مىر نەزەم

ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدىكى ئۇچھەس يۇلتۇزلار

شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى

مىنۇك ەزەم

ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدىكى ئۆچمەس يۇلتۇزلار

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئەنۋەر داۋۇت

شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى.

1988 - يىل. ئۈرۈمچى

ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدىكى ئۆچمەس يۇلتۇزلار

شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى قۇرۇلۇش يولى 9 - قورۇ)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا 2 - باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
ئۆلچىمى: 787×1092مم، 32 كەسلەم، باسما تاۋىقى: 5.75
1988 - يىل 5 - ئاي 1 - نەشرى
1989 - يىل 9 - ئاي 1 - بېسىلىشى
ISBN7 - 5371 - 0248 - 1/K·28
سانى: 4,500 — 1
باھاسى: 1.20 يۈەن

كىرىش سۆز

ئۇيغۇرلار ــ مەملىكىتىمىزدىكى ئەڭ قەدىمىي مىللەتلەرنىڭ بىرى. شۇنداقلا تۈركىي خەلقلەر ئىچىدىكى ئەڭ بۇرۇن شەكىللەنگەن مىللەتلەرنىڭ بىرى.

بىزنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز ئەزەلدىن باتۇر، ئەمگەكچان، ئەقىل ـ پاراسەتلىك خەلق ئىدى. ئۇلار مىلادىدىن بۇرۇنلا چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق جەھەتتىكى ماھىرلىقى بىلەن تارىم ۋادىسىنى گۈللەندۈرگەن. سودا، كانچىلىق، مەدەن تاۋلاش، قەغەز ياساش، مەتبەئىچىلىك، نەشرىياتچىلىق بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىپ ئىنسانىيەت ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپە ياراتقان.

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى مىلادىدىن خېلى كۆپ ئەسرلەر بۇرۇن بارلىققا كەلگەن بولۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدە ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدىغىنى بىناكارلىق. ئەڭ تەرەققىي قىلغىنى ۋە گۈللەنگىنى رەسساملىق. ئۇيغۇرلار ئۇسۇل، مۇزىكا سەنئىتى جەھەتتىمۇ دۇنيادا يۈكسەك شۆھرەتكە ئىگە. بىز مىلادىدىن ئىلگىرىكى 10 مىڭ يىللار ئەتراپىغا تەخمىن قىلىنغان ھازىرقى كۇچانىڭ شىمالىدىكى قورۇقتاغ قىيا تاشلىرى بىلەن تەكرىتېغىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىدىكى ھەم ئالتاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى

سارچۇقا. تانبالباش جىلغا قىيا تاشلىرىغا سىزىلغان ئەڭ قەدىمكى تۇرمۇش رەسىملىرى بىلەن ئۇسسۇللۇق ئوبرازلارغا نەزەر سالغىنىمىزدا، ئۇيغۇرلارنىڭ يېڭى تاش قورال دەۋرىدە، ئۇرۇقداشلىق ئانىلىق جەمەتىدىلا رەسىم سىزغانلىقىنى، قەدىمكى «غەربىي دىيار» نەڭ ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ باللىق دەۋرىدىلا ناخشا ـ ئۇسسۇل ئاپىرىدىگاھلىرىنىڭ بىرى بولغانلىقىنى قىياس قىلىمىز.

ئۇيغۇرلار ياراتقان ۋە ئىجاد قىلغان مۇچەل ئاساسىدىكى كالېندار ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ ئىلمىي نۇجۇم (ئاسترونومىيە) ئىلمىنى ھەسسىدىن بۇرۇن ئۆگىنىپ، بۇ ساھەدە چوڭقۇر تەتقىقات ئېلىپ بارغانلىقىنىڭ جانلىق پاكىتى.

ئۇيغۇر خەلقى ئۆز تارىخىدا چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، سودا، كانچىلىق، مەدەن تاۋلاش، قەغەز ياساش، مەتبەئىچىلىك، نەشرىياتچىلىق، پىلە بېقىش قاتارلىق ماددىي بايلىقلىرى ۋە مول مەزمۇنلۇق مەنىۋى بايلىقلىرى ھەمدە ئىلىم ـ پەن بايلىقلىرى بىلەن پۈتكۈل دۇنياغا تونۇلغان، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى خەزىنىسىگە زور تۆھپە لەرنى تەقدىم قىلغان قەدىمىي مەدەنىيەتلىك مىللەتلەرنىڭ بىرى بولسىمۇ، لېكىن ئۆزلىرى ئىشەنگەن بىرنەچچە خىل دىنلارنىڭ بىرىنى بىرى چەتكە قېقىشى، كېيىنكىسى ئالدىنقىسى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن مەدەنىيەت بايلىقلىرىنى ۋەيران قىلىشى نەتىجىسىدە نۇرغۇن مەدەنىي بايلىقلىرىمىز، كەشپىياتلىرىمىز زامانىمىزغىچە يېتىپ كېلەلمىگەن. شۇڭا، ئۇزاق ئەسىرلەرگىچە ئۇيغۇرلار ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ماكانلىرى

دۇنياغا ئۇنچىۋالا تونۇلۇپمۇ كېتەلمىگەن. ئەمما، ياۋروپا-لىقلارنىڭ نەزىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمىي ماكانى بولغان شىنجاڭ هامان «يوشۇرۇن رايون»، «دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئاچقۇچى كۆمۈلگەن جاي» ەپ قارالغان. كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى ئىلىم-پەن تەرەققىياتى ۋە ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش نەتىجىلىرىنىڭ ئىرقا-ئارقىدىن ئېلان قىلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئىلگىرىكى قېرىسلارنىڭ توغرىلىقى ئىلمىي دەلىللەر بىلەن ئىسپاتلاندى شۇنداقلا پۈتۈن دۇنيانىڭ دىققىتىنى قوزغىدى.

دۇنيا ئەللىرىنىڭ زور دەرىجىدىكى قىزىقىشى ۋە هەۋىسىنى قوزغاۋاتقان ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلار ياشىغان غەربىي رايونىنىڭ ئاشۇنداق مول ئىلمىي قىممەتكە ئىگە مەدەنىيىتىنى بارلىققا كەلتۈرگەن ئاساسىي ئامىل نېمە؟

بۇنىڭدىكى ئاساسىي ئامىل، شىنجاڭنىڭ يېپەك يولىنىڭ تۇگۈنىگە جايلاشقانلىقى، سەرتقى مەدەنىيەتنىڭ تەسىرى بولۇپلا قالماي. ئەڭ مۇهىمى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يۇكسەك ئەقىل-پاراسىتى ۋە جاپالىق ئەمگىكى. بۇ سۆزىمىزنىڭ دەلىلى سۈپىتىدە ماركسنىڭ مۇنۇ ئىلمىي هۆكۈمىنى ئەسلەپ ئۆتۈش كۇپايە: «مىسىر ئەپسانىلىرى هەرگىز گرېك سەنئىتىنى پەيدا قىلدىغان تۇپراق ياكى بالىياتقۇ بولالمايدۇ.»

ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ ئەقىل-پاراسىتى زادى قەيەردىن كەلگەن؟ ئۇ—ئۇيغۇر ئاتا-بوۋىدىن كەلگەن. هەرقانداق بىر جەمئىيەت ياكى مىللەتنىڭ ئاتا-بوۋى شۇ جەمئىيەت ياكى مىللەتنىڭ مەدەنىيىتىنى يارىتىدىغان بىردىنبىر

ئاساس. يىلتىزسىز دەرەخنىڭ ياكى دەرەخسىز مېۋىنىڭ بولۇشىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمىغاندەك، مائارىپسىز مەدەنىيەتنىڭ بولۇشىنىمۇ تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ. دەل مۇشۇ مەنىدە يۇنانلىق مەشھۇر مائارىپچى سوقرات: «مائارىپ ئىنسانلار مەدەنىيىتىنىڭ ئانىسى، تەرەققىياتنىڭ قامچىسى» دەپ ئاھايىتى توغرا ئېيتقان.

*

*

تارىخىي ماتېرىيالىزملىق كۆز قاراش بويىچە تەھلىل قىلغاندا، مائارىپ بىر تۈرلۈك ئىجتىمائىي ھادىسە بولۇپ، ئۇ ئادەم تەربىيىلەيدىغان پائالىيەت. كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئادەمنىڭ بىلىم ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇش، ئىدىيە - ئەخلاقىغا تەسىر كۆرسىتىش مەقسەتتىدە ئېلىپ بېرىلغان تەشكىللىك ياكى تەشكىللىك پارچە - پۈرات ھالدىكى سىستېمىلىق پائالىيەتلەر ھەممىسى مائارىپ بولىدۇ. مائارىپ ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن تەڭ پەيدا بولغان، ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن تەرەققىي قىلغان. ئىنسانلارنىڭ ھەرقانداق بىلىمى، مەدەنىيىتى مائارىپ ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن، ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائىي تارىخىي باسقۇچتىكى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كۆچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى بىلەن سىياسىي تۈزۈمنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى سەۋەبىدىن مائارىپمۇ ئوخشاش بولمىغان خاراكتېر ۋە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان. ئۇيغۇر

ماتارىپىمۇ مۇشۇ قانۇنىيەت بويىچە پەيدا بولغان، تەرەققي قىلغان ۋە مۇشۇ قانۇنىيەتكە ماس خاراكتېر، ئالاھىدىلىكىنى شەكىللەندۈرگەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ ماتارىپى ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىلا باشلانغان بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەن بولۇشى سەۋەبلىك، دەسلەپكى مەزگىللەردە ئۇ تېخى ئۆز ئالدىغا بۆلۈنۈپ چىقماستىن، ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئادەتلىرىگە بېقىنغان ھالدا چوڭلار كىچىكلەرگە، ئاتا ـ ئانىلار پەرزەنتلىرىگە ئۆگىتىشتىن ئىبارەت ئۇستاز ـ شاگىرتلىق شەكلىدە ئېلىپ بېرىلغان. ھالبۇكى، بۇ ئۇيغۇرلاردىكى ئىپتىدائىي ماتارىپىنىڭ بىر ئىدى. كېيىنكى مەزگىللەرگە كەلگەندە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ماتارىپىنىڭ مەزمۇنىمۇ تولۇقلىنىپ بارغان. قۇللۇق جەمئىيەتكە كەلگەندە، قۇلدارلار بىلەن قۇللار، جىسمانىي ئەمگەل بىلەن ئەقلىي ئەمگەك ئوتتۇرىسىدا ئىش تەقسىماتى بارلىققا كېلىپ ھەمدە ئىلىم ـ پەن، مەدەنىيەت، قائىدە ـ يوسۇن ئىگىلەشكە بولغان ئېھتىياج ئېشىپ، مەكتەپ پەيدا بولۇشنىڭ ماددىي، مەنىۋى ئاساسى ھازىرلانغان.

ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلغان دەسلەپكى مەزگىللەردىكى① ئۇيغۇر ماتارىپى ھەم ئىبادەتخانا، ھەم مەكتەپتىن ئىبارەت قوش ۋەزىپىنى ئۇستىگە ئالغان بۇددا ئىبادەتخانىلىرى

---

① بۇددا دىنى تارىم ئويمانلىقىغا مىلادىيە 75 ـ يىلىدىن باشلاپ سىڭىپ كىرىشكە باشلىغان. دەسلەپ خوتەن، كۇچانى، كېيىنچە ئىدىقۇتنى مەركەز قىلغان بۇددا ئۇيغۇر ماتارىپى ۋە سەنئىتى بارلىققا كەلگەن.

ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلغان بولسا، بۇددىزم كۆللەكتىپ مەزگىللەردە يۇقىرىقى جايلاردا مەخسۇس مەكتەپلەر، ئىبادەتخانىلار، مۇنتىزىم ئوقۇتۇش ئەسلىھەلىرى بارلىققا كەلگەن.

تارىخىي خاتىرىلەردە كۆرسىتىلىشچە، بۇددىزم گۈللەنگەن مەزگىللەردە قەدىمكى كۇچادا ھۈنەر-سەنئەت مەكتىپى، مۇزىكا مەكتىپى قاتارلىق ھەر خىل تېخنىكا مەكتەپلىرى ۋە نېلۇپەر ئىبادەتخانىسى، قۇت تىلەش ئىبادەتخانىسى، ئالتۇنكۆل ئىبادەتخانىسى، كومىراجىۋا تۇرغان جام خانلىق ئىبادەتخانىسى، تام ئىبادەتخانىسى، قىزىل ئىبادەتخانىسى، يۇنما ئىبادەتخانىسى، چۆلتاغ چوڭ ئىبادەتخانىسى قاتارلىق ئون نەچچە ئىبادەتخانىلار قۇرۇلۇپ ھەرقايسى جايلاردىن كەلگەن مىڭلىغان، ئونمىڭلىغان كىشىلەرنى بۇددا ماتارىپى بويىچە ئۆز دەۋرىنىڭ ئالىي مەلۇماتلىق كىشىلىرىگە ئايلاندۇرغان. فا شيەننىڭ «بۇددا ئەللىرى ھەققىدە خاتىرە» ناملىق ئەسىرىدە يېزىلىشچە، قەدىمكى خوتەندە «... تۆمەنمىڭ راھىب بار ئىكەن، 14 چوڭ ئىبادەتخانا دۇنياگۇيلار (بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلارنىڭ ئاساس قىلغان ئوقۇغۇچىلار) بىلەن قىزىپ كېتىدىكەن. كىچىك ئىبادەتخانىلار سانسىز ئىكەن. پادىشاھ ئوردا مەھكىمىسىگە قاراشلىق 3000 راھىب (ئۇستاز) بار ئىكەن.»

بۇددا ماتارىپى ئۇيغۇرلاردا I ئەسىردىن XI ئەسىرگىچە ھەتتا بەزى جايلاردا XII-XIII ئەسىرگىچە داۋام قىلغان، ۋاقتى نىسبەتەن ئۇزۇن، تەسىرى بىرقەدەر چوڭقۇر

مائارىپ بولۇپ، ئۇ ئۆزىدىن كېيىنكى دەۋر مائارىپىغا ئەمەس، ھەتتا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مائارىپىغىمۇ ئاساس سالغان. ئوتتۇرا ئاسىيا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مائارىپىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈنمۇ بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتكەن.

يېزىقنىڭ مەيدانغا كېلىشى مائارىپتا مەكتەپنى شەكىللەندۈرۈپ، يېزىق ئوقۇ - ئوقۇتۇشنىڭ ۋاستىسى قىلىنغان. شۇنىڭ بىلەن ئىنسانلارنىڭ يازما تارىخى باشلانغان.

بىزنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىمىز مىلادىدىن خېلى بۇرۇنلا ئۆزىنىڭ مىللىي يېزىقىنى ئىجاد قىلىپ شۇ يېزىقى بىلەن مەكتەپ مائارىپىنى شەكىللەندۈرۈپ ۋە ئۆز تارىخىي، مەدەنىي مىراسلىرىنى يېزىپ قالدۇرغان بولسىمۇ، ئۇ يېزىقنىڭ شەكلى بىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن. مىلادىدىن كېيىن ئۇيغۇرلار قەدىمكى تۈرك - رونىك يېزىقى (ئۇرخۇن - يەنىسەي يېزىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، براخما يېزىقى (قەدىمكى قاراشەھەر ۋە كۇچا يېزىقى)، سوغدى يېزىقى، قەدىمكى سۈرىيە يېزىقى، سانسكرىت يېزىقى (قەدىمكى ھىندى يېزىقى)، تىبەت يېزىقى ۋە ئەرەب يېزىقىدىن ئىبارەت سەككىز خىل يېزىقنى قوللانغان.

دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تارىخى باشلانغاندىن كېيىنكى مەكتەپ مائارىپ ئىشلىرىغا تۇنجى ئاساس سالغان جاي — تۇرپان (ئىدىقۇت خانلىقى) ھېسابلىنىدۇ. ئىدىقۇت ئەينى زاماندا شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيىتى ئۆزئارا سىڭىشىپ كەتكەن مەركىزىي تۇتۇن بولۇپ، ئۇ يەردە ھەرخىل مەك-

تەپلەر كۆپلەپ قۇرۇلۇپ ماتارىپ ئىشلىرى ناھايىتى راۋاج
لانغان. تۇرلۈك دىنلارمۇ ئەركىن پائالىيەت ئېلىپ بارغان.
ماتارىپ ۋە ئىدىئولوگىيە ساھەسىدە ئەركىنلىك يولغا قويۇل
غانلىقتىن، كىمنىڭ قايسى ئېتىقادقا مەنسۇپ بولۇشىدىن
قەتئىينەزەر، ئۇ بىلىم ئىگىسىلا بولسا، ئەۋلادلارنى تەربىيە
لەشتىن ئىبارەت مەڭگۈلۈك نىشان ئۈچۈن ئۆزىنى ئاتىسا،
ئۇ ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغان. ئىدىئوتتا يەنە بىلگە كېڭىشى
(ماتارىپىپەرۋەر دانىشمەنلەر كېڭىشى) تەسىس قىلىنىپ،
ئىلمىي دەرىجە ئۇنۋانلىرى بەلگىلەنگەن. بۇ كېڭەشمە يەنە
خەلق ئاقارتىش ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلغان.

ئىدىئوت ماتارىپىنىڭ بەرەققىياتى ئىدىئوت مەدەنىيە
تىنى ئالاھىدە جانلاندۇرغان. قەغەز ياساش، مەتبەئەچىلىك،
ئەشرىياتچىلىق ئىشلىرى كەڭ يولغا قويۇلۇپ ھەرخىل تىل
ۋە يېزىقتىكى كىتابلار كۆپلەپ بېسىلغان. ئىدىئوتتىن ھا
زىرغىچە تېپىلغان سەككىز خىل يېزىق، 12 خىل تىلدىكى
نەچچە ئونىمىڭ پارچە مەددىي يادىكارلىققا ئاساسەن
كىشىلەر ئىدىئوتنى يەنە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ «يەر ئاستى
كۈتۈپخانىسى» دەپ ئاتاشقان.

ئۇيغۇر ماتارىپى ئىپتىدائىي ماتارىپ، بۇددا ماتارىپى
ۋە ئىدىئوت ماتارىپى دەۋرلىرىنى بېسىپ ئۆتۈپ قەشقەر
مەركەز قىلىنغان قاراخانىلار ئىسلام ماتارىپى دەۋرىگە
كەلگەندە ئىنتايىن گۈللىنىپ، ئۇيغۇر كلاسسىك ماتارىپىنىڭ
ئەڭ يۇقىرى پەللىسىنى يارىتىپ، پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيادا
زور شۆھرەت قازانغان. بۇ دەۋردە قاراخانىلار خانلىقىغا
قاراشلىق ھەرقايسى جايلار ۋە ۋىلايەت، ناھىيىلەردە باش

لانغۇچ، ئوتتۇرا دەرىجىلىك مەكتەپلەر قۇرۇلغان. بولۇپمۇ قەشقەردە «مەدرىسەئىي ساجىيە»، «مەدرىسەئىي ھامىدىيە» قاتارلىق مەشھۇر ئالىي بىلىم يۇرتلىرى تەسىس قىلىنىپ، ئۇز دەۋرىنىڭ داڭلىق ئالىملىرىدىن ھۇسەيىن ئىبىن خەلەپ، سەئىد جالالىدىن باغدادى، خوجا ياقۇپ سۇزۇكى، ھۇسەيىن پەيزوللا، جامالىدىن قەشقەرى، رەشىد ئىبىن ئەلى قەشقەرى، ئىمامىدىن قەشقەرى قاتارلىق كىشىلەر مۇددەررىس (ئوقۇتقۇچى) لىك قىلغان. «مەدرىسەئىي ساجىيە» دە ماتېماتىكا، يۇنان پەلسەپىسى، تىلشۇناسلىق، ئاسترونومىيە، ئىسلامىي مەنتىق (لوگىكا)، تىبابەتچىلىك ئىلمى، تارىخ، جۇغراپىيە ۋە ئىسلامىي روھ قاتارلىق دەرسلەر تەسىس قىلىنغان. قارا-خانىلار مائارىپى دۇنيادا ئارستوتېلىدىن كېيىنكى ئىككىنچى ئۇستاز دەپ نام ئالغان ئۇلۇغ ئالىم، ئىنسىكلوپېدىك (ھەممىنى بىلگۇچى، ئەللامە) ئەبۇ نەسىر فارابى، ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ ئۇلۇغ نامايەندىسى، جاھان تۇركلوگىيە ئىلمى-نىڭ ئاساسچىسى مەھمۇت قەشقەرى، ئۇيغۇر كلاسسىك ما-ئارىپىنىڭ بۇيۇك ئۇستازى يۇسۇپ خاس ھاجىپ، ئاتاقلىق ئالىم، ئوقۇتقۇچى، ئۇز زامانىسىنىڭ مەشھۇر مۇتەپەككۇرى ئەدىب ئەخمەد يۇكنەكى، پۇتۇن ئۇمرىنى مائارىپ ئىشلە-رىغا بېغىشلاپ، مەھمۇت قەشقەرىدەك ئالىملارنى يېتىشتۇرگەن مەشھۇر ئالىم ۋە ئوقۇتقۇچى ھۇسەيىن ئىبىن خەلەپ قاتار-لىق نۇرغۇنلىغان مەشھۇر زاتلارنى يېتىشتۇرۇپ، ئۇيغۇر مائا-رىپىدىلا ئەمەس، پۇتكۇل ئوتتۇرا شەرق مائارىپىدا يۇقىرى ئورۇنغا ئىگە بولغان ھەمدە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مائارىپى، ھازىرقى زامان ئوتتۇرا شەرق مائارىپىغا كۇچلۇك ئاساس سالغان.

گەرچە قاراخانلار سۇلالىسىنىڭ تاخىرقى دەۋرىگە كەلگەندە ئۇيغۇر مائارىپى كىدانلارنىڭ ۋەيرانچىلىقى ۋە چىڭگىزخاننىڭ ئىستىلاسى بىلەن باشقا ساھەلەرگە ئوخشاش بىر مەھەل ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان. ھەرخىل مەكتەپلەر، ئالىي بىلىم يۇرتلىرى ۋەيران بولغان؛ مائارىپ چىلار، مەرىپەتپەرۋەرلەر كۆپلەپ قەتلى قىلىنغان بولسىمۇ، چاغاتاي (1179 — 1242) دەۋرىگە كەلگەندە چاغاتاي مائارىپى نامى بىلەن قايتا گۈللەنگەن. بۇ دەۋردە ئۇيغۇرلار رايونىدا ھەرخىل كەسپىي مەكتەپلەر كۆپلەپ قۇرۇلغان. قەشقەردە «مەدرىسەئىي ساجىيە» خارابىسى ئورنىدا «مەخسۇدىيە» ئالىي بىلىم يۇرتى تەسىس قىلىنىپ، بۇ ئالىي بىلىم يۇرتىغا كەشمىر، لاھور، بالاساغۇن، خۇراسان، قىپچاق دالالىرى، ئىلى ۋادىسى، تارىم بويلىرىدىن مىڭلىغان كىشىلەر كېلىپ بىلىم ئالغان. بۇ مەكتەپتە بىلىم ئېلىپ ئۆز دەۋرىنىڭ مەشھۇر كىشىلىرىگە ئايلانغان نۇرغۇن ئىختىساسلىق كىشىلەر چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتايخان ۋە چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىسى قۇبلەيخان (1215 — 1290) لارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھاكىمىيەت ئورگانلىرىدا باش ۋەزىر، ئىلمىي مەسلىھەتچى، ئىلىم - پەن ئىشلىرى ۋەزىرى، ھەربىي ئىشلار مەسلىھەتچىسى، دېڭىزچىلىق ۋەزىرى، تاشقى ئىشلار ۋەزىرى، قاتارلىق مۇھىم ۋەزىپىلەرگە قويۇلۇپ، دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى باشقۇرغان. ئۇلار يەنە چاغاتايخان ۋە ئۇنىڭ ئوردا ئەمەلدارلىرى، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىغا ئىلىم - پەن، مائارىپ، ئەدەب - دىيانەت توغرىسىدا مەسلىھەت بېرىپ ۋە ئەقىل ئۆگىتىپ،

بۇ ساھەلەردە ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ مەسلىھىتى بويىچە ئىش كۆرىدىغان، ئۇيغۇرلارغا قارىتا تىنىچ‌تەن كەڭرى سىياسەت قوللىنىدىغان بىر خىل ۋەزىيەتنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ ھەقتە پروفېسسور مالوپ مۇنداق يازىدۇ: «موڭغۇللار ئارىسىغا مەدەنىيەت تارقاتقان، ئۇلارغا ئۇستاز بولغان ۋە ئۇلارنىڭ ھاكىمىيەت ئوردىسىدا ئىش يۈرگۈزگەنلەر ئۇيغۇرلار ئىدى.»

چاغاتايخانىنىڭ ئۇيغۇرلار رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىپايان ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنىدا ئۇيغۇر تىلى بىردىنبىر ھۆكۈمەت تىلى ۋە ئالاقە تىلىغا ئايلانغان. ھۆكۈمەت ئىشلىرى مۇشۇ تىل بىلەن يۈرگۈزۈلگەن. XIV ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە ھەتتا ئۇيغۇر ماتارىپىنىڭ كۈچاۋىك تەسىر كۆرسىتىشى بىلەن چاغاتاي ئوردىسىدا جىددىي بۆلۈنۈش يۈز بېرىپ، چاغاتايىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولغان ئۆزبېكخان (1312 — 1340)، تۇغلۇق تۆمۈرخان (1347 — 1363) لار يېتەكچىلىكىدە 300 مىڭ كىشى ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولغان. بۇنىڭ بىلەن چاغاتاي ئەۋلادىنىڭ كۆپ قىسمى ئۇيغۇرلىشىپ كەتكەن. بۇ ھەقتە مەشھۇر ئەرەب تارىخچىسى ئىبىن ئەل بەشىر (1388 — 1450) مۇنداق يازىدۇ: «... بۇ يەردە مەنسەپ بەلگىلىرى، ناملىرى؛ بۇيرۇق، پەرمانلار؛ يازما ئەسەرلەر ئۇيغۇر تىلى بىلەن بولىدىكەن. پەقەت مۇشۇ تىلنى بىلگەن كىشى رونىق تاپالايدىكەن، ھۆرمەتكە، ئامەتكە سازاۋەر بولالايدىكەن.»

يەكەن مەركەز قىلىنغان سەئىدىيە خانلىقى

(1514 — 1678) دەۋرىگە كەلگەندە ئۇيغۇر مائارىپى، مەدەنىيىتى ۋە سەنئىتىنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن بىرقەدەر تىنچ مۇھىت يارىتىلىپ قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلاردا ئوتتۇرا. باشلانغۇچ مەكتەپلەر، ئالىي بىلىم يۇرتلىرى قۇرۇلۇپ، مىڭلىغان كىشىلەر قايتىدىن بىلىم شەربەتلىرىنى ئىچىشكە مۇيەسسەر بولغان. قەشقەردە ئالىي بىلىم يۇرتى «خاقانىيە مەدرىسى» (خانلىق مەدرىس)، يەكەندە مۇزىكا مەكتىپى قۇرۇلۇپ ئىران، ئىراق، ئافغانىستان، كەشمىر قاتارلىق دۆلەتلەر ۋە شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي، شىمالىدىن كۆپلىگەن ئوقۇغۇچىلار كېلىپ ئوقۇغان. بۇ ئالىي بىلىم يۇرتى ۋە مۇزىكا مەكتىپىدە ئوقۇغان كىشىلەرنىڭ خېلى بىر قىسمى مەشھۇر ئالىم، مۇتەپەككۇر، مۇددەرىسلەرگە، مۇزىكانت، كۈيشۇناسلارغا ئايلىنىپ، پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىياغا مەدەنىيەت، مائارىپ، ئەدەبىيات-سەنئەت ئۇرۇقىنى چاچقان. ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى 12 مۇقامنىڭ ئاساسىمۇ مۇشۇ مەزگىلدە يەكەندە ئېچىلغان مۇزىكا مەكتىپىدە تەكلەنگەن.

سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە كەلگەندە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ دىنىي كەڭچىلىك سىياسىتىدىن پايدىلانغان ھىدايىتىللا خوجا (سېيىق نامى پۇركەتكەن ئاپئاق خوجا) سوغزىنى كەڭرى تەرغىپ قىلىپ، ئۇيغۇر مائارىپىنى بوغۇپ تاشلىغان. بۇنىڭدىن پايدىلانغان چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى ئۇيغۇر مەكتەپلىرىنى ئۆزلىرى ئۈچۈن تىلماچ (تۆمچى، تەرجىمان) تەربىيىلەيدىغان شۆتاڭغا ئايلاندۇرۇۋالغان. نەتىجىدە نادانلاشتۇرۇش بىلەن قۇللاشتۇرۇش ما-

لاشقان «چىراغسىز جاھالەت ئەسرى» مەيدانغا كەلگەن. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر كلاسسىك مائارىپى تۇنجۇقتۇرۇلۇپ ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە بىر مەزگىل مىسلى كۆرۈلمىگەن نادانلىق ۋە قوللۇق ھۆكۈم سۈرگەن.

لېنىن ئېيتقاندەك: «ئىنسانىيەت ئەۋلادىنى تەربىيىلەش ئومۇمىي ۋە مەجبۇرىي كاتېگورىيە»، ئۇ ھەرگىز توختاپ قالمايدۇ. بەلكى تارىخ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۈزلۈكسىز تۈردە تەرەققي قىلىپ بارىدۇ. ئۇنىڭ مەلۇم دەۋر، مەلۇم گۇرۇھلارنىڭ قارىشىلىق، بىرسىغا ئۇچراپ بىر مەزگىل تەرەققي قىلالماسلىقى، بىر ئىزدا توختاپ قېلىشى شەيئىلەر تەرەققىيات جەريانىدا يۈز بېرىدىغان كونا بىلەن يېڭى، مۇتەئەسسىپلىكنىڭ (قالاقلىق) بىلەن ئىلغارلىق ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۈرىشى بولۇپ، ئۇ كونىنىڭ ئورنىنى يېڭىنىڭ، مۇتەئەسسىپلىكنىڭ ئورنىنى ئىلغارلىقنىڭ بېسىشىدىن ئىبارەت دىئالېكتىك ماھىيەتنىڭ قانۇنىيىتى بويىچە ھامان ئالغا قاراپ تەرەققي قىلىدۇ.

شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا يېڭى مەكتەپ مائارىپى ئۆزىدىن بۇرۇنقى مائارىپنىڭ ئېسىل ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىش، ئۇنىڭ يېتەرسىز جايلىرىغا خاتىمە بېرىش ئاساسىدا باشلاندى. بۇ يېڭى مەكتەپ مائارىپى ئىسلامىيەت دۇنياسىدا «ئۇسۇلى جەدىد» دەپ ئاتالدى. «ئۇسۇلى جەدىد» نىڭ ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى مۇھىم تەشەببۇسكارلىرى، تەسىس قىلغۇچىلىرى ۋە مەسئۇي يېتەكچىلىرى ئاتۇشلۇق ئاكا ـ ئۈكا موساباي (ھۈسەيىن موساباي، باھاۋىدىن موساباي)، ئابدۇقادىر داموللام، مەمتېلى ئەپەندى (تەۋپىق)،

تۇرپان ئاستانىلىق مەخسۇت مۇمىنتى، كۇچالىق ھامۇت ھاجى قاتارلىقلار ئىدى.

ئۇيغۇر يېڭى مەكتەپ ماتېرىيالىغا تۇنجى ئاساس سالغان جاي ئاتۇشنىڭ ئېكسالتى بولۇپ، ئاكا - ئۇكا موسابايلارنىڭ تولۇق تەييارلىق قىلىشى بىلەن بۇ يېزىدا 1885 - يىلى «ئېكسالت مەكتىپى» تەسىس قىلىنىپ، رەسمىي ئوقۇش باشلىنىدى. كېيىنچە بۇ مەكتەپ «ھۇسەينىيە مەكتىپى» دەپ ئاتالغان ھەمدە ئىلىدىمۇ قۇرۇلغان. «ھۇسەينىيە مەكتىپى» ئىلگىرىكى ياش قۇرامىغا قارىماي چوڭ - كىچىكلەرنى بىرلىكتە ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى، ياش قۇرامىغا قاراپ قوبۇل قىلىش ۋە يىللىقلارغا ئايرىش؛ ئۆلۈك ھالدا يادلاش، مەنىسىنى چۈشەنمەي ئوقۇش، بىرەر پەننىلا ئاساس قىلىشتەك ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىپ ئەتراپلىق تەرەققىي قىلدۇرۇشنى مەقسەت قىلىپ، مەرخىل پەننىي دەرسلەرنى تولۇقلاش، ئەقلى تەربىيىگىلا ئەھمىيەت بېرىپ قالماي، ئەخلاقىي تەربىيە، جىسمانىي تەربىيە، گۈزەللىك تەربىيىسى ۋە ئەمگەك تەربىيىسىگىمۇ ئەھمىيەت بېرىش، ئوقۇتۇشتا سائەت، ھەپتە، مەۋسۇم، ھەتتا يىل ئېتىبارغا ئېلىنمايدىغان، ۋاقىت ئىسرافچىلىقى كۆپ بولىدىغان تۈزۈمنىڭ ئورنىغا، ئېنىق ئوقۇتۇش پروگراممىسىغا ۋە ۋاقىت ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئىگە بولغان پۈتۈن كۈنلۈك تۈزۈمدىكى ئوقۇتۇشنى يولغا قويغان. بۇنىڭ بىلەن ئوقۇتۇش كونكرېت مەزمۇن، ئېنىق مەقسەت ۋە مۇنتىزىم تۈزۈمگە ئىگە بولغان. «ھۇسەينىيە مەكتىپى» نىڭ 1888 - يىلىدىكى دەرس سېتكىسى بۇ نۇقتىنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ.

«هۆسەينىيە مەكتىپى» نىڭ دەرس مەشىقى

قارار / ساۋاقداش / كۈنلۈك	چۈشتىن بۇرۇن				چۈشتىن كېيىن
	1	2	3	4	
شەنبە	شىپاھىيە (سالامەتلىك)	ئانا تىلى	ناخشا	ھېساب	ئەمگەك ۋە ئۇزۇنكا - سەنئەت ياكى ئالگىبرا
يەكشەنبە	ئەرەب - پارس تىلى	تارىخ	جۇغراپىيە	تەجۋىد (ئوقۇش-ئىملا)	
دۈشەنبە	رۇس تىلى	ھېساب	تەنتەربىيە	تەبىئەت	
سەيشەنبە	تەجۋىد	شىپاھىيە	جۇغراپىيە	رەسىم	
چارشەنبە	ئەرەب - پارس تىلى	ئەدەبىيات	رۇس تىلى	تارىخ	
پەيشەنبە	ئاقايىدى	زۆرۈرىيە	(ئەقىدە - ئەخلاق تەربىيىسى)		
ئازنا (جۈمە)	دەم ئېلىش				

ئۇيغۇر يېڭى مەكتەپ ماۋارىپى بۇيىنچە بىلەن چەكلەنمەپ قالماي، يەنە دەرسلىك تۈزۈش ۋە ئۇنى نەشر قىلىپ تارقىتىش جەھەتتىمۇ ناھايىتى زور خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن.

ئۇيغۇر يېڭى ماتارىپىنىڭ مەنبۇى يېتەكچىسى ئابدۇقادىر داموللام ئۇيغۇر يېڭى مەكتەپلىرى ئۈچۈن «گرامماتىكا» (سەرپ ئىلمى)، «ئىلمىي ئىجتىمائىي ئىلىملار»، «ئىلمىي ھېساب»، «ئىلمىي جۇغراپىيە»، «مۇھىم ئەقىدىلەر ساۋاتى»، (ئاقايىدى زۆرۈرىيە)، «گۈزەلكەرگە تەربىيە»، «ئەدەبىيات ئاچقۇچى»، «ئۈسمۈرلەرگە نەسىھەت» قاتارلىق ئون نەچچە خىل دەرسلىكلەرنى تۈزۈپ چىقىپ قەشقەردىكى «مەتبەئىي ئۇر» نەشرىياتى ۋە «قازان» نەشرىياتىدا بېسىپ تارقاتقان. بۇنىڭ بىلەن ئۇقۇتۇش قورالى كاپالەتكە ئىگە قىلىنغان.

ئۇقۇتقۇچى مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئاكا - ئۇكا موسابايلار ۋە مەخسۇت مۇھتى جەت ئەلدىن ئۇقۇتقۇچى تەكلىپ قىلىپ ئەكىرىش، چەت ئەلگە ئۇقۇغۇچى ئەۋەتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۆز ئورنىدا تەربىيەلەشنىمۇ جىددىي ئېلىپ بارغان. ئاتۇشنىڭ ئېكىساق، توقئىبرىق كەنتلىرىدە، قەشقەرنىڭ ئوردا ئىشكىدە، كۇچا، ئاقسۇلاردا ئۇقۇتقۇچى تەربىيەلەش كۇرسلىرى ۋە دارىلمۇئەللىمىنلەر قۇرۇلۇپ پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرى ئۈچۈن ئۇقۇتقۇچىلار يېتىشتۈرۈپ بېرىلگەن. بۇنىڭ بىلەن يېڭى ماتارىپ ھەرىكىتى پۈتۈن شىنجاڭ دائىرىسىگە كېڭىيىپ ئاتۇش، ئىلى، قەشقەر، يەكەن، ئاقسۇ، كۇچا، كورلا، ئۈرۈمچى، تۇرپان، كۇچۇك قاتارلىق جايلاردا ئارقا - ئارقىدىن ئۇرغۇنلىغان ئۇيغۇر يېڭى مەكتەپلىرى، ئوتتۇرا دەرىجىلىك تېخنىكۇم ۋە دارىلمۇئەللىمىنلەر قۇرۇلۇپ، مائارىپسىزلىغان ياش - ئۆسمۈرلەر مەكتەپ قوينىغا كىرگەن. 1934 - يىلىغا كەلگەندە يالغۇز ئاتۇش ناھىيىسىنىڭ ئۆزىدىلا مەمتىلى ئەپەندىنىڭ

تەشكىللىشى بىلەن 24 مەكتەپ قۇرۇلۇپ، 10 مىڭدىن ئارتۇق بالا مەكتەپ قويۇنغا كىرگەن. ئاشۇ دەۋر ماتارىپىدا تەربىيىلەنگەن كىشىلەر ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئۆزىنىڭ تېگىشلىك ھەسسىسىنى قوشۇپ ھەرساھە، ھەرقايسى كەسىپلەردە ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىدارى ۋە تالانتى بىلەن خەلقىمىز قەلبىدە پەخىرلىك ئورۇن ئېلىپ كەلمەكتە.

يۇقىرىقىلاردىن مەلۇمكى، ئۇيغۇرلار ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىلا ماتارىپ ئاساسىنى تۇرغۇزغان. مىلادى Ⅲ، Ⅳ ئەسىرلەردە كېسپىي تېخنىكا ماتارىپىغا ئاساس سالغان؛ مىلادى X، XI ئەسىرلەردە ئۆزىنىڭ ئالىي ماتارىپىنى شەكىللەندۈرگەن.

ماتارىپ تارىخىنى، جۈملىدىن ئۇيغۇر ماتارىپ تارىخىنى ئۆگىنىش جەريانىدىكى ئىزدىنىشلىرىمنىڭ پىشمىغان مېۋىسى بولغان بۇ كىتاب كېڭ ماتارىپچىلار ۋە جامائەتچىلىككە ئۇيغۇر ماتارىپىنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرىدىكى ئاساسچىلىرى، مەشھۇر ئوقۇتقۇچىلىرى ۋە ماتارىپچىلىرىنى زاتلىرىنى تونۇشتۇرۇشنى ئاساسىي مۇددىئا قىلىپ تۈزۈلدى. كىتابنىڭ يېزىلىشىغا تالانتلىق يازغۇچى، ماتارىپشۇناس ئابدۇللا تالىپنىڭ «ئۇيغۇر ماتارىپ تارىخى توغرىسىدا مۇقەددىمە» ناملىق ئەسىرى مەنبەي ئاساس، ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخى، ئەدەبىيات تارىخى ۋە ماتارىپ تارىخىغا ئائىت بىر قىسىم ماتېرىياللار تولۇقلىما بولدى. سىستېمىلىق، مۇكەممەل ئۇيغۇر ماتارىپ تارىخىنىڭ يوقلۇقى، ئۇيغۇر ماتارىپ تارىخىغا دائىر ماتېرىياللارنىڭ نىسبەتەن كەم بولۇشى؛ ئۆزۈمنىڭ

بۇ جەھەتتىكى بىلىمسىزلىك ۋە تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشسىزلىك يېتەرسىز بولغانلىقى سەۋەبلىك ئۇزاق تارىخقا، مول مەزمۇنغا ئىگە بولغان ئۇيغۇر ماتارىپ تارىخىدىكى مەشھۇر شەخسلەرنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرىنى تولۇق تونۇش-تۇرۇپ بېرەلمىگەنلىكىمدىن ئەپسۇسلىنىمەن. كىتابقا كىر-گۈزۈلگەن ئىنتايىن ئاز سانلىق تەشكىل قىلغان ئۆچمەس يۇلتۇزلار پائالىيىتىنى يورۇتۇپ بېرىشتىمۇ كەمچىلىك ۋە خاتالىقلارغا يول قويغان بولۇشۇم مۇمكىن. كىتابنىڭ مۇ-ھىم تولۇقلىمىلىرىدىن بىرى بولغان «دېڭىز ئۇنچىلىرى» دېگەن كىتابنىڭ ئاپتورى، كۆزى كۆرۈنگەن شائىر ھاجى ئەخمەت ئۆزبېكنىڭ شۇ ناملىق كىتابىنىڭ كىرىش سۆزىدە نەقىل كەلتۈرگىنىدەك «ياخشى نىيەت ئىشنىڭ يېرىمى» ھېسابلىنىدۇ. كەڭ تارىخچىلار، ماتارىپشۇناسلار ۋە ئۇستاز-لارنىڭ كۆزىگە كەمچىلىك، خاتالىقلارغا قارىتا تەنقىدىي پىكىر بېرىشىنى، كىتابنىڭ يېتەرسىز جايلىرىنى تولۇقلاپ كېتىشىنى سەمىمىي ئۈمىد قىلىمەن.

كىتابنى تۈزۈشتە ئەسەرلەردىن پايدىلانغان ئاپتورلارغا چىن قەلبىمدىن رەھمەت ئېيتىمەن.

— ئاپتوردىن

مۇندەرىجە

تۆھپىكار ئوقۇتقۇچى پورتىدىن 1
ئاتاقلىق بۇددا مۇتەپەككۇرى، مەشھۇر ئوقۇتقۇچى كومراجىۋا 3
مائارىپچى، شائىر قوغۇرسۇر ئالتۇن 9
مەشھۇر مۇزىكا ئوقۇتقۇچىسى سۇجۇپ 12
مەشھۇر مائارىپچى پىرخۇيلان 15
ئاتاقلىق مۇزىكا ئوقۇتقۇچىسى ئاقارى ماندا (بەي مىندا) 19
مانى دىنى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ ئاساسچىسى مويۇنچۇر بۆكۈخان 23
مائارىپچى، شائىر كەكمىنىر 24
ئۇيغۇر ئالىمى، مەشھۇر ئوقۇتقۇچى سىنقۇسىلى تۇتۇق... 27
مائارىپچى ئاپرىنچۇر تېكىن 31
پىداكار مائارىپچى، ئارىستوتېلدىن كېيىنكى ئىككىنچى ئۇستاز ئەبۇنەسىر فارابى 34
ئۇيغۇر كلاسسىك مائارىپىنىڭ بۈيۈك ئۇستازى يۈسۇپ خاس ھاجىپ 41
ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ ئۇلۇغ نامايەندىسى، جاھان تۈركلوگىيە ئىلمىنىڭ ئاساسچىسى مەھمۇد قەشقەرى..... 45

مەشھۇر مۇددەرىس جامالىدىن قەشقەرى 52
ئۇيغۇر كلاسسىك ماتارىپىنىڭ پىشۋاسى ئىمامىدىن
قەشقەرى 54
مەشھۇر ئوقۇتقۇچى رەشىد ئىسمىن ئەلىقەشقەرى..... 57
داڭلىق ئالىم، مەشھۇر پىداگوگ تاتا تۇڭا..... 59
چاغاتاي دەۋرى ئۇيغۇر كلاسسىك ماتارىپىنىڭ ئاساسى
چىسى مەخسۇتبەگ 61
مەشھۇر ئالىم، داڭلىق پىداگوگ يۈسۈپ سەككاكى..... 64
چاغاتاي دەۋرى كەسپىي ماتارىپىنىڭ ۋەكىلى مىجىت... 67
يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەشھۇر ئوقۇتقۇچى،
تارىخشۇناس سارابان 70
كەسپىي تېخنىكا ماتارىپىنىڭ ئاساسچىسى تۇمۇر تۇبرۇك
(لومىكشەن) 73
داڭلىق ئوقۇتقۇچى، دوختۇر يۈسۈپ 77
داڭلىق پىداگوگ جامال قارىشى 81
ماتارىپچى شائىر مەۋلانە ئەبەيدۇللا لۇتفى..... 84
ئۇلۇغ ماتارىپچى، شائىر ئەلىشىر ناۋايى 87
مەشھۇر ماتارىپچى سەئىد قەشقەرى 93
سەئىدىيە خانلىقى دەۋرى ئۇيغۇر ماتارىپىنىڭ ئۇنىچى
ئاساسچىسى سۇلتان سەئىدخان 95
سەئىدىيە خانلىقى ماتارىپىنىڭ ئاساسچىسى سۇلتان
ئابدۇرىشىتخان 98
ئاتاقلىق مۇزىكا ئوقۇتقۇچىسى، ئايال شائىر
ئامانىنساخان 101
مەشھۇر مۇزىكا ئوقۇتقۇچىسى ئىدرىخان يەركەندى... 105

داڭلىق پىداكوگ موللا ئەخمەت باقى (قىسقۇرى)..... 108
مەشھۇر شائىر، ئوقۇتقۇچى ھۇسەينخان تەجەللى..... 112
ئۇيغۇر يېڭى ماتارىپىنىڭ تۇنجى ئاساسچىلىرى ئاكا-
ئۇكا مۇساباياللار 115
ئۇيغۇر يېڭى مەكتەپ ماتارىپىدىكى تۇنجى مەكتەپ
مۇدىرى كېرىمئاخۇن..... 123
ئۇيغۇر يېڭى مەكتەپ ماتارىپىنىڭ تۇنجى ئايال
ئوقۇتقۇچىسى راھىلە خانىم 129
ئۇيغۇر يېڭى ماتارىپىنىڭ مەنىۋى يېتەكچىسى ئابدۇقادىر
دامولا 134
ئۇيغۇر يېڭى ماتارىپىنىڭ تۇرپان ۋادىسىدىكى ئاساس-
چىسى مەخسۇت مۇھتى..... 140
ئۇيغۇر يېڭى ماتارىپىنىڭ ئاساسچىسى مەمتىلى
ئەپەندى (تەۋپىق) 146
ئۇيغۇر يېڭى ماتارىپىدىكى مەشھۇر پىداگوگ، ئۇيغۇر
ھازىرقى زامان تەنتەربىيە ھەرىكىتىنىڭ ئاساسچى-
سى تۇرسۇن ئەپەندى 155

تۆھپىكار ئوقۇتقۇچى پورتىدىن

پورتىدىن (232 — 348) ئۇيغۇر ماتارىپ تارىخىدا نامى بىزگىچە مەلۇم بولغان داڭلىق ماتارىپچىلار ئىچىدىكى ئەڭ دەسلەپكى تۆھپىكار ئوقۇتقۇچى.

پورتىدىننىڭ ھاياتى، ئىجتىمائىي پائالىيىتى توغرۇلۇق ئېنىق ماتېرىيال يوق. بەزى مەنبەلەردىن قارىغاندا، ئۇ قەدىمكى تۇرپانلىق بولۇپ، مىلادىنىڭ 232 - يىلى تۇرپاندا تۇغۇلغان. كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپلا بۇددا ماتارىپى بويىچە نەسىھەتەن ئەتراپلىق تەلىم ئېلىپ، ئۆز دەۋرىنىڭ كاتتا بىلىم ئىگىسىگە ئايلىنىپ، زور شۆھرەت قازانغان ۋە ئوقۇتقۇچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ نام چىقارغان. ئۇنىڭ ئوقۇتقۇچىلىقتىكى ماھارىتى، نەسىھەتەن يۇقىرى بىلىمى ئۇنى ئىچكى ئۆلكىلەرگىچە تونۇتقان. شۇڭا، مىلادىنىڭ 310 - يىلى (غەربىي جىن سۇلالىسى دەۋرىدە) 78 يېشىدا پادىشاھ يۈەنجانىڭ تەكلىپىگە بىنائەن لوياڭغا بېرىپ 38 يىل ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ 116 يېشىدا ۋاپات بولغان.

پورتىدىن ئىچكى ئۆلكىلەردە ئۇزۇن يىللار ئوقۇتقۇچىلىق قىلىش جەريانىدا 893 ئىبادەتخانا مەكتەپلىرىنى تەسىس قىلىپ چىققان. ئۇ، لوياڭدا ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان مەزگىللەردە پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا، ھىندىستان، چاڭجىياڭنىڭ

شمالى ۋە جەنۇبىدىن ھەر يىلى مىڭلىغان ئوقۇغۇچىلار ۋە راھىبلار لوياڭغا كېلىپ ئۇنىڭ دەرسى ۋە تەيسرىنىي ئاڭلىغان. پورتىدىن ئوقۇتقۇچىلىق ھاياتىدا ئونمىڭلىغان شاگىرتلارنى يېتىشتۈرگەن بولۇپ، بۇلار ئىچىدە جۇڭگو بويىچە ئەڭ ئاتاقلىق بۇددا ئۆلىمالىرىغا ئايلانغان داۋئەن، فايا، فاتەي، فاخي... قاتارلىقلار مۇ بار ئىدى.

تۆھپىكار ئوقۇتقۇچى پورتىدىنىڭ پۈتكۈل پائالىيىتىنى تەكشۈرۈش، ئېنىقلاش ئىشى ئۇيغۇر كلاسسىك ماتېرىيالىنىڭ پورتىدىن ياشىغان دەۋرى ۋە ۋېنگدىن بۇرۇنقى تارىخىنى چۈشىنىشتە بىزنى ئىنتايىن مۇھىم ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئىشىنىمىزكى، تەتقىقاتچىلارنىڭ تىرىشىشى ئارقىلىق بۇ مەقسەتكە چوقۇم يېتكىلى بولىدۇ.

ئاتاقلىق بۇددا مۇتەپەككۇرى، مەشھۇر ئوقۇتقۇچى كومراجىۋا

كومراجىۋا (344 — 413) ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيىتى، ماتارىپ تارىخىدىكى ئىپتىخارلىق نامايەندە، ئاتاقلىق بۇددا مۇتەپەككۇرى، مەشھۇر ئوقۇتقۇچى، ئاتاقلىق تەرجىمە ئۇستازى.

كومراجىۋا مىلادىنىڭ 344 - يىلى قەدىمكى كۇسەن (ھازىرقى كۇچا) دە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ دادىسى كومراتان ھىندىستان ۋەزىرلىرىدىن بىرى بولۇپ، خىزمىتىدىن ئىستېپا بېرىپ، تەركىدۇنيالىق بىلەن پامىرنىڭ شەرقىگە قاراپ سەپەر قىلغان ۋە كۇچا خانىي ئاتارى پاك تەرىپىدىن ئىززەت - ھۆرمەت بىلەن قارشى ئېلىنىپ، دۆلەت ئۇستازى قىلىنغان. كومراجىۋانىڭ ئانىسى جىۋا ئاقارى پاك خانىنىڭ سىڭلىسى بولۇپ، 20 يېشىدا كومراتان بىلەن نىكاھلىق بولغان.

كومراجىۋا كىچىكىدىلا ئۆگىنىشكە ئىشتىياق باغلىغان تىرىشچان بالا بولۇپ، ئۇ توققۇز ياشقا كىرگەندە ئانىسى بىلەن كەشمىرگە بېرىپ مەشھۇر بۇددا باخشىسى (ئۇستىسى) راھىب پانتۇ دادۇدىن بۇددا تەلىماتى ئالىدۇ. ئۇنىڭ بىلىم

تۆزلەشتۇرۇش ۋە بايان قىلىشىنىڭ چەبدەسلىكى كەشمىر خانى ۋە بۇددىستلىرىنى ھەيران قالدۇرىدۇ. خاننى تۆز ئىچىگە ئالغان كەشمىربۇددىستلىرى كومىراجىۋانىڭ ئىقتىدارى ۋە تالانتىغا زوقلىنىپ ئۇنىڭغا ئابىرىن ئوقۇشىدۇ. ئۇ 13 يىل شىدا كۆسەنگە قايتىش سەپىرىدە يەكەنگە كېلىپ، يەكەن خانىنىڭ مەلىكىسى سۆلئى زامانى ئۇستاز ئۇتۇپ، بىر يىل بۇددا تەلىماتىنىڭ ماھايانا مەزھىپىنى پىششىق ۋە سىستېمىلىق ئۆگىنىپ، جۇڭگو بۇددىزمى تارىخىدىكى ئەڭ مەشھۇر ۋە تالانتلىق ماھايانا مۇتەپەككۇرى بولۇپ قالىدۇ (ماھايانا مەزھىپى تەركىدۇنيالىقنى لايىق كۆرمەيدىغان، روھىي ئۇمىدۋارلىققا تەقۋادارلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىدىغان مەزھەپ ئىدى).

كومراجىۋا كۆسەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ماھايانا تەشۋىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئالدى بىلەن خان ۋە خان جەمەتلىرىنى ماھايانا مەزھىپىگە بېقىندۇرىدۇ. ئىشنى ئوقۇتقۇچىلىقتىن باشلاشنى مۇۋاپىق كۆرگەن كومراجىۋا كۇچا، قەشقەر، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا ئۆزۈن يىللار ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدۇ. كومراجىۋا ھەققىدىكى تەزكىرىلەردە بىرەك قەيت قىلىنىشىچە، ئۇ لېكسىيە سۆزلىگەندە ئۇنىڭ لېكسىيىلىرىنى خان جەمەتلىرىمۇ تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ ئاڭلىغان. ھەتتا ئاقارى پاك-ان ئۇنىڭغا شىر پۇتلۇق ئالتۇن تەخت ياستىپ بەرگەن. كومراجىۋانىڭ تالىپلىرى ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، ئوتتۇرا تۆزلەڭلىكتىن كەلگەنلەرمۇ بار ئىدى. بۇلار ئىچىدىن مىڭلىغان يارىملىق شاگىرتلار يېتىشىپ چىقىقان ۋە ئۇلار كومراجىۋانىڭ داڭقىنى ئىچكى ئۆلكىلەرگىچە

يەتكۈزگەن. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى بۇددا راھىبلىرى ئۇنى تەكلىپ قىلىش ھەققىدە ئالدىنقى چىن سۇلالىسى پادىشاھى فۇجيەنگە بىرقانچە قېتىم دوكلات يېزىشقان. خۇي تەيسى دېگەن بىر راھىب ئۆزىنىڭ دوكلاتىدا: «چەت دالالدا چوڭ يۇلتۇز كۆردۈم، جۇڭگوغا دانىشمەن كەلگۈدەك» دەپ يازغان. فۇجيەن خان مىلادىنىڭ 383 - يىلى ئۆز سەركەردىسى لۇي گۇاڭنى 70 مىڭ كىشى بىلەن كۇسەنگە ئەۋەتىپ كۇسەننى ئىشغال قىلىپ، كومراجىۋانى ئىززەت - ھۆرمەت بىلەن ئەكىلىشنى بۇيرۇغان. لۇي گۇاڭ كۇسەنگە كېلىپ ئاقارى پاك خاننى ئۆلتۈرۈپ مىلادىنىڭ 384 - يىلى كومراجىۋانى لياڭجۇ (جياڭسۇ ئۆلكىسىدە) شەھرىگە ئەكەلگەن. بۇ چاغدا پادىشاھ فۇجيەن كېيىنكى چىن پادىشاھى ياۋچاڭ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن بولغاچقا، كومراجىۋا 16 يىل لياڭجۇدا تۇتقۇنلۇق ھالىتىدە ياشايدۇ. مىلادىنىڭ 401 - يىلىغا كەلگەندە بىرقانچە قېتىملىق پادىشاھلىق ئۆزگىرىشىدىن كېيىن تەختتە ئۇلتۇرغان پادىشاھ ياۋشىڭ ئۇنى چاڭئەن (ھازىرقى شىئەن)گە ئەكىلىپ، «دۆلەت ئۇستازى» دېگەن ھۆرمەت بىلەن ئالاھىدە كۇتۇۋالىدۇ. ئۇ چاڭئەندە تاكى ھاياتىنىڭ ئاخىرغىچە ياشاپ 413 - يىل 8 - ئاينىڭ 20 - كۈنى 70 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتىدۇ. كومراجىۋانىڭ ۋاپاتىغا پادىشاھ ياۋشىڭ، بارلىق سارايى ئەھلى ۋە ئالىمنىڭ شاگىرتلىرى چوڭقۇر تەزىيە بىلدۈرىدۇ. ئۇنىڭ جەسەت كۈلى پادىشاھ ياۋشىڭ ۋە چەت ئەللىك ھۆكۈمالارنىڭ قاتنىشىشى بىلەن ئۇ ئۆزى ھايات ۋاقتىدا تۇرغان «شياۋباۋ» باغچىسىغا دەپنە قىلىنىدۇ.

كومراجئوا چاكنه‌نده تۇرغان مەزگىلىده ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ئالىي بىلىم يۇرتى ھېسابلانغان بۇتخانا ۋە ساراي ئالىي مەكتىپىده ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان بولۇپ، ئاساسەن بۇددا نوملىرى ھەققىده لېكسىيە سۆزلەش، ئەرجىمان (بۇددا دىنى نوملىرىنى خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلدىغان) يېتىشتۈرۈش بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ لېكسىيە ۋە دەرسلىرىنى پادىشاھ باشلىق ئوردا مۆتىۋەرلىرى ۋە ئوقۇتقۇچىلاردىن تەشكىل تاپقان ئۇچ مىڭدىن ئارتۇق كىشى ئاڭلىغان (كومراجئوا ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان ئاشۇ بىلىم يۇرتىنى ھازىرقى بىلىم ئاشۇرۇش مەكتەپلىرىگە تەڭلەشتۈرۈش مۇمكىن). ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان ئاشۇ بىلىم يۇرتىدا 800 نەپەردىن ئارتۇق شاگىرت بولۇپ، ئۇلار بىر تەرەپتىن ئۆز بىلىمىنى ئاشۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن تەرجىمە ئىشلىرىغا ياردەملىشەتتى.

كومراجئوا ئۆز دەۋرىنىڭ ھېتىشكەن ئالىمى. ئالىي مەلۇماتلىق كىشى بولۇپ، ھەرخىل پەنلەر بويىچە يۇقىرى بىلىمگە ئىگە بولۇشتىن تاشقىرى يەنە ئۇ سانسكرىت - ئەنەتىكەك تىلى، تاڭغۇت تىلى، تۇرك - تۇخار تىلى، ئىپ تالىت تىلى ۋە خەنزۇ تىلىنىمۇ مۇشتەق ئىگىلىگەن ھەمدە شۇ تىللار بويىچە لۇغەت تۈزگەن. ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس ئەسەرلىرى ھەققىده ئېنىق مەلۇمات ساقلانمىغان. تارىخىي مەنبەلەردە ئۇنىڭ ئىككى تومлуق «ئالەم ھەقىقەتلىرى» ناملىق ئەسەر يېزىپ، پادىشاھ ياۋشىڭغا بۇددا تەلىماتىنى تونۇشتۇرغانلىقى يېزىلغان. كومراجئوا يېتىشكەن شاگىرت بولۇپ، بىزگە ئۇنىڭ كېسەل ھالىتىده ئەتراپىتىكىلەرگە قارىتىپ ئوقۇغان شېئىرىنىڭ بىر كۆپلىتىلا مەلۇم:

شۇنچه پەرقلىق بولسىمۇ ئەسلىدە ئەۋلادىمىز،
ھېكمىتى قىسمەت تۆپەيلى بىرگە بولدى زاتىمىز.
كەلسىمۇ گەر ئېيتقۇسىز غەملەر ۋىدالىق دەستىدىن،
ئۆزگە ئالەمگە سەپەر قىلماققۇ مەشغۇلاتىمىز.

كومراجىۋانىڭ چاكىنەندىكى 12 يىللىق ھاياتى ئۇنى ماھايانا مەزھىپىگە ئائىت دىنىي دەستۇرلارنى تەرجىمە قىلىش، شەرھلەش ساھەسىدە مىسلىسىز شۆھرەتكە ئىگە قىلدى. بۇ ھەقتە جۇڭگونىڭ ئاتاقلىق مۇتەپەككۇرى زېڭ يۈ شۇنداق دېگەن: «ئۇلۇغ ئۇستازىمنىڭ دانىشمەنلىكى تولىمۇ ئۇستۇن بولۇپ، ئالەمدە ئېكىسىنچىسى يوق ئىدى». پادىشاھ ياۋشىڭ كومراجىۋاغا يۈز تۇرانە مۇنداق دېگەن: «سىزدەك ئۇلۇغ ئۇستازىمنىڭ ئالەمدە ئېكىسىنچىسى يوق. ناۋادا كېيىنكى ئالەمگە كېتىپ قالسىلا، ھېكمەت ئۇرۇقى نەسلىسىز قالمىسۇن، دەپ كېنىزەك سۇندۇم، قوبۇل قىلغايلا!»① كومراجىۋا پادىشاھنىڭ تەكلىپى بىلەن بىر قېتىم دىلا ئون كېنىزەككە نىكاھلىنىشقا مەجبۇر بولغان.

كومراجىۋانىڭ تەرجىمە ئەسەرلىرىنىڭ سانى ھەققىدە زېڭ يۈ: «32 پارچە، 300 نەچچە تۇم» دەپ قارىسا، چى فاڭ: «98 پارچە، 425 تۇم (جىلد)» دەپ كۆرسەتكەن. كومراجىۋا چاكىنەندە تەرجىمە، تەپسىر خىزمىتىنى باشلىغاندا، بۇددا دىنى جۇڭگوغا تارقالغىنىغا ئۇچ ئەسىر بولغان بولسىمۇ

---

① زېڭ يۈ: «كومراجىۋا تەزكىرىسى» («ئۇلۇغ نوم» 55 - جىلد 101 - بەت).

بۇددا نوم - سۆتربلىرىنىڭ تەرجىمە سەۋىيىسى تۆۋەن، سۆز - ئاتالغۇلارنى ئىشلىتىشتە بىرلىككە كەلمىگەن، تىلىغا ھەممىسى دېگۈدەكلا غەربىي رايوندىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىلىرىغا ئاساسەن تەرجىمە قىلىنغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە كومراجىۋاغىچە جۇڭگو بۇددىستلىرى ماھايانا مەزھىپىدىن خەۋەرسىز ئىدى. شۇڭا، كومراجىۋا ھىندىستان بۇددا سۆتربلىرىنى بىۋاستە خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان يۇقىرى سەۋىيىلىك تۇنجى تەرجىمان سۈپىتىدە مەيدانغا چىقتى. ئەتىجىدە خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان بۇددا نوملىرى كومراجىۋانى ئۆلچەم قىلغان ھالدا «يېڭى تەرجىمە»، «كونا تەرجىمە» دەپ پەرقلەندۈرۈلدى.

مائارىپچى، شائىر قوغۇرسۇر ئالتۇن

قوغۇرسۇر ئالتۇن (487 — 567) ئاتاقلىق ئۇيغۇر شائىرى، مائارىپچىسى، كۆيشۇناسى ۋە مەشھۇر جامائەت ئەربابىدۇر.

قوغۇرسۇر ئالتۇننىڭ ھاياتى، ئىجادىي، ئىجتىمائىي پائالىيىتى ھەققىدە تولۇق مەلۇمات يوق. خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، مىلادىنىڭ 487 - يىلى (شىمالىي چى خانلىقى دەۋرىدە) شىمالىي قۇملۇقتا ھۆكۈم-ران تەبىقە ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ ئەسلى ئىسمى ئالتۇن بولۇپ، قوغۇرسۇر ئۇنىڭ فامىلىسى (قوغۇر-سۇر — ئەسلىدە ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بىرىنىڭ نامى. كېيىنچە بۇ نام شۇ قەبىلە كىشىلىرىنىڭ ئادىتى بويىچە كىشى ئىسمى قىلىپمۇ ئىشلىتىلگەن).

قۇغۇرسۇر ئالتۇن ئۆز زامانىسىدا ئۇقۇمۇشلۇق، بىلىملىك زات ھېسابلانغان. خەلق ئارىسىدا مەشھۇر جامائەت ئەربابى، ئاقارتقۇچى سۈپىتىدە تونۇلغان. ھەتتا شىمالىي چى خاندانلىقىنىڭ (550 — 577) پادىشاھى گاۋخېۋغا ۋەزىر - مەسلىھەتچى بولغان.

قوغۇرسۇر ئالتۇننىڭ خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللار-دىن بىرى بولغان، مەشھۇر مۇزىكا دەرسلىكى توپلىمى —

«ئوردا مۇزىكا تېكىستلىرى» ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن، تاكى ھازىرغىچە خەنزۇ مەكتەپلىرىنىڭ مۇزىكا دەرسى قىلىنىپ، سۆيۈپ ئوقۇلۇۋاتقان «تۇرا ناخشىسى» (بەزى تارىخىي ماتېرىياللاردا «تېلى قوشىقى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)① نامىلىق شېئىرىنىڭ تېكىستى ساقلانغان. ئەپسۇسكى، بۇ مۇزىكا دەرسلىكىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇسخىسى بىزگە چە يېتىپ كېلەلمىگەن. «تۇرا ناخشىسى» ئەينى زامانىدا پۈتۈن ئۇيغۇرلار ئىچىدە ھەتتا ۋەتەنۇرا تۇزلەڭلىك دائىرىسىدە زور تەسىر قوزغىغان ۋەتەنپەرۋەرلىك سىمۋول قىلىنغان نادىر شېئىر بولۇپ، ھەتتا ياپونىيەلىكلەرمۇ بۇ شېئىرنى قىزغىن تەتقىق قىلغان ۋە تەتقىقات ماقالىلىرى يازغان.

«تۇرا ناخشىسى» نىڭ مەزمۇنى مۇنداق:

چۆغايىنىڭ تاغلىرى ئاستىدا ئاقار،
تۇرالار دەريا سۈيىنى ئىچىپ - دولقۇنلاپ.
ئاسمانىنىڭ گۈمبىزى بارگاھىسمان،
تۇرىدۇ جىممىكى دالانى قاپلاپ.

شۇنچە كۆڭ، غۇبارسىز ساماۋى ئاسمان،
دالالار بېپايان كۆرۈنىمەيدۇ قاش.
كۆرۈنۈپ قالىدۇ سانسىز چارۋا - مال،
شامالالار يەلپۈسە، ئوتلار ئەگسە باش.

---

① مىلادىدىن ئىلگىرى ئىككىنچى ئەسىر ئىلگىرىكى چاغلاردىن تارتىپ، مىلادى 11 ئەسىرگىچە ھازىرقى بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبى ۋە موڭغۇلىيىدە ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ نامى تۇرالار ياكى تېلىلار دەپ ئاتالغان.

بۇ ناخشىدا شەرقىي ئۇيغۇرلار (شەرقىي تۈرالار) نىڭ دۇنيا قارىشى، تۈرمۇش ئادىتى، چۈغاي تاغلىرى (يېڭىشەن تاغلىرى) ۋە ئوردۇس يايلىقىنىڭ تارىخى، جۇغراپىيىۋى مەنزىرىسى ئىنتايىن ئىخچام ۋە تەسىرلىك قىلىپ تەسۋىر-لەنگەن بولۇپ، ئۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇنى بىلەن قىس قارىتىلغان تارىخ ۋە تەبىئەت دەرسلىكى بەدىئىي قىممىتى بىلەن كىشىگە مەنسۇى زوق بېغىشلايدىغان مۇزدكا دەرسلىكى.

مەشھۇر مۇزىكا ئوقۇتقۇچىسى سۇجۇپ

سۇجۇپ ـ مەشھۇر مۇزىكا ئوقۇتقۇچىسى، ئۇيغۇر مۇزىكىشۇناسلىقىنىڭ ھازىرغىچە مەلۇم بولغان ئەڭ بۇرۇنقى بۇيۇك نامايەندىسى.

سۇجۇپنىڭ ھاياتى، ئىجادىي ۋە ئىجتىمائىي پائالىيىتى ھەققىدە مۇكەممەل، تولۇق مەلۇمات يوق. خەنزۇچە تارىخي مەنبەلەردە ئۇنىڭ مىلادى 11 ئەسىردە ئۆتكەن كىۋچا-لىق ئۇيغۇر مۇزىكا نەزەرىيىچىسى ئىكەنلىكى، مىلادى 517 - يىلى تەكلىپكە بىنائەن چاڭئەنگە بېرىپ ئوردا مۇزىكا مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچى بولغانلىقى ۋە ئۇ يەردە «12 ئاھاڭ رېتىم قانۇنى» نى كەشىپ قىلىپ «مۇزىكا پەرى» دېگەن ئۇنۋانغا ئىگە بولغانلىقى قەيت قىلىنغان.

سۇجۇپ ياشىغان دەۋرلەردە كىۋچادا تۇرپان، قەشقەر، خوتەنلەرگە ئوخشاشلا تىل ـ ئەدەبىيات، رەسساملىق، مۇزىكا ۋە سەنئەتنىڭ باشقا شەكىللىرى ئالاھىدە راۋاجلانغان. سۇ-جۇپنىڭ دادىسى كىۋچادا «مۇزىكا پەرى» دەپ ئاتالغان ماھىر مۇزىكانت بولۇپ، مۇزىكا ئىلمىدە ئۆز دەۋرىنىڭ تەڭداشسىز كىشىسى ئىدى. مۇشۇنداق دەۋر ۋە شارائىتتا ياشىغان سۇجۇپ كىچىكىدىن باشلاپلا مۇزىكا ئىلمىنى قىبتىرقىنىپ ئۆگەنگەن ۋە مۇزىكا نەزەرىـ

مەسىدە ئالاھىدە تالانتلىق كىشىگە ئايلىنىپ زور شۆھرەت قازانغان. ئۇنىڭ داڭقى ئۆز ئېلىدىن ھالقىپ ئوتتۇرا تۈز-لەڭلىك (ئىچكىرى ئۆلكە) لەرگىچە بېرىپ يەتكەن. بۇنىڭ بىلەن ئۇ تەكلىپكە بىنائەن مىلادى 517 - يىلى چاڭئەنگە بېرىپ ئوردا مۇزىكا مەكتىپىدە مۇزىكا ئوقۇتقۇچىسى بولغان. بۇ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىش جەريانىدا ئۇ ئوقۇتۇش ئەمەلىيىتى ۋە كۆچا مۇزىكىلىرىنىڭ نەزەريىسىگە ئاساسلى-نىپ، غەربىي رايون (ھازىرقى شىنجاڭ) مۇزىكىلىرىنىڭ ئاساسى بولغان «12 ئاھاڭ رېتىم قانۇنى» (تېمپېراتسىيىلىك كۈي قانۇنى) نى كەشىپ قىلغان. سۇجۇپنىڭ «12 ئاھاڭ رېتىم قانۇنى» كۆچا كۈيشۇناسلىق نەزەريىسىنىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە ئەكىلىنىگەن بىردىنبىر سىستېمىلىق، مۇكەممەل مۇزىكا قانۇنى ۋە دەستۇرى بولۇپ، «سۇينامە. مۇزىكا تەزكىرىسى» دە يېزىلىشىچە، سۇي سۇلالىسى قۇرۇلۇپ 7 - يىلى (مىلادى 587 - يىلى) ئېچىلغان مۇزىكا سۆھبەت يىغىندا، ئۇنىڭ 12 ئاھاڭ رېتىم قانۇنى بويىچە دۆلەت مۇزىكىسىنى تەرتىپكە سېلىشى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. سۇجۇپ-نىڭ بۇ قانۇنىنىڭ ئىلمىي قىممىتى ئۇستىدە توختالغان. ياپونىيە تارىخچىسى لىن جەنسەن مۇنداق دېگەن: «سۇجۇپ-نىڭ ‹12 ئاھاڭ رېتىم قانۇنى› جۇڭگو مۇزىكىچىلىقىدا مىسلىسىز يېڭىلىق كەيپىيات ياراتتى، ھەتتا ياپونىيە مۇزە-كىسىغىمۇ زور تەسىر كۆرسەتتى.»

تارىخىي جەھەتتىن ئالغاندا، سۇجۇپنىڭ ۋە ئۇنىڭ دادىسىنىڭ ئاھاڭ قانۇنى ھىندىستان ۋە ئەرەب ئاھاڭ قانۇنى-لىرى ھەققىدىكى مەلۇماتلاردىن كۆپ قەدىم بولۇپ، تۈرپان،

قەشقەر، خوتەن ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ھەمدە مەركىزىي ئاسىيا مۇزىكىلىرى ئەنسە شۇ ئاساسقا قۇرۇلغان. ئۇنىڭ كۆيشۇناسلىق نەزەرىيە سىستېمىسىدىكى بېرىم ئاۋازلار ھەتتا ھازىرغىچە ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىقىدا بىر گۈزەل ئاھاڭ بولغان $\frac{3}{4}$ رېتىملىق ئاھاڭ سۈپىتىدە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

سۈجۈپىنىڭ مۇزىكا ئىلمىغا ۋە مۇزىكا ئوقۇتۇشىغا قوشقان تۆھپىسى ئىنتايىن زور بولۇپ، سۈيي سۈلالىسى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردە ئۇنىڭ نامىغا ئاتاپ بىرقانچە جايغا «مۇزىكا ئۇستازى ئىبادەتخانىسى» (يۆشمياۋ) ياسىلىپ، تاشتاختا ئۇستىگە ئۇنىڭ ئىش ئىزلىرى خاتىرىلەنگەن. خۇاڭجۇدا ساقلىنىپ قالغان «مۇزىكا ئۇستازى ئىبادەتخانىسى» ئەنە شۇلارنىڭ بىرىدۇر.

مەشھۇر ماتارىپچى پىرخۇيلان

پىرخۇيلان — (736 — 820) مەشھۇر بۇددا مۇتەپەككۇرى، تاتاقلىق ماتارىپچى، تىلشۇناس، يازغۇچى ۋە ئوقۇتقۇچى.

پىرخۇيلاننىڭ ھاياتى، ئىجتىمائىي ۋە ئىجادىي پائالىيىتى توغرىسىدا تولۇق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. تۆلۇقسىز مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، ئۇ، 736 - يىلى قەشقەردە تۇغۇلغان. پىرخۇيلان ياشلىغان دەۋردە، قەشقەر ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىي، سىياسىي ۋە مەدەنىي مەركەزلىرىدىن بىرى بولۇپ، زور بىلىم يۇرتلىرى ۋە ئىبادەتخانىلار بىلەنمۇ دۇنياغا مەشھۇر ئىدى. بۇ دەۋردە سانسىزلىغان مۇتەپەككۇرلار، ئالىملار، ماتارىپشۇناسلار يېتىشىپ چىقىپ قەشقەرنىڭ مەدەنىي ھاياتىنى تېخىمۇ جانلاندۇرغان، پۈتكۈل ئۇتتۇرا ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنىمۇ ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتكەنىدى. ئەۋزەل شارائىتتا ياشىغان پىرخۇيلان كىچىك ۋاقىتىدىن باشلاپلا قەشقەردىكى ئالىي ئىبادەتخانىلاردا زور ئىجتىھات بىلەن بىلىم تەھسىل قىلىدۇ. تىل ئۆگىنىشكىنىمۇ ئالاھىدە كۈچ سەرپ قىلىپ، ئۆز ئىقتىدارىنى ھەر تەرەپلىمە ئاشۇرۇشقا تىرىشىدۇ. ئەتىجىدە ئۇ كېيىنكى مەزگىللەردە بۇددا كىتابلىرىنىڭ ئەڭ قابىل شەرھلىگۈچىسى، چوڭقۇر ۋە ئەتراپلىق

بىلىم ئىگىسى، مەشھۇر تىلشۇناس، ئالىم سۈپىتىدە زور شۆھـ
رەت قازىنىپ، ئۆز دەۋرىنىڭ كەم تېپىلىدىغان ئۇستازىغا
ئايلىنىدۇ.

پىرخۇيلان ئۆمرىنىڭ كېيىنكى چاغلىرىدا يېڭىدىن
باش كۆتۈرۈۋاتقان ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرىدىن قورقۇپ
چاكىنەنگە بېرىۋالغان. ئۇزۇن ئۆتمەي بۇ يەردە «پېشۋا
ئالىم» دېگەن شۆھرەتكە ۋە كاتتا ھۆرمەتكە سازاۋەر بولىدۇ.
ئۇ چاكىنەندە 20 يىللاپ قان - تەر ئاققۇزۇپ «ئومۇمىي ئەقـ
دىلەر شەرھى» ناملىق 100 تومدىن ئاشىدىغان زور ھەجىم
لىك ئەسىرىنى يېزىپ تاماملايدۇ. بۇ ئەسەرنى بۇددا ئالىم
لىرى، ئوقۇتقۇچىلىرى قولدىن - قولغا ئېلىپ دەرسلىك ۋە
قامۇس قىلىپ تاكى چىك سۇلالىسى (1644 — 1911) نىڭ
ئاخىرىغىچە سانسىزلىغان كىشىلەر ئۇنى ئەتىۋارلاپ قوللانما
سۈپىتىدە ئوقۇپ كەلگەن.

«ئومۇمىي ئەقىدىلەر شەرھى» بۇددا نوملىرىنى ئوقۇش
قائىدىلىرىنى تىلشۇناسلىق نۇقتىسىنەزەرى بىلەن چۈشەندۈرۈپ
بېرىدىغان ۋە بۇددا ئەقىدىلىرىنى شەرھلەيدىغان دىنىي
دەستۇر بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭغا ئالىمنىڭ ئىجتە
مائىي، پەلسەپىۋى كۆز قاراشلىرى چوڭقۇر سىڭدۈرۈلگەن،
ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى، ئېتنوگرافىيىسىگە دائىر مۇھىم مەلۇ
ماتلار بېرىلگەن؛ ئۇ — تىل - ئەدەبىيات، پەلسەپە، تارىخ،
جۇغراپىيىگە ئائىت مول مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان
زور تەربىيىۋى قىممەتكە ئىگە دەرسلىك كىتاب. بۇ كىتابتا
يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەينى زاماندىكى تۇرمۇش ئادەتلىرى،
پولۇ قاتارلىق ھەر خىل تاماقلىرى، ئۆرپ - ئادەتلىرى

هەققىدىمۇ قىممەتلىك مەلۇماتلار بېرىلگەن. جۇڭگونىڭ ئاتاقلىق ئالىمى، تەرجىمە پېشۋاسى، مەشھۇر ئوقۇتقۇچى كومراجىۋا (344 — 413) ئۇيغۇرلارنىڭ چالغۇ ئەسۋاب-لىرىدىن غوڭقا، جاللا، بەرباب قاتارلىقلار ھەققىدە: ئۇلۇغ تىلشۇناس، ئالىم، ماتارىپچى مەھمۇت قەشقەرى (تەخمىنەن 1008 — 1105 - يىللار) ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تىل، تارىخ سا-ھەلىرىدە مۇھىم مەلۇماتلار قالدۇرۇپ، بىزنى بۇ ساھەلەرنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگىنىدەك، پەرخۇيلانمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ھاياتى، تۇرمۇش ئۆرپ - ئا-دەتلىرى، پولۇغا ئوخشاش تاماقلىرىنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان قىممەتلىك ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىدى.

«ئومۇمىي ئەقىدىلەر شەرھى» نىڭ داڭقىنى ئاڭلىغان چاۋشىيەنلىكلەر مەخسۇس دۆلەت ۋەكىلى ئەۋەتىپ مەزكۇر ئەسەرنى كۆچۈرۈۋېلىشنى ئىلتىماس قىلغاندا، جۇڭگو ھۆكۈمىتى (بەش دەۋر زامانلىرى) رۇخسەت قىلمىغانىدى. كېيىن سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە چاۋشىيەن ھۆكۈمىتى يەنە ۋە-كىل ئەۋەتىپ قايتا ئىلتىماس قىلىپ تۇرۇۋالغاندا، سۇڭ سۇلالىسى كۆچۈرۈۋېلىشقا قوشۇلغان. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياپونلۇقلاردىن كىشى كېلىپ كۆچۈرۈپ كەتكەن. نەتىجىدە ياپو-نىيىدە پەرخۇيلان «چوڭ ئالىم» دەپ تونۇلغان. نەتىجىدە ئۇ، خەلقئارا تونۇلغان ئالىمغا ئايلانغان.

1737 - يىلى (چېخىنلۇڭنىڭ 2 - يىلى) پەرخۇيلا-نىڭ ھەممە ئەسەرلىرى تولۇق بېسىلىپ ئېلان قىلىنغان. 1880 - يىلى دۆلىتىمىز مەزكۇر ئەسەرنىڭ ياغاچ ئويما

نۇسخىسىنى ياپونىيەدىن ئالدۇرۇپ كېلىپ، كۆپەيتىپ بىسىپ تارقاتقان.

پىرخۇيلان ھەندى تىلىنى، جۇڭگونىڭ ئەدەبىي تىلىنى ۋە باشقا تىللارنى پىششىق ئىگىلىگەن. ئۇ جۇڭگونىڭ قەدىمكى بارلىق خاتىرىلىرىنى ئېچىدىن - يېڭىسىغىچە موپەسسەل ئۆگىنىپ چىققان. ئۇنىڭ جان پىدالىق بىلەن ئۆگىنىش روھى كىشىلەرگە زور ئىلھام بەرگەن.

ئاتاقلىق مۇزىكا ئوقۇتقۇچىسى ئاقارى ماندا (بەي مندا)

ئاقارى ماندا (تەخمىنەن Ⅵ، Ⅶ ئەسىرلەر) سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە شۆھرەت قازانغان ئاتاقلىق مۇزىكا ئوقۇتقۇچىسى، داڭلىق تىلشۇناس.

ئۇ سۇجۇپقا ئەگىشىپ چاڭئەنگە كەلگەن كۇچالىق ئۇيغۇر مۇزىكانتلىرىنىڭ ئەۋلادى بولۇپ سۇي، تاڭ دەۋرىدە شۆھرەت قازانغان كۇچالىق مۇزىكانت. بەي مندا ئۇنىڭ ئىسمىنىڭ خەنزۇچە ئاتىلىشى بولۇپ، بەزى تارىخىي مەنبەلەردە ئۇنىڭ ئىسمىنى بەگ مانتور دەپمۇ ئالغان. ئاقارى ماندانىڭ تۇغۇلغان جايى، ھاياتى ۋە پائالىيىتى توغرۇلۇق ئېنىق مەلۇمات يوق. خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە ئۇنىڭ سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە مۇزىكا ئوقۇتقۇچىسى بولغانلىقى ۋە مۇزىكا ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ زور شۆھرەت قازانغانلىقى، تاڭ دەۋرىگە كەلگەندىمۇ يەنىلا مۇزىكا ئوقۇتقۇچىسى بولغانلىقى ھەمدە مۇزىكا ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللانغانلىقى ئېيتىلغان. بۇنىڭدىن بىز ئۇنىڭ پۈتكۈل ئۆمرىنى ئوقۇتقۇچىلىق بىلەن ئۆتكۈزگەنلىكىنى، ئۆز ھاياتىدا سانسىز-لىغان كىشىلەرگە مۇزىكا ئىلمىنى ئۆگەتكەنلىكى ۋە ئۇيغۇر مۇزىكىلىرىنى ئىچكى ئۆلكىلەرگە سىڭدۈرگەنلىكىنى چۈشىنىۋالالايمىز.

ئاقارى ماندانىڭ مۇزىكا ساھەسىدىكى نەزەرىيەۋى، ئەمەلىي بىلىمى چوڭقۇر، ئەتراپلىق بولۇپ، ئۇنىڭ بۇ بىلەن مى ۋە ماھارىتىدىن ئۆز شاگىرتلىرى زوق ئېلىپلا قالماي، شۇ دەۋر كىشىلىرىمۇ ھەتتا سۇي سۇلالىسى پادىشاھى سۇييانگرى (605 — 618) مۇ ئالاھىدە لەززەت ھېتىل قىلغان. سۇييانگرى ئۇنىڭ ئىجاد قىلغان مۇزىكىلىرىنى ئاڭلاپ چەكسىز خۇشاللانغان ھالدا: «كۆپ مۇزىكا ئاڭلىماق بەجايىكى كۆپ كىتاب ئوقۇماق» دېگەن.

خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئاقارى ماندا پادىشاھ سۇي يانگرىنىڭ تاپشۇرۇقىغا ئاساسەن ئۇنىڭ «ياشاش»، «پەرىزاتنىڭ مېھمان بولۇشى»، «قەدىم ئوردىغا قايتىش»، «شادلىق گۈلى» قاتارلىق 15 پارچە نەزمە خىگە نەغمە ئىشلەپ بەرگەن. ئۇ يەنە «12 مەۋسۇم نەغمىسى» قاتارلىق مۇزىكىلارنى ئىشلىگەن ھەمدە ئاتاقلىق شائىرلارنىڭ نەزمىلىرىگە نەغمە ئىشلىگەن.

«يۇيانگ خاتىرىلىرى» ناملىق كىتابنىڭ ئالدىنقى ئوپلىنىدا كۆرسىتىلىشىچە، تاڭ دەۋرىدىكى كۈچا مۇزىكىلىرىنىڭ نوتىلىرى باز ئىكەن. بۇنداق بولغاندا ئاقارى ماندا كۈچا مۇزىكىلىرىنىڭ نوتىلىرىنى تولۇق بىلگەن دېگەن پەرەزگە كېلىمىز. ئەمما بۇ تېخى ئىسپاتلانمىغان ۋە بىزگىچە مەلۇم بولمىغان بىر ئىش. ئەگەر كۈچا مۇزىكىلىرىنىڭ تاڭ دەۋرىدە نوتىلىرى راستتىنلا بولغان بولسا، بۇ دۇنيا مۇزىكا ئىلمى ساھەسىدە كۆرۈلۈپ باقمىغان بىر چوڭ مۆجىزە بولىدۇ. بۇ بۇنىڭدىن كېيىنكى تارىخشۇناسلىقنىڭ تەكشۈرۈش ۋە ئىلمىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغۇچىلارنىڭ تىرىشچانلىق كۆرسىتىشىگە باغلىق ئىش.

مانی دىنى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ ئاساسچىسى مويۇنچۇر بۆگۈخان

مويۇنچۇر بۆگۈخان (تەخمىنەن VII ئەسىرلەردە ئۆتكەن) ئۆز دەۋرىنىڭ مەرىپەتپەرۋەر ئەربابى، مانى دەۋرى ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ ئاساسچىسى، ئۇيغۇر خاقانى، داڭلىق گېنېرال.

مويۇنچۇر بۆگۈخان (بەزى تارىخىي مەنبەلەردە ئىلخان دەپمۇ ئېلىنغان) ئۇرخۇن ۋادىسىدا ياشىغان شەرقىي ئۇيغۇرلاردىن بولۇپ، مىلادىنىڭ 744 - يىلى كۆك تۈرك خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ، تۇنجى ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغان كۆل بىلگە خاقان (كېيىنچە ئۆزىنى قۇتلۇق بىلگە كۆل خاقان دەپ ئاتىغان) نىڭ ئوغلى بولۇپ، دادىسىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن (747 - يىلى) خاقان بولغان. مويۇنچۇر بۆگۈخان ئەسەب جەھەتتىن «توققۇز ئۇيغۇر» لارنىڭ «ئىچكى توققۇز ئۇيغۇر» لىرىغا تەئەللۇق بولغان ياغلا قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان.

ئۇرخۇن — ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئۇرخۇن ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلار يەنىلا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەينى ۋاقىتتا ئېتىقاد قىلغان شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. شامان دىنى: تەڭرى بارلىق مەخلۇقاتنىڭ ياراتقۇچىسى، ئاسمان، يەر

ۋە پۈتۈن مەۋجۇداتنىڭ ئۈستىدىن ھۆكۈمى ئۆتىدىغان بىر-دىنبىر ئىلاھ دەيدىغان كۆزقارىشىنى تەشەببۇس قىلاتى. شامان دىنى باخشىلىرى (ئۈستازلىرى) نىڭ ۋەزىپىسى ئىبادەتخانىدا ئولتۇرۇپ ئىبادەت قىلىش، خەلقەرگە شامان دىنىنىڭ ئەقىدىلىرىنى سىڭدۈرۈش ۋە دىنىي ھۆكۈملەرنى ئىجرا قىلىش ئىدى.

مويۇنچۇر بۆكۈخان تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى تاڭ شۇەنزۇڭنىڭ تەكلىپى بىلەن 757 - يىلى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بېرىپ (بۇ چاغدا خوتەن خانلىقى بىلەن تۈرپان خانلىقىمۇ ئەسكەر ئەۋەتكەن) تاڭ پادىشاھلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا يۈز بەرگەن ئەن لۇشەن — شى سىمىن (ئۆكلۈك — سۆيگىن) ئىسيانىنى تىنچىتىپ تاڭ پادىشاھىنىڭ چاكىنە-لويانىڭلارنى قايتۇرۇۋېلىشىدا زور خىزمەت كۆرسەتكەن. تاڭ پادىشاھى بۇ ئىشتىن خۇشاللىنىپ ئۆزىنىڭ كىچىك قىزى مەلىكە نىڭگۈنى مويۇنچۇر بۆگە خانغا خوتۇنلۇققا بەرگەن ھەمدە ئۇنىڭغا «باتۇر، ھەيۋەتلىك قۇتلۇق بىلگە» دېگەن نامنى ئىنئام قىلغان.

مويۇنچۇر بۆگۈخان ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە تۇرغان چاغ-لىرىدا مانى دىنىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىدۇ. چۈنكى مانى دىنى زەردۇش، خرىستىئان ۋە بۇددا دىنلىرىنىڭ مەزمۇنىنى ئۆزىگە سىڭدۈرگەن ۋە شۇ ئاساستا شەكىللەنگەن دىن بولۇپ، يۇقىرىقى دىنلاردىن كۆپ ئەۋزەللىكە ئىگە ئىدى. بۇ دىنىنىڭ يادروسى: «پۈتۈن ھاياتلىقنىڭ كۈرىشى يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇق، ھەق بىلەن ناھەق ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشتۇر. نەپسىنى تىزگىنلىيەلىگەن ئادەم يامانلىقتىن

ساقىت بولالايدۇ. بولمىسا ئۆزىمۇ، ماددىي دۇنيامۇ ھالاك بولىدۇ» دېگەن ئىدىيىنى يېتەكچى قىلغان يېرىم دىنىي، يېرىم پەلسەپىۋى مەزمۇندىن ئىبارەت ئىدى. ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ئىلغار بولغان مويۇنچۇر بۆكۈخان شامان دىنى بىلەن مانى دىنىنىڭ پەرقلىرىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرۈپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن قايتىشىدا لوياڭ شەھىرىدىن تۆت نەپەر ئىرانلىق مانى راھىبلىرىنى ئېلىپ ئۆرخۇنغا كېلىدۇ. بۇ راھىبلار ئۆزلىرىنىڭ بىلىم ئىقتىدارى، دوختۇرلۇق ساھەسىدىكى تەجرىبىلىرى بىلەن ئۆرخۇندىكى شامان باخشىلار (ئۇستاز، ئوقۇتقۇچىلار) نى مۇنازىرىدە يېڭىۋالدى. بۇنىڭ بىلەن مانى دىنىنىڭ شەرقىي ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى ئابرويى بىردىنلا يۇقىرى كۆتۈرۈلدۇ (مىلادىنىڭ 763 - يىلىدىن باشلاپ شەرقىي ئۇيغۇرلار مانى دىنىنى ئۆزىنىڭ قوبۇل قىلىدۇ). شۇنىڭ بىلەن مويۇنچۇر بۆكۈخان بۇ راھىبلارنى ئوقۇتقۇچىلىققا دەۋەت قىلىپ، ئۇيغۇرلارنى تەشكىللەپ، ھەر ئون ئۆيلۈككە بىردىن خەلپەت بېكىتىپ ئۇلارنى ئوقۇتىدۇ. ئوقۇش مەزمۇنى مانى تەلىماتى بويىچە يېرىم دىنىي، يېرىم پەلسەپىۋى ئاساستا بولىدۇ. مويۇنچۇر بۆكۈخاننىڭ ئاساس سېلىشى بىلەن كېيىنچە شەرقىي ئۇيغۇرلاردا نۇرغۇنلىغان مانى ئوقۇتقۇچىلىرى يېتىشىپ چىقىپ، ھەتتا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكلەرگىچە بېرىپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدۇ ۋە مانى دىنىنى تەرغىپ قىلىدۇ.

ماڭارىپچى، شائىر كەكمېنىر

كەكمېنىر (تەخمىنەن Ⅷ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن Ⅸ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە) ئۇددۇرۇم ماڭارىپىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە ياشىغان ماڭارىپچى، شائىر، ئۇددۇرۇم ئۇيغۇر ماڭارىپىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن نامايەندىسى.

كەكمېنىر Ⅷ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا قەدىمكى مىران (ھازىرقى چارقىلىق) دېگەن يەردە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن. ئۇ كىچىكىدىن باشلاپلا تىرىشىپ ئۆگىنىپ، ھەرقايسى پەنلەر بويىچە بىرقەدەر ئەتراپلىق بىلىم ئالغان. ئۆز ئانا تىلىنى تىرىشىپ ئۆگىنىپلا قالماي، خەنزۇ تىلىنىمۇ ناھايىتى پىششىق ئۆگىنىپ جۇڭگونىڭ كلاسسىك ئەسەرلىرىدىن بىۋاسىتە پايدىلىنالايدىغان ۋە خەنزۇ تىلىدا ئەسەر يازالايدىغان سەۋىيىگە يەتكەن. ئەدەبىيات (بولۇپمۇ شېئىرىيەت) ئىلمىنى تىرىشىپ ئۆگىنىپ جۇڭگونىڭ كلاسسىك شائىرلىرى لى بەي، دۇفۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن ئۆرنەك ئېلىپ دەۋر روھىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان، كىشىلەرنى بىلىم ئېلىشقا ئۈندەيدىغان كۆپلىگەن شېئىرلارنى يازغان. ئۇنىڭ يازغان خېلى بىر قىسىم شېئىرلىرى تاكى يېقىنقى زامانلارغىچە خەنزۇ مەكتەپلىرىدە دەرسلىك سۈپىتىدە ئوقۇتۇلۇپ كېلىنگەن.

كەكمېنىرنىڭ ھاياتى، ئىجادىي پائالىيىتى ھەققىدە

تولۇق مەلۇمات يوق. ئىجادىي پائالىيەتتىدىن بىزگە مەلۇم بولغىنى پەقەت يېقىندا خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللار ئارقىلىق يېتىپ كەلگەن، قەدىمكى خەنزۇ تىلىدا يېزىلغان بىر شېئىرلار توپلىمى بولۇپ، ئۇنىڭغا «خەت ئۆگىنىش»، «بالامغا تەلىم»، «چىلبۆرىلەر ئۈستىدىن شىكايەت» ۋە «كۆمۈرچى بوۋاي» قاتارلىق شېئىرلىرى كىرگۈزۈلگەن. ئۇنىڭ ئالدىنقى ئىككى پارچە شېئىرى شائىرنىڭ ماتارىپ ئىدىيەسى، ئىلىم - پەنگە بولغان قىزىقىشى ۋە ئىلىم - پەننىڭ كىشىلىك ھاياتتىكى رولىغا بولغان باھاسىنى ئوبرازلىق ئىپادىلەپ، كىشىلەردە ماتارىپنىڭ مۇھىملىقىغا قارىتا چوڭقۇر چۈشەنچە ھاسىل قىلىدۇ. ئۇنىڭ «بالامغا تەلىم» دېگەن شېئىرىدا مۇنداق مىسرالار بار:

بالام كۆرەك ئوقۇشقا كۆڭۈل قويمايدۇ،
كىتاب ئىچىدە ئالتۇن بار، ئۇنى ئوقمايدۇ.
بىلسە ئىدى كىتابتىكى ئالتۇن قەدرىنى،
ئوقۇر ئىدى تاڭ ئاتقۇچە يېقىپ چىراغنى.

شائىرنىڭ ئىجادىيىتىنى ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە بولغان يەنە بىر ئەسىرى — 815 - يىلى يېزىلغان «چىلبۆرىلەر ئۈستىدىن شىكايەت» دېگەن شېئىر بولۇپ، ئۇنىڭدا جەنۇبىي شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن تۈبۈت (تىبەت) باسقۇنچىلىرىنىڭ بۇلاڭ - تالاڭچىلىقى ئۈستىدىن كۈچلۈك شىكايەت قىلىش ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ كۈچلۈك ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى نامايان قىلغان.

شەرقتىن كەلگەن چىلبۆرىلەر ئېتىمىزنى يەپ كەتتى،
شوراپ قالۇ يىلىكنى بارىمىزنى ئەپكەتتى.
ئاشلىقىمىز خامانىدا، بوزلىرىمىز دۆكانىدا،
تۇرغان پېتى شۇلارنىڭ ئولجىلىرى بوپ كەتتى.
قاچان بولسا بىر كۈنى يەر ۋە جاھان ئۆزگىرەر،
چىلبۆرىلەر يوقىلىپ، بىزگە يورۇق تاڭ كۈلەر.

- بۇ شېئىر ئەينى ۋاقىتتىكى رېئاللىقنى تىۋغرا ئەكس ئەتتۈرۈش ۋە ئالغا سۈرگەن ئىدىيىنىڭ يۈكسەك بولۇش جەھەتتىدىلا ئەمەس، تىلىنىڭ ئىددىي - سانىدا، چۈشىنىش لىك، ئاممىباب، ئۇبرازلىق ۋە ھېسسىياتىنىڭ ساغلام، ھەق قىي بولۇشىدەك بىر قاتار بەدىئىي ئالاھىدىلىكى بىلەنمۇ قەدىمكى زامان شېئىرىيىتىنىڭ ئۆلگىسى بولۇشقا مۇناسىپ.

ئۇيغۇر ئالىمى، مەشھۇر ئوقۇتقۇچى سىنقۇ سېلى تۇتۇك

سىنقۇ سېلى تۇتۇك (تەخمىنەن X ئەسىرلەردە ياشىغان) ئۇيغۇر ئالىمى، مەشھۇر ئوقۇتقۇچى، داڭلىق تەرجىمان، ئەدىب، يېتىشكەن تىلشۇناس ۋە تەتقىقاتچى.

سىنقۇ سېلى تۇتۇك ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ يازلىق پايتەختى بەشبالىق (جىمسار) دا دۇنياغا كەلگەن. ئىدىقۇت (تۇرپان — ئاستانە)، بەشبالىق (جىمسار) قاتارلىق جايلاردا بىلىم تەھسىل قىلىپ ئۆزدەڭگە يارىشا ئالىي مەلۇماتقا ئىگە بولغان. سىنقۇ سېلى تۇتۇك ئىنتايىن تىرىشچان، زېھنى ئوتكۇر بولغاچقا، ئۆز ئانا تىلىدىن باشقا يەنە تۇخار تىلى، ئەنەتىكەك - سانسكرىت تىلى، خەنزۇ تىلى، تاڭغۇت تىلى قاتارلىق تىللارنى پىششىق ئۆگەنگەن ۋە بۇ تىللاردىكى ئەدەبىي ئەسەرلەر مەدەنىيەت، مائارىپ، تەرجىمىسىگە دائىر تەتقىقات ماقالىلىرىنى تەپسىلىي كۆرۈپ ئىنچىكە تەتقىق قىلغان. تۇرپان ئاستانە، جىمسار قاتارلىق جايلاردا ئۆزۈن يىللار ئوقۇتقۇچىلىق قىلىش ئارقىلىق سانسىزلىغان شاگىرتلارنى تەربىيىلەپ زور شۆھرەت قازانغان.

سىنقۇ سېلى تۇتۇك گەرچە ئۆز زامانىسىنىڭ ئەنە

شۇنداق داڭلىق كىشىسى بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ھاياتى، ئىجتىمائىي، ئىجادىي ۋە ئىلمىي پائالىيىتى توغرۇلۇق كىشىلەر قانائەت ھاسىل قىلغۇدەك تولۇقراق مەلۇمات يوق. دەسلەپكى ئىزدىنىشىمىز ماتېرىياللىرى ۋە خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە قالدۇرۇلغان قىسمەن خاتىرىلەردە: «سىنقۇ سېلى تۇتۇڭنىڭ ئەسلى ئىسمى سىنقۇ بولۇپ سېلى ئۇنىڭ ئاتىسىنىڭ ئىسمى بولۇشى مۇمكىن» دېيىلگەن. تۇتۇق ئۇنىڭ راھىبلىق (ئوقۇتقۇچىلىق) مەرتىۋىسىگە بېرىلگەن نام ئىكەن، ئىندىنقۇت خانلىقى تەۋەسىدە ياشىغان ئالىم، ئوقۇتقۇچى، ئەدىب ۋە ئۆلىمالارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى بۇددا ئىبادەتخانا - دىنىي مەكتەپ - لىرىنىڭ راھىبلىرى - ئوقۇتقۇچىلىرى - بولۇپ، ئۇلار بۇددا دىنى ئىلىمىنىڭ دەرىجىسى بويىچە تۆرلۈك ئەمەل ۋە مەرتىۋىلەرگە ئېرىشكەن. تۇتۇق ئەنە شۇ ئەمەل ۋە مەرتىۋىنىڭ ئەڭ ئالىي دەرىجىلىكى ھېسابلىنىدىكەن). شۇ خاتىرىلەردە يەنە ئۇنىڭ ئوقۇتقۇچىلىق ۋە تەرجىمە خىزمىتىدە ئۇرخۇن دەۋرىدىن تارتىپ قوللىنىپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ زامان پېئىلى ئىككى بولۇشتەك كەمتۈكلۈكنى تولدۇرۇش يۈزىسىدىن ئىجادىي تەر ئاققۇزۇپ (ئۇنىڭغا ھەنە بىرنى تولۇقلاپ) ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ زامان پېئىلىنى ئۆچ قىلىپ ئۆزگەرتكەنلىكى يېزىلغان. بۇ ئۇنىڭ ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىغا قوشقان ئەڭ زور تۆھپىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تەرجىمىدە سۆزمۇ سۆز تەرجىمە قىلىش ئەمەس، ئۇيغۇر تىلىغا بويسۇندۇرۇش، سىڭدۈرۈش ئۇسۇلىنىمۇ قوللانغان. شۇڭا ئۇنىڭ تەرجىمە ئەسەرلىرى تىلىنىڭ راۋانلىقى، گرامماتىكىلىق قائىدىلەرگە مۇ-

كەمەللىكى بىلەن ئۇنى شۇ دەۋرنىڭ مەشھۇر تىلشۇناسى، ئانا تىلنىڭ ماھىر ئۇستىسى قىلىپ تونۇتقان.

سىنقۇ سېلى تۇتۇۋىلىشىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئىجادىي ئەمگىكى خەلقنىڭ تۇرمۇش-تىرىكچىلىكىدىن «تۇرمۇش تىللار دىۋانى»، «قۇتادغۇ بىلىگ» بىلەن بىر قاتاردا تۇرىدۇ، دەپ قارالغان «ئالتۇن ياروق» (ئالتۇن رەڭلىك نۇر چېچىپ، ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرۇندا تۇرىدىغان شاھانە ئەسەر) بىلەن «شۇەنجۇاڭنىڭ تەرجىمھالى» ۋە «ئابباسخارھاكوشاھ» قاتارلىق ئوچ تەرجىمە ئەسەردىن ئىبارەت. سىنقۇ سېلى تۇتۇق خەنزۇچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان بۇ ئەسەرلەر تەرجىمە قىلىش تەس ۋە قىيىن بولغان قەدىمكى خەنزۇ يېزىقى، «ئالتە سۇلالە ئوسلوبى» بىلەن يېزىلغان بولۇشىغا قارىماي سانسكرىتچە، تىبەتچە، موڭغۇلچە ۋە خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخىلىرىغا قارىغاندا بەك مۇ مۇكەممەل، تولۇق، ئوز ئانا تىلىنىڭ تىل خۇسۇسىيەتلىرىگە لايىقلاشقان، ئاممىباب، چۈشىنىشلىك چىققان. شۇ ئەسەرلەر ئىچىدىكى، قەدىمكى شېئىرىيەت شەكلى بىلەن يېزىلغان شېئىرلارنىمۇ قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىرىيەت شەكلى بويىچە جانلىق، ئوچۇق ھەم راۋان تەرجىمە قىلىپ چىققان. شۇ ئەسەرلەردىكى چۈشىنىش قىيىن بولغان جايلىرىنى ئوقۇتقۇچىغا خاس مېتود، يۇقىرى سەۋىيە بىلەن ئىزاھلاپ چۈشەندۈرگەن، ئۇيغۇر تىلىدا ئىپادىلەش ئىمكانىيىتى بولغانلىكى ئاتالغۇلارنى ئۇيغۇر تىلىدا ئىپادىلىگەن. ئىمكانىيەت

يار بۇرمىگەنلىرىنىڭ خەنزۇچە ئەمەس، ئەسلىدىكى ئەنەتكەك ـ سانسكرىت تىلىدىكى ئاتالغۇسى بىلەن ئالغان. شۇنداق قىلىش ئارقىلىق تەرجىمىنى ھېسسىيات، كۆز قاراش جەھەتتىن بېيىتىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا خاس ئۇسلۇبتىكى مۇكەممەل بىر ئىلمىي ئەمگەككە ئايلاندۇرغان.

ماۋزېچى ئاپرىنچۇر تېكىن

ئاپرىنچۇر تېكىن X ئەسىردىن كېيىن ئىدىقۇت ماۋزېپى يېتىشتۇرگەن ئۇيغۇر زامانىسىنىڭ ئاتاقلىق ماۋزېچىسى ۋە شائىرى.

ئاپرىنچۇر تېكىننىڭ ھاياتى ۋە ئىجتىمائىي، ئىجادىي پائالىيەتلىرى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق دېيەرلىك بولۇشىغا قارىماي، تارىخىي پاكىتلار ئۇنىڭ تۇرپاننىڭ بۇيلۇق دېگەن يېرىدە دۇنياغا كەلگەنلىكىنى، ماڭى دىنى شارائىتىدا ئۆسۈپ يېتىلىپ ئۆز دەۋرىنىڭ كاتتا دىنىي ئۆلىمالىرى، ماۋزېچىسى ۋە شائىرلىرىغا ئايلانغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ئاپرىنچۇر تېكىننىڭ مانى دىنى شارائىتىدا يېتىشكەن ماۋزېچى ۋە شائىر بولغىنىغا قارىغاندا، ئۇنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى مىلادى 840 - يىللىرىدىن بۇرۇنقى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ماكانى بولغان موڭغۇلىيە ئېگىزلىكىدىن كۆچۈپ كېلىپ تۇرپانغا يەرلەشكەن ئۇرخۇن ئۇيغۇرلىرىدىن بولۇشى مۇمكىن.

تۈركىيىلىك تۈركشۇناس، مەشھۇر ئالىم رەشىد رەھمەتى «قەدىمكى تۈرك شېئىرلىرى» دېگەن كىتابىدا بۇگۈنگىچە ناملا بولۇپ ئىجتىمائىي، ئىجادىي ئەمگىكى تونۇلمىغان بۇ ئۇيغۇر شائىرنىڭ «مەرسىيە» ۋە «نەزىم» ناملىق ئىككى

چارچه شېئىرنى تېپىپ دۇنياغا تونۇتتى. ئۇ بۇ شېئىرلىرىدا ئۆز دەۋرىنىڭ شېئىرىيىتىگە خاس بولغان باياى، ئاياغ قاپىيە قولـلانغان. بۇ شېئىرلارنىڭ ۋەزىن، قاپىيە، شەكىل، تۈر جەھەتتىن خىلمۇخىل بولۇشى ئاپىرىنچۇر تېكىنىنىڭ شېئىرىيەتتە ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب ۋە سەنئەتنى ياراتقان تالانتلىق سۆز سەنئەتكارى ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا يېزىق، تارىخى باشلانغاندىن بۇيان مەكتەپ، ماتارىپ ئىشلىرىغا ئونجى ئاساس سېلىنغان ئورۇن — تۇرپان ئىدىقۇت دېسابلىنىدۇ. ئىدىقۇت ئەينى زاماندا شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيىتى بىر - بىرى بىلەن سىڭىشىپ يۇغۇرۇلغان مەركىزىي تۈگۈن ئىدى. بۇ جايدا تۈرلۈك دىنلار ئەركىن پائالىيەت ئېلىپ باراتتى. ئىدىقۇت دۆلىتىدە شۇ چاغلاردا كاتتا ئىبادەتخانا، مەكتەپلەر ئېچىلـغان، ئۇرغۇن كىتابلار بېسىلغان بولۇپ، ئۇيغۇرلار تارىخىدا كىتابلار ئەڭ كۆپ يېزىلىپ ساقلانغان جايمۇ ئەنە شۇ ئىدىقۇت ئىدى. بۇ يەردىن چېپىلغان يازما يادىكارلىقلار بىر نەچچە ئون تۈمەندىن ئاشىدۇ.

ئەينى زاماندىكى ئىدىقۇت ماتارىپى توغرۇلۇق ئاتاقلىق سەييياھ ۋاڭ يەندى (939 — 1006) ئۆزىنىڭ «ئاستانە خاتىرىلىرى» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق يازغانىدى: «... ئىدىقۇتتا كەسپىي مۇئەللىملەر بار ئىكەن. ئۇيغۇرلار شېئىر ۋە قوشاقنا خۇشتار ئىكەن. ئۇلار ئۆز يېزىقىنى كۈندىلىك ئېھتىياج ئۈچۈنلا ئەمەس، يەنە كىتابلارنى ئەدەبىي ئەسەرلەرنى، كىتابلارنى يېزىشقىمۇ ئىشلىتىدىكەن. ئۇ يەردە ھەر خىل تىللاردا يېزىلغان ئۇرغۇن كىتابلارنى كۆردۇم ...»

دېمەك، مۇشۇنداق تارىخىي شارائىتتا يېتىشكەن ئاپرىل چۈر تېكىننىڭ ھاياتى ۋە ئىجتىمائىي، ئىجادىي پائالىيەتلىرىنى ئىزدەپ تېپىش VII ئەسىردىن X ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ئۇيغۇرلارنىڭ ھەممە ئىدىئولوگىيالىق خاللىقى دەۋرىنىڭ مەھسۇلىيىتى، مائارىپ تارىخىنى بىلىش ۋە ئۆگىنىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

پىداكار مائارىپچى، ئارىستوتېلدىن كېيىنكى ئىككىنچى ئۇستاز ئەبۇ نەسىر فارابى

فارابى (870 — 950) — ئۇيغۇر - قارلۇق ئالىمى، ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلام شەرقىدىكى تەڭداشسىز مۇتەپەككۇر، شەرق پەلسەپىسىنىڭ ئاتىسى، ئىنسانىيەتنى ئەقلىي، ئەخلاقىي، ئىستېتىك جەھەتتىن ئۆزلۈكسىز يۈكسەلدۈرۈش ۋەخت - سائادەتكە ئېرىشتۈرۈش يولىدا پۈتۈن ھاياتىنى سەرپ قىلغان پىداكار مائارىپچى.

تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىلىم - پەن، مەدەنىيەت تارىخىدا ئەڭ ئالدىنقى قاتاردىكى ئورۇننى ئىگىلىگەن ئېنسىكلوپېدىيىك (ئۇنىۋېرسال، ھەممە جەھەتتىن يېتىشكەن) ئالىم فارابىنى ئىلىم ئەھلىلىرى يېقىنقى زامانغىچە ئۇنىڭ مىللىي كىلىپ چىقىشى ۋە تۇغۇلغان يۇرتى بىلەن قىلچە ھېسابلاشماي «ئەرەب ئالىمى» دەپ تونۇپ كەلگەنىدى. فارابىنى تەتقىق قىلىۋچى مەشھۇر ئەرەب تارىخچىسى ئىبىن خەلكان «ۋەفىئەتۇل ئەئىيان» ناملىق ئەسىرىدە، سەئىدمۇھەممەت باقىر «دەۋزەتۇل جانان» ناملىق ئەسىرىدە، ئەخمەت ئەيسا «ئەل مەئسۇمىن كالامول ئەسە» ناملىق ئەسىرىدە ۋە مۇھەممەد فەرىد «دائىرە تۇل مۇئارىف» ناملىق ئەسىرىدە بىرەك ئۇنى «مۇلكى چىن (خاقانىيە

دۆلتى) كاشغەرگە قاراشلىق بالاساغۇن يېنىدىكى فارابتا تۇغۇلغان». دەپ قەيت قىلىشقان.

دېمەك، ئۇيغۇر، ئالىمى ئەبۇنەسىر فارابى (تولۇق ئىسمى: ئەبۇنەسىر مۇھەممەت ئىبنى ئۇزلۇق ئىبنى تارخان) قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ بالاساغۇنىغا قاراشلىق سىر ۋە چۇ دەريالىرى ئارىلىقىدىكى فاراب (ئوترار) شەھرىنىڭ ۋاسىتچىلىك قوتان) ھەربىي قەلئەسىدىكى قارلۇق سەركەردىسى ئۇزلۇق تارخان ئائىلىسىدە ھىجرىيىنىڭ 295 - يىلى (مىلادىنىڭ 870 - يىلى) دۇنياغا كەلگەن.

فارابىنىڭ بالىلىق ۋە ئۆسمۈرلۈك دەۋرى ئۆز يۇرتى فاراب، قەشقەر ۋە بالاساغۇندا ئۆتكەن. ئۇ 30 ياشقا كىرگۈچە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئوقۇپ ۋە بىلىم تەھسىل قىلىپ ئۆز يۇرتىدىكى ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپلەردە دەسلەپكى مەلۇماتىنى ئالىدۇ ۋە كېيىنچە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى توققۇز چاۋۇپ ئۇيغۇرلىرى شەھىرى بولغان سۇتكەنت، قەدىركەنت، تاشكەنت، سەمەرقەنت، بۇخارا قاتارلىق شەھەرلەردە ئۇيغۇر - تۈركىي تىلى ۋە ئەدەبىياتىنى، مۇزىكا سەنئىتىنى پىششىق ئۆزلەشتۈرىدۇ. ئەينى زامانىدىكى «ئۇچ ئىلىم» دەپ ئاتالغان «نەھۋى» (گراماتىكا)، ئىلمى فاساھەت (ئىستىلىستىكا)، ئەخلاق دەرسلىرى بىلەن «تۆت بىلىم» دەپ ئاتالغان ھېساب (ئارىفمېتىكا)، مۇزىكا، ھەندەسە (گېئومېتىرىيە)، ئىلمى نۇجۇم (ئاستىرونومىيە) ئاساسلىرىنى پۇختا ئىگىلىگەن. 30 ياشتىن ھالقىغاندا (تەخمىنەن 901 - يىللار ئارىلىقىدا)، ئەينى ۋاقىتتىكى ئىسلام خەلىپىلىكىنىڭ مەركىزى باغداد شەھىرىگە كېلىپ ئەرەب، گرېك

تىللارىنى ۋە لوگىكا ئىلمىنى ئۆگىنىشىدۇ ھەمدە تېز ئارىدا ئۆز ئۇستازلىرىدىن ئېشىپ كېتىپ، ئۇلارنى ھەيران قالدۇرىدۇ. 908 — 932 - يىللار ئارىلىقىدا ھېرات (ئافغانىستاندا) قا كېلىپ مەشھۇر خرىستىئان پەيلاسوپى يۇھەننا ئىبنى ھەيلاندىن لوگىكا ئىلمىنى ئۆگىنىشىدۇ. ئۇ يەنە باغدادقا قايتىپ شۇ دەۋردىكى ئاتاقلىق تىلشۇناس ئىننى سەرراجقا لوگىكا ئۆگىتىش بەدىلىگە ئۇنىڭدىن گرامماتىكا ئۆگىنىشىدۇ.

فارابى ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى چاغلىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيا-دىكى سىياسىي كۆرەشلەر ۋە قوراللىق نىزالار تۈپەيلى يەنە سەرگەردانلىق بىلەن شىمالىي سۇرىيە سۇلتانى سەيپ پۇل دەۋلەت سارىيىغا بېرىپ سۇلتانلىقنىڭ ئۇستازى سۈپىتىدە يۇقىرى ھۆرمەتكە سازاۋەر بولىدۇ. ئۇ ھىجرىيىنىڭ 339 - يىلى (مىلادىنىڭ 950 - يىلى) ماھى رەجەپتە (12 - ئايدا) سۇرىيىنىڭ دەمەشق شەھرىدە 80 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتىدۇ. جەسىتى شۇ شەھەرنىڭ «باب ئەل سەغىر» قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلىنىدۇ.

فارابى ئۆز ھاياتىدا ئىسلام - پەندىن غەيرىي دوست ئۇتمىغان (ئىسلام - پەننى دەپ ھەتتا بالا - چاقىلىقمۇ بولمىغان)، پۈتۈن ھاياتىنى ئىلم - پەنگە بېغىشلىغان. ئۇنىڭ تىرىشچانلىقى فارابىنى مۇسۇلمان دۇنياسىدىكى ئەڭ تالانتلىق، پاساھەتلىك، ئېنسىكلوپىدىست قىلىپ يېتىشتۇرگەن. ئۇ 50 ياشتىن ھالقىغاندا ئۆز دەۋرىنىڭ تەڭداشسىز پەيلاسوپى، ئەرەب ناتۇرالىستىك فانتىزمى («خۇدا تەبىئەتتىن تاشقىرى ئەمەس، بەلكى تەبىئەت بىلەن تەڭ

ئورۇنـدا» دەپ قاراپ، تەبىئەتتىـن ھالقـىغان مەنبەنـىڭ بولۇشىنى ئىنكار قىلىدىغان ئىلغار كۆز قاراشتىكى پەلسەپىۋى تـەلـىمات) سـىستېمىسىنىڭ ئاساسـچىسـى سـۈپـىتـىده زور شۆھرەت قازانغان ۋە ئارستوتېلـدىـن كېيىنكـى ئىككىنچى ئۇستاز (مۇئەللىمىن ئەل سانى) دەپ ئاتالغان.

بىز بۇ تېمىمىزدا پەقەت فارابىنىڭ ماتارىپ ئىدىيـىـسى، ماتارىپقا قوشقان تۆھپىسى ۋە ئۇنـىڭ ئوقۇتقۇچىلىق سالاھىيىتـى ئۈستىده توختىلىمىز.

فارابى ئۆز ھاياتىدا بىر يۈز ئاتمىشتىن ئارتۇق ئەسەر يـازغـان بولـۇپ (بـەزى ماتېرىياللاردا يەنە «فارابى ئۆز ھاياتىدا 300 پارچىغا يېقىن ئەسەر يېزىپ قالدۇرغان»① دېيىلگەن)، ئۇنىڭ چـوڭ ھەجىمدىكـى ئەسەرلـىرى بىـلەن كۆپلىگەن فىزىكا، خىمىيە، ماتېماتىكا، ئاسترونومىيە، بىئولوگىيىگە ئائىت ئەسەرلىرى ئۇنـىڭ ئوتتۇرا ئەسـىر ئىسلامىيەت شەرقىـده پەلسەپە، لوگـىكا، ماتېماتـىكا، مۇزىكـا، ئىجتىمائىي ئىدىيە، ئېستېتىكا ۋە ئەخلاق قاتارلىق كۆپلىگەن ساھەلەردە تەڭداشسىز ئېنسىكلوپېدىك ئالىم ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپلا قالماي، ئۇنىڭ يەنە ئۇيغۇر ماتارىپىنىڭلا ئەمەس، پۈتكۈل ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلام شەرقىنىڭمۇ ماتارىپ پېشۋاسى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

فارابىنىڭ ئۇيغۇر ماتارىپى ۋە ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلام شەرقي ماتارىپىغا قوشقان تۆھپىسى ئىنتايىن مول بولۇپ، يىغىنچاقلىغاندا مۇنۇلاردىن ئىبارەت:

---

① ئابدۇرېھىم سابىتنىڭ «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» دېگەن كىتابىغا قارالسۇن.

1. ئۇ تۇنجى قېتىم ئوگىنىشى «ئىلمىي مەنتىقە»، يەنى تىل ۋە تەپەككۇر ھەققىدىكى پەن دەپ ئاتىغان.

2. پەنلەرنى تۈرلەرگە ئايرىپ چىققان. ئۇ «ئىھسال ئۇلۇم» (ئىلىملەرنى تۈرلەرگە ئايرىش) نامىلىق كىتابىدا ئوتتۇرا ئەسىر شارائىتىدا پەنلەرنىڭ ئەڭ ئىلغار ۋە تەپسىلىي كلاسسىفىكاتسىيە (تۈرلەرگە ئايرىش) تەرتىپىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئارىستوتېل پەنلەرنى «نەزەرىيىۋى پەنلەر»، «ئەمەلىي پەنلەر» ۋە «ئىجادىي پەنلەر» دەپ ئۈچ قىسىمغا بۆلگەن بولسا، فارابى پەنلەرنى تىل ئىلىملىرى (يەتتە ئىلمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، لوگىكا ئىلمى، ماتېماتىكا ئىلمى (يەتتە ئىلمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، فىزىكا ۋە مېتافىزىكا ئىلىملىرى (ئالدىنقىسى سەككىز ئىلمىنى، كېيىنكىسى ئۈچ ئىلمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ۋە ئىجتىمائىي ئىلىم (ئەخلاق، دۆلەت، ھوقۇق پەنلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) دىن ئىبارەت بەش قىسىمغا بۆلگەن. فارابى مۇشۇ بەش قىسىم بويىچە پەنلەرنى يەنە 16 خىلغا ئايرىپ رەتكە تۇرغۇزۇپ، تىل - ئەدەبىيات، لوگىكا ۋە ماتېماتىكىنى قورال پەنلەرگە، فىزىكا، خىمىيە ۋە بىئولوگىيىنى كونكرېت تەبىئەت پەنلىرىگە، پەلسەپە ۋە روھىي ھالەت ئىلمى (پسىخولوگىيە) نى تەبىئەت پەلسەپىسى پەنلىرىگە، قالغان ئىجتىمائىي پەنلەرنى سىياسىي پەنلەرگە ئاجراتقان.

3. ئۆز دەۋرىنىڭ ئاناقلىق ماتېماتىكى سۈپىتىدە ئونلىغان ئەسەرلەر ياكى شەرھلەر يېزىپ تەرگىنومېترىيە ۋە قۇرۇلمىلىق گېئومېترىيىنى راۋاجلاندۇرۇش، سان توغرىسىدىكى كەڭ ئۇقۇمنى ۋە ئىھتىمالىلىق نەزەرىيىسى كۆز

قارىشىنى ھازىرلاشتا غايەت زور رول ئويناىدۇ. ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى چوڭ تۆھپىلىرى: ماسا بىلەن سانىنىڭ مۇناسىۋىتى چۈشەنچىسى، كېڭەيتىلگەن سان ھەققىدىكى چۈشەنچە، ئېھتىماللىق نەزەرىيىسى چۈشەنچىسى، گېئومېتىرىك جەدۋەلنى تۈزۈش پرىنسىپلىرى، خوردا سىنۇس - كوسىنۇسلىرىنىڭ بىر گرادۇستىكى ئەھمىيىتى، تىرگىنومېتىرىك چەمبەردە رادىئۇس (كەسمە)، تانگىنس، (زىسال مەكۇس)، كوتانگىنس (زىسال مەستاۋ) نىڭ ئەھمىيىتى؛ خالىغان ئۇچ بۇلۇڭ ئۇچۇن تەكشى يۈزلۈك سىنۇس تېئورېمىسى، تۈز بۇلۇڭلۇق تار شەكىللىك ئۇچ بۇلۇڭ ھەققىدىكى سىنۇس ۋە تانگىنىس تېئورېمىسىنى ئىسپاتلاپ چىقىش؛ «ماتېماتىكىلىق تارماق پەنلەر ۋە ماتېماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرگە يېڭى تەرىپ بېرىش» «ماتېماتىك لوگىكا ۋە ئاستروماتېماتىكا تەتقىقاتى ھەققىدە تەشەببۇس» قاتارلىق ئەسەر ۋە ماقالىلىرىدە ئالاھىدە گەۋدىلىنىدۇ.

4. فارابى ئوتتۇرا ئەسىر شەرقىدىكى يېرىك تەبىئەتشۇناس سۈپىتىدە «ھاۋاسىز بوشلۇق» مەسىلىسى ۋە «ھاۋا بېسىمى»، «بېسىم پەرقلىرى» چۈشەنچىسىنى تۇنجى بولۇپ ئوتتۇرىغا قويغان.

5. فارابى يەنە ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئەڭ ئۇلۇغ سەنئەتكار ۋە سەنئەت ئۇستازى. ئۇ مۇزىكا ئەسۋابى قالۇن، تەمبۇرنى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇزىكا بايلىقى بولغان راك، ئوشاق، ئۇزھال مۇقاملىرىنى ئىجاد قىلىپلا قالماي، مۇزىكا ئىلمى ھەققىدە ئىككى قىسىملىق «كىتابۇل مۇسىقۇل كەبىر» (مۇزىكا ئىلمى ھەققىدە چوڭ كىتاب» ناملىق

لەزەربىيۇى دەرسلىك كىتابىنى تاۋۇپ چىقىپ، مۇزىكا لەزەربىيىسىنىڭ ئاساسچىسىغا ئايلانغان.

فارابى تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان ھەرقايسى پەنلەردىكى بىر پۈتۈن تەلىماتلار ئىلىم دۇنياسىدا فارابىزم دەپ ئاتىلىپ ۋە فارابىزمنى شەكىللەندۈرۈپ، ئۇنىڭ شاگىرتلىرى ئارقىلىق «ئىھۋانۇل سافا ۋە كۇللىبان ئەل ۋاپا» ئىلمى مەكتىپىگە كەڭ تارقالغان ۋە ياۋروپا مەدەنىيىتى ئويغىنىشى ئۈچۈن بىۋاستە ئىدىيىۋى مۇقەددىمە مۇزىكىسى بولغان.

فارابى بىزگە ۋە پۈتكۈل ئىلىم دۇنياسىغا قالدۇرۇپ كەتكەن ئىلمىي مىراسلار ئۈستىدە ھازىر گېرمانىيە، فرانسىيە، ئىتالىيە، ئىسپانىيە، ئامېرىكا، سوۋېت ئىتتىپاقى، چېخوسلوۋاكىيە، ۋېنگرىيە، تۈركىيە، مىسىر، سۈرىيە، ئىراق، ئىران، پاكىستان، ھىندىستان ۋە ئافغانىستان قاتارلىق ئەللەر تەرىپىدىن قىلىش، تونۇشتۇرۇش، تەتقىق قىلىش بويىچە زور ئىلمىي پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارماقتا. بىر تۈركۈم خەلقئارالىق فارابىشۇناسلار چوڭ ھەجىملىك ئەسەرلەرنى يېزىپ ئېلان قىلماقتا.

بىزدىمۇ فارابىشۇناسلار چىقىۋاتىدۇ ۋە بۇندىن كېيىن تېخىمۇ كۆپ چىقىدۇ. فارابىنىڭ مائارىپ ئىدىيىسى ۋە ئەمەلىيىتى خەلقىمىز ئالدىدا نامايان بولىدىغان پەيت چوقۇم يېتىپ كەلگۈسى.

ئۇيغۇر كلاسسىك ماتارىپىنىڭ بۈيۈك ئۇستازى يۈسۈپ خاس ھاجىپ

يۈسۈپ خاس ھاجىپ (تەخمىنەن 1016 — 1090 - يىللىرى) ئۇيغۇر كلاسسىك ماتارىپىنىڭ ۋە قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ بۈيۈك ئۇستازى، ئاتاقلىق جامائەت ئەربابى، پەيلاسوپ، مۇتەپەككۇر، ئالىم، شائىر؛ ئىلىم-پەن ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك ئۈچۈن كۈرەشكۈچى قەيسەر جەڭچى.

قاراخانىلار دەۋرى مەدەنىيىتىنىڭ پەخىرلىك نامايەندىسى بولغان يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ شۆھرىتى تۈركىي خەلقلەر، ئوتتۇرا شەرق مۇسۇلمان دۇنياسى ۋە ياۋروپا- دىكى ھەرقايسى مىللەتلەر ئارىسىدا شۇنچە كەڭ تارقىلىشىغا قارىماستىن، ئۇنىڭ ھاياتى، ئىجادىي پائالىيىتى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات ساقلانمىغان. ئۇنىڭ نامىدىن ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىگ» تىكى ئازغىنا مەلۇماتلاردىن بىز بۇ دۆلەت ئۇستا- زىنىڭ تەخمىنەن 1016 - يىللىرى ئەتراپىدا قاراخانىلار- نىڭ ئىككىنچى پايتەختى بالاساغۇندا دۇنياغا كەلگەنلىكىنى، بالىلىق، ۋە ياشلىق دەۋرلىرىدە قەشقەردىكى ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدا ئوقۇپ ئۆز دەۋرىنىڭ ئالىي قاتارىدىكى ئالىمى، ماتارىپشۇناسى ۋە مۇتەپەككۇرلىغا ئايلانغانلىقىنى بىلەلەيمىز ۋە يەنە ئۇنىڭ 1069 — 1070 - يىللىرى قەشقەردە 82 باب،

6645 بەيىت، 13290 مىسرادىن تۇزۈلگەن چوڭ ھەجىملىك داستانى — «قۇتادغۇ بىلىگ» بەخت كەلتۈرگۈچى بىلىم) نى يېزىپ چىقىپ، قاراخانىلار خانى بۇغراخان ئەبۇ ئەلى ھەسەن ئىبن ئارسلانخانغا تەقدىم قىلىنغانلىقىنى چۈشىنىمىز. بۇغراخان بۇ يېرىك ئەسەرنى كۆرۈپ چىققاندىن كېيىن شائىرنىڭ يۇكسەك ئەقىل - پاراسىتى ۋە بىلىم - قابىلىيىتىگە قايىل بولغان ھەمدە ئۇنىڭغا «خاس ھاجىپ» (مەخسۇس مەسلىھەتچى) لىق مەرتىۋىسىنى بېرىپ، دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشنى ئۇنىڭغا تاپشۇرغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز دەۋرىنىڭ مەشھۇر پەيداگوگى ئىدى. ئۇنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» دەپ ئاتالغان قويغان ئىنسان تۇغۇلۇپلا بىلىملىك ۋە دانىشمەن بولمايدۇ، ئىنسانىڭ بىلىملىك بولۇشى بىلىمسىزلىكتىن بىلىشكە قاراپ راۋاجلىنىش جەريانى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. ئەلىم - تەربىيە بىلىم ئېلىشنىڭ ئاساسىي ۋاستىسى، ماتارىپسىز ئىلىم - پەننىڭ راۋاجلىنىشى مۇمكىن ئەمەس دېگەن كۆز قاراشلىرى جۇڭگو-نىڭ ئاتاقلىق ماتارىپچىسى كۇڭزى ۋە مېڭزىنىڭ «ياۋ-شۇنگە ئوخشاش دانىشمەنلەر تۇغۇلۇپلا بىلىملىك بولغان» دەيدىغان ئىدىئالىستىك كۆز قاراشلىرىدىن كۆپ ئۈستۈن تۇرىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز دەۋرىنىڭ ۋە ئۆز دەۋرى ماتارىپىنىڭ ئۇلۇغ ئىسلاھاتچىسى ئىدى. ئۇ گەرچە مەۋجۇت دۆلەت شەكلى، دۆلەت باشلىقى ۋە ماتارىپ تۈزۈلمىسىگە قارىتا ئېتىراز بىلدۈرمىگەن بولسىمۇ، ئۆز ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىگ» دە سىياسىي، ئىجتىمائىي ساھە ۋە ماتارىپ ساھە-

لىرىده ئىسلاهات پروگراممىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، مەۋجۇت قانۇن - تۈزۈملەرنى، ماتارىپ تىۈزۈلمىسىنى ئىسلاھ قىلىش، پۇل ۋە مالىيىنى تەرتىپكە سېلىش، ئوقۇ - ئوقۇتۇشنى ياخشىلاش قاتارلىق جەھەتلەردە زور كۆلەملىك ئىسلاھات ئېلىپ بارغان. ئۇنىڭ: تەلىم - تەربىيىنى كىچىكىدىن باشلاش كېرەك، ئەقلىي تەربىيە، ئەخلاقىي تەربىيە، جىسمانىي تەربىيە، ھۈنەر - ماھارەت تەربىيىسى (كەسپىي تېخنىكا تەربىيىسى)، تۇرمۇش تەربىيىسى ۋە گۈزەللىك تەربىيىسى ماتارىپنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى قىلىنىشى كېرەك. بىلىش بىلەن ئىشلىتىشنى بىرسىي مەزمۇنى قىلىنىشى كېرەك. بىلىش بىلەن ئىشلىتىشنى بىر-لەشتۈرۈپ، بىلىمنى خەلقنىڭ ئىجتىمائىي، بەخت - ساتادىتىگە قارىتىش كېرەك دېگەندەك ئىسلاھات كۆز قاراشلىرى ھازىر تارىخ تەرىپىدىن ئىسپاتلانغان ئىلمىي ھەقىقەتتۇر.

مەشھۇر ماتارىپچى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ دېداكتىك ۋە پېداگوگىك داستانى «قۇتادغۇ بىلىگ» ئەينى زامان شەرق ۋە غەرب يازما يادىكارلىرى ئىچىدە بىر پۈتۈن دەۋرىنىڭ ماتارىپ دەستۇرى بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ مەھەللى تارىخىي قىممىتىدىن ھالقىپ شەرق مەدەنىيەت - ماتارىپ تارىخىدا نوپۇزلۇق قامۇسقا ئايلىنىپ، كەيكاۋۇس ئىبن شەمسۇلمائالى قابۇس، ئەھمەد يۈكنەكى، نىزامۇل مۇلۇك قاتارلىق ماتارىپشۇناسلارغا بىۋاستە پىكىر ئىلھامى ۋە ماتارىپشۇناسلىق ئىدىيىسى بېغىشلىدى. چىڭگىزخان ۋە تۆمۈرلەڭلەرنىڭ ئىستىلا خانىۋەيرانچىلىقىدىن كېيىن شاھرۇق ۋە ئۇلۇغبېگ، بابۇر ۋە ناۋايى، ئەكبەر ۋە سۇلتان سەئىدخان قاتارلىق مەشھۇر ماتارىپچىلارنىڭ دۇنيا قارىشى ۋە ماتارىپ ئىدىيىسىنىڭ شەكىللىنىشىگە بىۋاستە يېكى

ۋاستىلىك تەسىر كۆرسەتتى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ دۆلەت ئىشلىرىغا رىياسەتچىلىك قىلغان مەزگىللەردە ئالدى بىلەن قەشقەردىكى ئالىي بىلىم يۇرتى — «ساجىيە مەدرىسى»نىڭ راۋاجلىنىشىغا ئۆچمەس تۆھپە قوشقان. تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا «ساجىيە مەدرىسى» نىڭ بىنا بولۇشىمۇ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ نامىغا باغلىق ئىكەن. ئۇنىڭ «بىلىم — بەخت ئاچقۇچى»، «ئەقىل — ھەربىكەت قىبلىنامىسى»، «دۆلەتنى ئىلىم بىلەن باشقۇرۇش»، «تىل — بىلىمنىڭ ئىپادىسى»، «گرامماتىكا ۋە ھېساب ئەڭ مۇھىم پەن»، «ئالەم توختاۋسىز ھەرىكەتتە»، «بىلىم تەبىئەت سىرلىرىنى ئاچالايدۇ»، «بىلىم بولغاندىلا ئۈمىد بولىدۇ» دېگەن قاراشلىرى بىر تەرەپتىن ئۇنىڭ ماتارىپشۇناس ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن خانغا مەسلىھەت بېرىش يولى بىلەن بىلىم يۇرتلىرىنى تەسىس قىلىش ئۈچۈن پۈتكۈل جەمئىيەتنى ھەرىكەتلەندۈرۈۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ھاياتىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى قەشقەردە ئۆتتى. ئۇمرىنىڭ ئاخىرىدا قاراخانىلار-نىڭ پايتەختى قەشقەرنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان «ئاق مازار»غا دەپنە قىلىندى. ئالىم ۋاپات بولۇپ 1000 يىللاردىن كېيىن ئۇنىڭ مەقبەرىسى يېڭىۋاش «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تەرىپىدىن ۋەيران قىلىنىپ تۈزلىنىپ كەتكەن بولسىمۇ، ھازىر مەركىزىي مەدەنىي يادىكارلىقلارنى باشقۇرۇش، ئاسراش ئىشخانىسى ۋە بۇ دۆلەت ئۇستازىنىڭ ۋارىسلىرى ئۇنى قايتىدىن ياساپ ئەسلىگە كەلتۈردى.

ئۇيغۇر ماتارىپىنىڭ ئۇلۇغ نامايەندىسى، جاھان تۈركلوگىيە ئىلمىنىڭ ئاساسچىسى مەھمۇت قەشقەرى

ئىبنى مۇھەممەت ئىبنى ھۈسەين مەھمۇت قەشقەرى (تەخمىنەن 1008 — 1105 - يىللار) قاراخانىلار دەۋرىدە ئۆتكەن ئۇلۇغ مەرىپەتپەرۋەر ئالىم، جاھان تۈركلوگىيە ئىلمىنىڭ ئاساسچىسى، «ئىلىمگە ھۆددىگەر»، «ئىلىم ئۆگەنگۈچىلەرنىڭ پىرى» دەپ نام ئالغان مەشھۇر پېداگوگ، دانىشمەن جامائەت ئەربابى.

ئوتتۇرا ئەسىردە (IX ئەسىردىن XII ئەسىرگىچە) ئۇيغۇرلار ياشىغان ئوتتۇرا ئاسىيا، ئافغانىستان، ھىندىستان، ئىران، ئىراق، سۈرىيە قاتارلىق جايلاردا چەكسىز قارا خانىلار سۇلالىسى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى، غەزنەۋىلەر خانلىقى، سالجۇقلار سۇلالىسى قاتارلىق كۈچلۈك، باي دۆلەت ۋە خانلىقلار قۇرۇلغان.

مانا شۇ دۆلەت ۋە خانلىقلار ئىچىدە قاراخانىلار بىلەن ئىدىقۇت خانلىقى مەدەنىيەت، مائارىپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، مېتالچىلىق، كانچىلىق، مەتبەئەچىلىك سودا ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش قاتارلىق

ساھەلەردە ئالاھىدە تەرەققىي قىلغانىدى.

قاراخانىلار X ئەسىردىن باشلاپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، ئەرەب يېزىقىنى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن بىر قاتاردا قوللانغان. قاراخانىلارنىڭ چوڭ شەھەرلىرىدىن بولغان قەشقەر، بالاساغۇن، ئوترار، ئىسپىجاپ، سەمەرقەند، تېرمىز قاتارلىق شەھەرلەردە ئوقۇپ يېتىشكەن ئۇيغۇر ئالىملىرى ئەرەب، پارس تىللىرىنى مۇكەممەل ئىگىلەپ قەدىمكى ئەبرانى، يۇنان ۋە رىم مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ دۇنيانى تونۇشتۇرغان ئەسەرلىرىنى تەتقىق قىلىشقا كىرىشىپ كەتكەن بولسىمۇ، يېڭى يۇكسەك ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشتە يەنىلا قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلغانىدى.

بۇ چاغدا باغدادتا نىزامۇلمۇلك (1018 — 1092) تەرىپىدىن تەشكىل قىلىنغان ئالىي بىلىم يۇرتى «نىزامىيە مەدرىسى» بىلەن بىر قاتاردا قەشقەردە «ساجىيە مەدرىسى»، «ھامىدىيە مەدرىسى» تەسىس قىلىنغان بولۇپ، «ساجىيە مەدرىسى» دە ئۇلۇغ مەرىپەتپەرۋەر ئالىم، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئۇستازى ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپتەك مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىملىرى ئۇقۇتقۇچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، مەھمۇت قەشقەرىدەك ئۇلۇغ ئالىم، مەشھۇر پېداگوگلارنى يېتىشتۈرگەنىدى.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ شەخسىي تەرجىمھالىغا ئائىت ماتېرىياللار تېخى تولۇق ئەمەس. ئەمما ئۇنىڭ تەخمىنەن مىلادى 1008 - يىللار ئەتراپىدا قەشقەر شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبى 45 كىلومېتر يىراقلىقتا جايلاشقان ئوپال يېزىسىنىڭ تازىغ كەنتىدە تۇغۇلغانلىقى، ئۇمرىنىڭ ئاخىرىدا يەنە

شۇ ئوپالدا ۋاپات بولغانلىقى ھېچقانداق گۇمان تەلەپ قىلمايدۇ. مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ قەشقەردە تۇغۇلۇپ ئۆسكەنلىكىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن ئۆز ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا «قەشقەرى» دېگەن ئەدەبىي تەخەللۇسىنى قوشۇپ ئىشلەتكەن.

مەھمۇت قەشقەرى قاراخانىلارنىڭ شاھزادىلىرىدىن بىرى بولۇپ، مۇھەممەت بۇغراخان (1056 — 1058 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) نىڭ نەۋرىسى، ھۈسەيىننىڭ ئوغلى، دادىسى ھۈسەيىن باراسقانغا ھاكىم بولغان مەزگىلدە پەرۋەر كىشى ئىدى. ئۇنىڭ ئانىسى بۇبى رابىيە ئۆز زامانىسىغا يارىشا يۇقىرى مەلۇماتلىق، ئېسىل پەزىلەتلىك، ئەقىللىق ئايال بولۇپ، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىگە زور تەسىر كۆرسەتكەن. ئۇ ئوغلى مەھمۇتنى كىچىكىدىن تارتىپلا ئەتراپلىق، چوڭقۇر بىلىمگە ئىگە قىلىپ تەربىيىلەشكە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن.

مەھمۇت باشلانغۇچ مەلۇماتنى ئانىسىدىن ۋە ئوپالدىكى دىنىي مەكتەپلەردىن ئالغان. ئوتتۇرا ۋە ئالىي مەلۇماتنى شۇ چاغلاردا ئوتتۇرا شەرقە تونۇلغان قەشقەردىكى «مەدرىسەئىي ھامىدىيە»، «مەدرىسەئىي ساجىيە» قاتارلىق ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدا ئىمام زايىنت، ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپ قاتارلىق مەشھۇر ئالىم ۋە پېداگوگلاردىن ئالغان. زور ئىجتىھات كۆرسىتىپ تۈركىي تىللار، گرامماتىكىسى، ئىلمى مەنتىق (لوگىكا)، تارىخ، جۇغراپىيە، ئىلمىي نۇجۇم (ئاستىرولوگىيە)، تىبابەتچىلىك، ئەدەبىيات تارىخى قاتارلىق پەن ۋە بىلىملەرنى پۇختا ئىگىلىگەن ھەمدە ئەرەب، پارس تىللىرىنىمۇ ياخشى ئۆگىنىپ ئۆز ئانا تىلىنى قوللانغاندەك

ئاشۇ تىللارنىمۇ راۋان ئىشلىتەلەيدىغان سەۋىيىگە يەتكەن.

مەھمۇت قەشقەرى ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىش، نەيزە ۋازلىق قاتارلىق جەڭ ماھارەتلىرىنى پىششىق ئۆگىنىپ باتۇر، چاققان، ماھىر سەركەردە بولۇپ يېتىشكەن.

كېيىنچە ئۆزى يازماقچى بولغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» غا ماتېرىيال توپلاش مەقسىتىدە سىبىرىيىدىكى يەنسەي دەريا بويلىرى، جەنۇبىي ئىلى ۋادىسى، ئالتاي، سىر، ئامۇر ۋادىلىرى، ئېدىل، ياييق، دنىپىر بويلىرى قاتارلىق جايلارغا بېرىپ نۇرغۇن جايدا ياشىغان تۈرك، تۈركمەن، ئوغۇز - ئۇيغۇر، چىگىل ياغما، باسمىل، قىرغىز، بۇلغار، تاتار، باشقىرت، پەچەنەك قاتارلىق تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ تىلى ۋە ئۇلارنىڭ پەرقلىرىنى، ئېتنوگرافىيەسىنى؛ تارىخىي، جۇغراپىيەۋى جايلىشىشلىرىنى؛ مەدەنىيىتى ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرىنى ئىنچىكىلەپ تەكشۈرگەن. 15 يىلدىن كېيىن تەخمىنەن 1055 - يىللىرى قەشقەرگە قايتىپ كەلگەن.

تارىخىي مەنبەلەردىن قارىغاندا، مەھمۇت قەشقەرى قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ ئۆزۈن ئۆتمەي ئۇنىڭ چوڭ دادىسى مۇھەممەتخان ئوغلى ھۈسەينىگە (مەھمۇت قەشقەرىنىڭ دادىسىغا) دۆلەتنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش ۋاقتىدا، ئوردىدا جاڭجال چىقىپ مۇھەممەت بۇغراخانىنىڭ كىچىك خانىشى (كىچىك ئايالى) ئۆگەي ئوغلى ھۈسەين باشلىق بىر تۈركۈم كىشىلەرنى زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈپ ئۆزىنىڭ ئوغلى ئىبراھىمنى تەختكە چىقارغان. بۇنىڭ بىلەن مۇھەممەت بۇغراخان جەمەتىگە مەنسۇپ بولغان بىر قىسىم كىشىلەر

قەشقەردىن قېچىپ غەربىي قاراخانىلار پاناھىغا كەلگەن. شۇ قاتاردا مەھمۇت قەشقەرىمۇ نۇرغۇن جايلارنى بېسىپ ئۆتۈپ ئاخىر باغدادقا يېتىپ بارغان.

مەھمۇت قەشقەرى باغدادقا يېتىپ بارغاندىن كېيىن ئۇزۇن يىللار جاپا چېكىپ توپلىغان ماتېرىياللىرى ئاساسىدا «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى يېزىشقا كىرىشكەن. بەزى رىۋايەتلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇ خېلى بىر قىسىم ۋاقىتنى ئوقۇتقۇچىلىق قىلىش بىلەن ئۆتكۈزگەن. ئەگەر بۇ رىۋايەت رېئاللىق دەپ قارىساق، ئۇنداقتا مەھمۇت قەشقەرى باغداتتىكى مەشھۇر ئالىي بىلىم يۇرتى «نىزامىيە مەدرىسى» دە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان بولىدۇ.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» نى ئېسىلى قولىيازمىسىدىن كۆچۈرگەن كاتىپ ئىبنى ئەبۇبەكرنىڭ بەرگەن ئىزاھاتىدىن قارىغاندا مەھمۇت قەشقەرى بۇ ئەسەرنى مىلادى 1072 - يىلى 1 - ئايدا يېزىشقا باشلاپ ئۆت قېتىم تۈزىتىپ ئىشلەپ، مىلادىنىڭ 1074 - يىلى 2 - ئايدا تاماملاپ، ئەرەب ئاببباسىلار خەلىپىلىكىنىڭ خەلىپىسى ئوبۇلقاسىم ئابدۇللاھ بىننى مۇھەممەدنىڭ موقتەدى بىئەمرواللاغا تەقدىم قىلغان.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىن بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، ئۇنىڭ يەنە «كىتابۇ جاۋاھىرىن نەھۋى فى لۇغاتىت تۈرك» (تۈركىي تىللار گرامماتىكىسىنىڭ جەۋھەرلىرى) ناملىق بىر ئەسەر يازغانلىقى مەلۇم. لېكىن بۇ كىتاب ھازىرغىچە تېپىلمىدى.

تەخمىنلەرگە ئاساسلانغاندا، مەھمۇت قەشقەرى 1080 - يىللىرى ئەتراپىدا باغدادتىن قەشقەرگە قايتىپ

كېلىپ ئانا يۇرتى ئوپالغا جايلاشقان ۋە كىشىلەر تەرىپىدىن «مەدرىسەئلى مەھمۇدىيە» دەپ ئاتالغان بىر ئالىي بىلىم يۇرتىنى تەسىس قىلىپ، ئون نەچچە يىل ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ، تەخمىنەن مىلادى 1105 - يىلى 97 يېشىدا ئوپالدا ۋاپات بولغان. جەسىدى ئوپالنىڭ ئازىغ كەنتىگە (هازىرقى هەزرىتى موللام» غا) دەپنە قىلىنغان.

مەھمۇت قەشقەرى «مەدرىسەئلى مەھمۇدىيە» دە تەرەپ - تەرەپلەردىن كەلگەن نۇرغۇن شاگىرتلارنى تەربىيىلەپ، ئۇلارنى ئۆز دەۋرىنىڭ ئالاھىدە مەلۇماتلىق كىشىلىرىگە ئايلاندۇرغان. ئۇنىڭ بىلىمىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، پىداگوگىكىلىق تەربىيىسىنىڭ جانلىقلىقى ئۆز دەۋرىدىكى شاگىرتلارنى چوڭقۇر قايىل قىلالا قالماي، پۈتكۈل قاراخانىلار دەۋرى ماتېرىيالىنى ئۆچۈنمۇ ئاھايىتى زور تەسىر كۆرسەتكەن. شۇڭا، كىشىلەر ئۇنى «ئىلىمگە هۆددىگەر زات»، «ئىلىم ئۆگەنگۈچىلەرنىڭ پىرى» دەپ ئالىي هۆرمەت، يۇقىرى ئىلمىي ئۇنۋان بىلەن ئاتاشقان.

ئالىمنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۆز ئىچىگە ئالغان بىلىم دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى ۋە چوڭقۇرلۇقى، ئىلمىي ئاساسلىرىنىڭ پىششىقلىقى جەهەتتىن هەرقانداق ئېنىسكلوپېدىيە (قامۇس، پۈتۈن بىلىملەرنىڭ ئوپلىمى) لەر بىلەن تەڭ تۇرالايدۇ. بۇ قامۇسنى ئۆگەنگەنسېرى ۋە ئۇنىڭدىكى مول بىلىملەرنىڭ تېگىگە يەنگەنسېرى بۇ مەھمۇت قەشقەرىنىڭ هەممىگە قادىر، هەممىنى بىلىدىغان ئۇلۇغ ئالىم، پىداگوگ، تىلشۇناس، ئېتنوگراپ، تارىخچى، جۇغراپىيىچى، شائىر، ماتېماتىك، فولكلورشۇناس (خەلق ئېغىز ئەدەبى

ياتچىسى)، جەمئىيەتشۇناس، مىللەتشۇناس ۋە ئەدەبىياتشۇناس ئىكەنلىكىنى بىلىپ يېتەلەيمىز.

قاراخانىلار ماتارىپىنىڭ بۈيۈك تارىخىيەندىسى مەشھۇر پىداگوگ مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ماتارىپ پىداگوگىكا ئىدىيىسى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا خۇددى چولپاندەك جۇلالىنىپ تۇرىدۇ. بىز تۆۋەندە بىرقانچە مىسالىلار كۆرسىتىمىز:

كۆپلىگەن پەزىلەت ئىگىلىرى ۋە بىلىمى تاغدەك دالالار، ئالەمدىن كەتتى. ئۇلارنىڭ بىباھا سۆز - ھېكمەتلىرى ھېلىمۇ دىلىمنى يورۇتۇپ تۇرىدۇ.

ئەي ئوغۇل، نەسىھىتىمنى ئاڭلا. قۇلىقىڭدا تۇت. ئەل ئارىسىدا بىلىملىك ۋە پەزىلەتلىك بول، بىلىمسىزنى باشقىلارغا ئۆگەت.

بىلىملىك كىشىلەرنى ھۆرمەتلە، سۆزىگە ئاشىق بول، ئۇلارنىڭ پەزىلىتىنى ئۆگەن. ئەمەلىيەتتىكىدىمۇ شۇنداق قىل.

ئىلىم - ھېكمەت ئىزدە، لېكىن مەغرۇرلانما، نادانلار ماختىنار، سىناقلاردا مات بولار.

△ مال - دۇنيا ئىنسانلارغا داۋاشمەن، مەرىپەت سۆيگۈچى ھەرگىز مال - دۇنياغا ھېرىسلىق قىلمايدۇ.

△ بەلكە بولسا يولدىن ئازماس، بىلىملىك سۆزدىن ئازماس.

مەشھۇر مۇددەرىس جامالىدىن قەشقەرى

جامالىدىن قەشقەرى — X ئەسىردە قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەردە ياشىغان ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى، مەشھۇر مۇددەرىس.

ئۇيغۇر كلاسسىك ماتارىيسى — ئۇرخۇن، شامان ۋە مانى ماتارىپى دەۋرى (552 — 844)، ئىدىقۇت ماتارىپى دەۋرى (850 — 1250)، بۇددىزم ماتارىپى دەۋرى (75 — 992) جەريانلىرىنى بېسىپ ئۆتۈپ، كېيىن قەشقەر مەركەز قىلىنغان قاراخانىلار ئىسلامىيەت ماتارىپى دەۋرى (1211 — 870) گە قەدەم تەپتى. بۇ دەۋردىكى ماتارىپ — ئۇيغۇر كلاسسىك ماتارىپىنىڭ يۇقىرى پەللىسى بولۇپ، پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيادا زور شۆھرەت قازانغانىدى. ھەممە ۋىلايەت، ناھىيىلەردە ئاشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا دەرىجىلىك مەكتەپلەر قۇرۇلغان، بۇ ۋېمۇ قەشقەردە مەشھۇر ئالىي بىلىم يۇرتى «مەدرىسەئىي ساجىيە» تەسىس قىلىنغانىدى. بۇ ئالىي بىلىم يۇرتلىرىنىڭ دەرسلىكلىرى — ماتېماتىكا، يۇنان پەلسەپىسى، تىلشۇناسلىق، ئاستىرونومىيە، تېبابەتچىلىك، ئىلمىي مەنتىق (لوگىكا)، تارىخ، جۇغراپىيە ۋە ئىلمىي روھ ساھەلىرىگىچە كېڭەيگەن. بۇنداق ئالىي بىلىم يۇرتىغا جامالىدىن قەشقەرىگە ئوخشاش داڭدار ئالىملار، ئاتاقلىق

مۇددەرسلەرلا دەرس بېرەلەيتتى.

جامالدىن قەشقەرنىڭ ھاياتى، ئىجتىمائىي، ئىجادىي پائالىيىتى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق. تولۇقسىز مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، ئۇ X ئەسىردە قەشقەردە تۇغۇلغان ۋە ئۆز دەۋرىگە يارىشا ئەتراپلىق بىلىم ئالغان ھەمدە ھەرقايسى پەنلەردىكى ئىجتىھاتى ئۇنى ئۆز دەۋرىنىڭ ھەر تەرەپلىمە يېتىلگەن ئالىمغا ئايلاندۇرغان. شۇڭا ئۇ، «مەدرىسەئىي ساجىيە» گە مۇددەرىسلىككە تەكلىپ قىلىنىپ، ئۇزۇن يىللار مۇددەرىسلىك قىلغان.

ئۇنىڭ كۆپ ئۇل قويۇپ تەربىيىلىشى ئارقىلىق «مەدرىسەئىي ساجىيە» دە ئوقۇغانلاردىن ئىلىم-پەننىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىنى بويىچە مۇتەخەسسىسلەر، ئاتاقلىق ئالىملار، ئەدىبلەر، مەشھۇر جەررراھ (ۋىراچ) لار، پەيلاسوپلار يېتىشىپ چىققان، ھەتتا ئۇلاردىن بىر قىسمى ئۆز ئىلمىي پائالىيەتلىرى بويىچە دۇنياغا تونۇلغان.

ئۇيغۇر كلاسسىك مائارىپىنىڭ پېشۋاسى ئىمامىدىن قەشقەرى

ئىمامىدىن قەشقەرى — (تەخمىنەن XI ئەسىر) ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر كلاسسىك مائارىپىنىڭ پېشۋاسى، بۈيۈك ئالىم، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك ئىلمىنىڭ مەشھۇر نامايەندىسى.

ئىمامىدىن قەشقەرىنىڭ ھاياتى، ئىجتىمائىي پائالىيىتى ۋە ئىجادىيىتى توغرىسىدا تولۇق ماتېرىياللار ئېنىق ئەمەس، تولۇقسىز مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇ XI ئەسىردە قاراخانىلار خانلىقىنىڭ پايتەختى قەشقەردە ياشىغان. قەشقەردىكى ئالىي بىلىم يۇرتى «مەدرىسەئىي ساجىيە» دە ئوقۇپ، ئىلىم - پەننىڭ ھەقايسى تۈرلىرىدە چوڭقۇر بىلىم ھاسىل قىلىش بىلەن بىرگە، تىبابەت ئىلمىدە دۇنيا-غا مەشھۇر ئالىم بولۇپ يېتىشكەن ھەمدە ئۆزى ئوقۇغان ئالىي بىلىم يۇرتى «مەدرىسەئىي ساجىيە» دە ئۇزاق مۇددەت مۇدەررىسلىك قىلغان.

ئىمامىدىن قەشقەرى بۇ ئالىي بىلىم يۇرتىدا ئوقۇتقۇچىلىق قىلىش جەريانىدا نۇرغۇن ئوقۇغۇچىلارنى تەربىيىلەپ ئۆز دەۋرىنىڭ مەشھۇر كىشىلىرىگە ئايلاندۇرۇشتىن سىرت يەنە ئەرەب، ئىراق قاتارلىق دۆلەتلەر ۋە ھەر-

قايسى جايلاردىن كەلگەن داڭلىق ئالىم، تېۋىپ، تارىخچى لارغا لېكسىيە سۆزلىگەن ھەمدە ئۇلار بىلەن ئىلىم - پەن ساھەسىدە سۆھبەت، تالاش - تارتىش ۋە مۇنازىرىلەر ئېلىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئىلىم - پەندىكى قىيىن مەسىلىلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشى ئۈچۈن زور ياردەم بەرگەن.

ئىمامىدىن قەشقەرىنىڭ ماڭارىپ ساھەسىدىكى تۆھپىسى نۇرغۇنلىغان ئالىم، پەيلاسوپ، تېۋىپلارنى يېتىشتۇرۇپ بېرىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالمىغان. ئۇنىڭ ئىبىن سىنا، فارابىلارنىڭ تىبابەت ئىلمىگە دائىر نەزەرىيىۋى تەلىماتلىرىدىن پايدىلىنىپ يېزىپ چىققان «شەرھى ئەلقانۇن» ناملىق تىبابەت ئىلمىگە دائىر كىتابى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ داۋالاش دەستۇرى، ئالىي بىلىم يۇرتلىرىنىڭ تىبابەت ئىلمى دەرسلىكىگە ئايلانغان ھەمدە پۈتكۈل شەرق دۇنياسى، ھەتتا ياۋروپا تىبابەتچىلىكىدىمۇ ئاساسلىق تىبابەتچىلىك قوللانمىسىغا ئايلانغان. ئالىمنىڭ بۇ تىببىي تەلىماتى ئىراق ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تىبابەتچىلىكىدە ھازىرغىچە قوللىنىلماقتا.

«شەرھى ئەلقانۇن» يالغۇز تىببىي قوللانما، تىبابەت ئىلمى دەرسلىكى بولۇپلا قالماستىن، يەنە ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ تارىخىنى بىلىشتىمۇ زور قىممەتكە ئىگە تارىخىي دەرسلىك. كىتابتا قەيت قىلىنىشىچە، ئاتا - بوۋىلىرىمىز قاراخانىلار دەۋرىدىن بىرقانچە مىڭ يىللار بۇرۇن ساقلىقنى ساقلاشنىڭ بىر قاتار ئىلمىي ئاساسلىرىنى بىلىۋېلىشقان. ئۇلار قارا سۆگەتنىڭ تۈرلۈك ۋاباغا تارقاتقۇچى مىكروبلارنى سۇمۇرۇۋېلىپ، سىرتقا ساپ ھاۋا چىقى-

رىپ بىرىۋاتقانلىقىنى سەزگەندىن كېيىن، ئۆي - ئىمارەت سېلىشتىن بۇزۇن ئۆي ئەتراپىدا قارا سۆگەت قويۇپ ئالدىن ئۆي سېلىشتەك ياخشى ئادەتنى شەكىللەندۈرگەن.

ئىمامىدىن قەشقەرنىڭ ئەبۇبەكرى مۇھەممەت رازىنىڭ «دائىرەتۈلمۇئارىپ تەسىبىيە»، «كىتابۇش شاھىد»، «كىتابۇل ھاۋى» قاتارلىق ئەسەرلىرىنى، ئىبىن سىنانىڭ «ھىكمەتۈلئەلا»، فارابىنىڭ «ئىھسانۇل ئۇلۇم» قاتارلىق ئەسەرلىرىنى شەرق ئەللىرى ئەلقىسە ۋە ماتارىپىغا تونۇش تۇرغان ئەمگىكىمۇ ئالاھىدە ئەۋدىلىك بولۇپ، مەڭگۈ ئۇنتۇلماستۇر.

مەشھۇر ئوقۇتقۇچى رەشىد ئىبىن ئەلى قەشقەرى

رەشىد ئىبىن ئەلى قەشقەرى — (؟ — 1083) قاراخانىلار دەۋرىدىكى مەشھۇر ئوقۇتقۇچى، مۇتەپەككۇر ۋە تىببىي ئالىم.

رەشىد ئىبىن ئەلى قەشقەرنىڭ ھاياتى، ئىجتىمائىي، ئىجادىي پائالىيىتى ھەققىدە تولۇق ماتېرىيال يوق. تولۇق ئەمەس مەلۇماتلارغا قارىغاندا، رەشىد ئىبىن ئەلى قەشقەرى تولۇق ئىسمى مۇھەممەت بىننى رەشىد ئىبىن ئەلى قەشقەرى — ئەسلىدە باشلىرىدا قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەردە تۇغۇلغان. كىچىك ۋاقتىدىن تارتىپلا قەشقەردىكى باشلانغۇچ، ئوتتۇرا دەرىجىلىك مەكتەپلەردە ۋە ئالىي بىلىم يۇرتىدا ھەرخىل پەنلەرنى تېرىشىپ ئۆگەنگەن. تىبابەتچىلىك، ماتېماتىكا، پەلسەپە، تىل - ئەدەبىيات، لوگىكا، ئاسترونومىيە، تارىخ، جۇغراپىيە جەھەتتىكى ئىستېداتى بىلەن زامانىنىڭ ئالدىنقى قاتاردىكى ئالىملىرىغا ئايلانغان ھەمدە «ئەللامە» (ھەممىنى بىلگۈچى) دېگەن ئالىي ئىلمىي ئۇنۋانغا ئېرىشكەن. رەشىد ئىبىن ئەلى قەشقەرى ئۆزىنىڭ مۇشۇ ئىلمىي قىممىتى بىلەن داڭلىق

ئالىي بىلىم يۇرتى «مەدرىسەئىي ساجىيە» گە مۇددەرىسلىككە تەكلىپ قىلىنغان.

رەشىد ئىبىن ئەلى قەشقەرى بۇ ئۇنىۋېرسال ئالىي بىلىم يۇرتىدا خېلى ئۇزۇن مەزگىل ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ، ھەرقايسى پەنلەر بويىچە كۆپلىگەن شاگىرتلارنى يېتىشتۈرگەن. قاراخانىلار دەۋرىدىكى مەشھۇر ئالىم ۋە تىبابەتچى مۇھەممەت ئىبىن ئەبۇزىكرىيا ئەنە شۇلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ رەشىد ئىبىن ئەلى قەشقەرىنىڭ تەربىيىسى ئارقىلىق ئۆز دەۋرىنىڭ ئاتاقلىق ئالىمى ۋە تىبابەتچىسىگە ئايلانغان.

رەشىد ئىبىن ئەلى قەشقەرى مۇددەرىسلىك قىلىش بىلەن بىرگە يەنە تىبابەتچىلىك ئىلمىي تەتقىقاتى بىلەنمۇ شۇغۇللىنىپ، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ كۆپ ئەسىرلىك تەجرىبىلىرىنى ئۆگىنىش ۋە ئۇنى داۋاملاشتۇرۇش ئارقىلىق قاراخانىلار دەۋرى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنى زور تەرەققىياتلارغا ئىگە قىلغان. ئۇنىڭ ئاقكېسەلنى بەدىيان ھاۋىقى بىلەن، جىنسىي زەئىپلىكنى مېھرىگىياھ بىلەن، كۆز خىرەلىشىشنى ئارپىبەدىيان، ۋەسىبەدىيان، قارا كۆكات ئۇرۇقلىرى بىلەن داۋالاپ ساقايتىش تەجرىبىسى كۇچلۇك ئىلمىي ئاساس ۋە ئەمەلىيەتچانلىققا ئىگە بولۇپ، شىپالىق ئۇنۇمى ئالاھىدە يۇقىرى بولغان. بۇ خىل داۋالاش ئۇسۇلى ھېلىمۇ يىللاردىن بۇيان خەلقنى جىسمانىي ئازابتىن قۇتۇلدۇرۇپ ھازىرغىچە ئۆزىنىڭ ئونۇمىنى يوقاتماي تىبابەتچىلىك ساھەسىدە كەڭ قوللىنىلماقتا.

رەشىد ئىبىن ئەلى قەشقەرى 1083 - يىلى قەشقەردە ۋاپات بولغان.

داڭلىق ئالىم، مەشھۇر پىداگوگ تاتاتۇڭا

تاتاتۇڭا (XII ئەسىر) — چىڭگىزخان ۋە جۇغا-
تاي دەۋرىدە ئۆتكەن بۇيۇك ئۇيغۇر ئالىمى، مەشھۇر
پىداگوگ، تالانتلىق مەمۇرىيەت باشقۇرغۇچى.

تاتاتۇڭانىڭ ھاياتى، تۇغۇلغان جايى ۋە باشقا
پائالىيەتلىرى ھەققىدە تولۇق مەلۇمات يوق. تىرىشچان
مەلۇماتلارغا قارىغاندا ئۇ، ئەتراپلىق بىلىم ئالغان ۋە بىر-
قانچە خىل تىلنى بىلگەن، ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن
ئالىم، ماتارىپشۇناسلارنىڭ مول بىلىمى، ئىجتىمائىي تەس-
رىنى ياخشى قوبۇل قىلغان. تاتاتۇڭا ئۆزىنىڭ مۇشۇنداق
بىلىمى ۋە ئارتۇقچىلىقى بىلەن دەسلەپ نايمان ئىلىنىڭ
تايانخان (كۈنخان) ئوردىسىدا باش ئىلمىي مەسلىھەتچى
ۋە ئوقۇتقۇچى بولغان. كېيىن چىڭگىزخان ئىمپېرىيەسى
قۇرۇلغان چاغدا، چىڭگىزخان بۇ ئالىمنى ئۆز ئوردىسىغا
تەكلىپ قىلىپ ئوردا ئوقۇتقۇچىسى قىلغان. چىڭگىزخاننىڭ
ئوغۇل - قىزلىرى ئۇنىڭدىن تەلىم ئالغان. چاغاتاينىڭ
ئۆزىمۇ بۇ ئالىمدا ئوقۇپ ساۋاتىنى چىقارغان.

تاتاتۇڭا چىڭگىزخان ئوردىسىدا ئوقۇتقۇچىلىق قىلە-
ۋاتقان مەزگىللەردە كىدان ۋە موڭغۇللارغا قەدىمكى ئۇيە-
غۇرلارنىڭ ئۇرخۇن ئېلىپبەسى ئاساسىدا تۈزۈلگەن كىدان،
موڭغۇل ئېلىپبەسىنى ۋە گرامماتىكا قائىدىسىنى، يەنى

تۇنجى كىدان ۋە موڭغۇل يېزىقىنى ئىجاد قىلىپ بەرگەن. بۇ يېزىق كېيىنچە جۇرجانلار ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا يېزىقىنىڭ نەمۇنىسى بولۇپ قالغان.

ئاداله‌تپەرۋەر ئوقۇتقۇچى تاتاتۇڭا چىڭگىزخان ئوردىسىدا ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان مەزگىللەردە، ئۆز ئىدىيىسىنىڭ چىڭگىزخانغا ماقۇل كېلىش - كەلمەسلىكىدىن قەتئىنەزەر تولىراق ئاداله‌تلىك بولۇش، ئەپۇچان بولۇش توغرىسىدا چىڭگىزخان، چىڭگىزخان ئەۋلادلىرى ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرىغا نەسىھەت قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئەخلاقىي كۆزقارىشى ۋە تەلىم - تەربىيە ئىدىيىسىنى سىڭدۈرۈشكە تىرىشقان. ئۆز ئوقۇغۇچىلىرىنىمۇ بۇ جەھەتتىكى تەربىيىنى بېرىپ تۇرغان. بۇخىل تەلىم - تەربىيە شۇ زامانىدا يۇز بېرىۋاتقان قالايمىقان قىرغىنچىلىق ئۇرۇش ۋەزىيىتىدە تولىمۇ مۇھىم ئىدى.

تاتاتۇڭا تەربىيىسى خېلى سىڭگەن چاغاتاي ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇيغۇرلار رايونىنى ئىدارە قىلىشنى ئۆتكۈزۈۋالغاندىن كېيىن بىر قاتار كەڭ كۆلەمدىكى سىياسەتنى (بولۇپمۇ ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ مەسلىھەتى بىلەن ئىش يۈرگۈزۈشنى) ئىجرا قىلدى. ئۇنىڭ بىپايان ئىمپېرىيىسىدە ئۇيغۇر تىلى بىردىنبىر ھۆكۈمەت تىلى ۋە ئالاقە تىلى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلدى. بارلىق مەمۇرىي ئىشلار ئەنە شۇ تىل بىلەن يۈرگۈزۈلدى.

چاغاتاي دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ماتارىپىنىڭ ئىلىم - پەن ۋە ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ قايتىدىن راۋاجلىنىشىدا مەشھۇر ماتارىپچى، جامائەت ئەربابى، مەمۇرىيەت باشقۇرغۇچى تاتاتۇڭانىڭ سىڭدۈرگەن ئاجرى ناھايىتى زور. ئۇنىڭ بۇ تۆھپىسى ئۇيغۇر ماتارىپ تارىخىدىمۇ مەڭگۈ پارلاق نۇر چاچىدۇ.

چاغاتاي دەۋرى ئۇيغۇر كلاسسىك ماتارىـ
پىنىڭ ئاساسچىسى مەخسۇتبەگ

مەخسۇتبەگ — (XI — XII ئەسرلەر) چاغاتاي دەۋرى ئۇيغۇر كلاسسىك ماتارىپىنىڭ قايتىدىن گۈللەپ ياشنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشقان تالانتلىق ماتارىپچى، يېزا ئىگىلىسىك ئالىمى ۋە دۆلەت ئەربابى.

ئۇيغۇر خەلقى قەدىمدىن تارتىپلا ئىلىم - پەن، مەدەنىيەت - ماتارىپ ئىشلىرىغا ئادەتتىلەشكەن، مەدەنىيەتـ ماتارىپنى قىزغىن سۆيىدىغان خەلق. چاغاتاي دەۋرىدە ئۇيغۇرلار ئىچىدىن كۆپلىگەن غەيرەتلىك ئالىملار، مۇتەـ پەككۇرلار، ماتارىپىسۆيەر زاتلار ئوتتۇرىغا چىقىپ كىدانـ لار ۋەيرانچىلىقى ۋە چىگىز ئىستىلاسى دەۋرىدە ۋەيران بولغان ماتارىپ - مەدەنىيەت ئەسلىھەلىرىنى ئەسلىگە كەلـ تۈرۈش يولىدا زور تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن. ئۇزۇنىڭ شەخسىي مەبلىغى ھېسابىغا يېڭى مەدرىس - مەكتەپلەر، كۇتۇپخانا بىنالىرىنى ياساتقان. بۇ مەدرىس - مەكتەپلەردە ئىسلام تەلىماتىدىن باشقا پەلسەپە، تىبابەت ئىلمى، ھېساب، ئالگىبرا (جەبىر)، ئىلمىي نۇجۇم (ئاسترونومىيە)، تىل - ئەدەـ بىيات، تارىخ، جۇغراپىيە، لوگىكا قاتارلىق پەنىي بىلىمـ

لەرنى تەسس قىلىپ ۋە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن ئالىم، مۇتەپەككۇرلارنى مۇددەرىسلىككە تەكلىپ قىلىپ ماڭارىپ، ئىلىم - پەن تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن. بۇنىڭ بىلەن قەشقەر، خوتەن، كۇچا، ئىلى، ھېرات قاتارلىق جايلارنىڭ قاراخانىلار ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى دەۋرلەرگە ئوخشاشلا مەدەنىيەت، ماڭارىپ مەركەزلىرىگە ئايلىنىشىنى كۆچلۈك ئاساس بىلەن تەمىن ئەتكەن. يۇقىرىقى پىكىرنىمىزنىڭ دەلىلى سۈپىتىدە بىز مەخسۇتبەگ ۋە ئۇ تەسىس قىلغان «مەخسۇدىيە» مەدرىسىنى تىلغا ئالىمىز.

مەخسۇتبەگنىڭ ھاياتى ۋە پائالىيىتى ھەققىدە تولۇق مەلۇمات يوق. چاغاتاي دەۋرى تارىخىدىن مەلۇم بولۇشچە، ئۇ ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ئالىي مەرتىۋىلىك، چوڭقۇر پىكىرلىك، ئىراقنى كۆرەر كىشى ۋە يېزا ئىگىلىكىگە دائىر نۇرغۇن بىلىملەرنى ئۆگەنگەن، خەلقنى مەرىپەت يولىغا باشلاشنى ئۆزىنىڭ بىردىنبىر مۇددىئاسى قىلغان تالانتلىق ماڭارىپچى بولۇپ، چاغاتاي دەۋرىدە ئۇيغۇر رايونىنىڭ باش ۋالىيسى بولغان.

ئۇ مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى، داڭلىق پېداگوگ سەككاكىنىڭ پېداگوگىكىلىق ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈپ، تولۇق تەييارلىق قىلىش ئارقىلىق مىلادى 1260 - يىلى كىدان لار تەرىپىدىن ۋەيران قىلىۋېتىلگەن قەشقەردىكى مەشھۇر ئالىي بىلىم يۇرتى «مەدرىسەئى ساجىيە» نىڭ خارابىسى ئورنىغا «مەخسۇدىيە» نامىلىق ئالىي بىلىم يۇرتى ۋە ئۇنىڭ يېنىدا «ساناتەت» نامىلىق داڭلىق كۇتۇپخانىنى تەسىس قىلغان ھەمدە بۇ ئالىي بىلىم يۇرتىنى قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرگەن. مىلادى 1254 - يىلدىن 1289 - يىلىغىچە

بولغان 35 يىل جەريانىدا، ئۆز نامى بىلەن ئاتالغان بۇ ئالىي بىلىم يۇرتىغا ئۆزى بىۋاستە رىياسەتچىلىك قىلغان. جامال قارىشىغا ئوخشاش مەشھۇر ئالىم، مۇددەرىسلەرنى ئوقۇتقۇچىلىققا قويغان.

«مەخسۇدىيە» ئالىي بىلىم يۇرتىدا ئوقۇيدىغانلار كەشمىر، لاھور، خوراسان، بالاساغۇن، قىپچاق دالالىرى، ئىلى ۋادىسى، تارىم بويلىرى قاتارلىق جايلاردىن كەلگەنلەر بولۇپ، مەكتەپتە يېتىپ ئوقۇغان. «مەخسۇدىيە» ئالىي بىلىم يۇرتىدا مۇنتىزىم ئىمتىھان تۈزۈمى ۋە ئۇنۋان تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، ئوقۇش پۈتتۈرگىچىلىك ئىلمىي ئەسەر يازغانلاردىن بىرىنچى دەرىجىلىكلەرنىگە «ئەللامە» ھەممىنى بىلگۈچى؛ ئىككىنچى دەرىجىلىكلەرنىگە مۇددەرىس ياكى مەۋلىۋى، داموللا؛ ئۈچىنچى دەرىجىلىكلەرنىگە موللا ياكى خەلپەت ئۇنۋانى بېرىلگەن.

بۇ ئالىي بىلىم يۇرتىدا ئوقۇش پۈتتۈرگەن نۇرغۇن كىشىلەر ئالىم، مۇتەپەككۇر، شائىر، تىبابەتچى ۋە دۆلەت خادىملىرى بولۇپ ئىشلىگەن. بۇلاردىن پۈتۈن ئۆمرىنى خوراساندا ئوقۇتقۇچىلىق بىلەن ئۆتكۈزگەن سەئىدىيە قەشقەرىنى، ئۇيغۇر كلاسسىك شائىرى لۇتفىنىسى مىسال ئېلىش كۇپايە.

مەخسۇتبەگ ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ باش ۋالىيسى بولغان مەزكىللەزدە، ئۇيغۇرلارنىڭ كلاسسىك مائارىپى قايتىدىن گۈللەپ ياشناپ قەشقەر، ئالمىلىق (ئىلى)، بۇخارالاغا ئوخشاشلا ئىلىم - پەن مەزكەزلىرىگە ئايلانغان. قەشقەر ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە «سانى بۇخارا» (2 - بۇخارا) دېگەن ئىلمىي شۆھرەتكە ئىگە بولغان.

مەشھۇر ئالىم، داڭلىق پىداگوگ
يۈسۈپ سەككاكى

سىراجىدىن ئەبۇ ياقۇب يۈسۈپ ئىبىن ئەبۇ بەكرى ئەل خارەزمى سەككاكى — (1160 — 1228) مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى، داڭلىق پىداگوگ ۋە يازغۇچى.

سەككاكىنىڭ ھاياتى، ئىجتىمائىي ۋە ئىجادىي پائالىيىتى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق. بۇنىڭدىن بىر ئەسىر بۇرۇن ئۆتكەن خوتەنلىك تارىخچى ئىسمىتۇللا ئىبنى نېمىتۇللانىڭ «تارىخىي مۇسقىيلىۇن» (مۇزىكانتلار تارىخى) ناملىق ئەسىرى بىلەن يەقىنىنىڭ «ئوق ۋە يا مۇنازىرىسى» ناملىق ئەسىرىدىن بىز ئۇنىڭ قىسمەن پائالىيىتىدىن خەۋەردار بولالايمىز.

سەككاكى ئىسمىنىڭ بېشىغا قويۇلغان خارەزمى دېگەن جاي ئىسمىغا، شۇنداقلا ھازىرقى چاپچال ناھىيىسىنىڭ خۇنخەي دېگەن يېرىگە جايلاشقان مازارنىڭ سەككاكى نامى بىلەن ئاتىلىدىغانلىقىغا قاراپ ئۇنىڭ خارەزمدا تۇغۇلغانلىقى ۋە ئالىملىق (ئىلمى) تا ۋاپات بولغانلىقىنى بىلگىلىمەيمىز.

سەككاكى ياش ۋاقتىدىن تارتىپلا ئىلىم - پەنگە ئىشتىياق باغلاپ تىرىشىپ ئۆگەنگەن. دىنىي ئىلىم، تىل -

ئەدەبىيات، ماتېماتىكا، تارىخ، جۇغراپىيە، ئىلمىي نۇجۇم (ئاسترونومىيە)، تىبابەت ئىلمى قاتارلىق پەنلەردە كامالەتكە يەتكەن. ئۆز ئانا تىلى بولغان ئۇيغۇر تىلىنى پىششىق ئۆگىنىپلا قالماي، ئەرەب، پارس تىلىنىمۇ پۇختا ئىگىلىگەن. مۇزىكا ساھەسىدىمۇ ئۆز ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈپ «بايات» مۇقامىنى ئىجاد قىلىپ «9 - ئۇستاز» دەپ شۆھرەت قازانغان.

چىڭگىزخان ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە باشقا جايلارنى ئۆزىگە بويسۇندۇرغاندىن كېيىن ئۆز ھۆكۈمرانلىقىدىكى جايلاردا دۆلەتنىڭ مۇھىم خىزمەتلىرىنى بېجىرىشكە ئۇيغۇر سىياسەتچىلىرى، ھەربىي مۇتەخەسسىسلىرى ۋە مەدەنىيەت - مائارىپ ئەربابلىرىنى قويىدۇ. چاغاتاي خانغا باش مەسلىھەتچى بولغان مەشھۇر دىپلومات ۋە سىياسەتچى قۇتبىدىن، ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ باش ۋالىيسى بولغان تالانتلىق مائارىپچى، يېزا ئىگىلىك ئالىمى مەسئۇتبېك، چاغاتاينىڭ باش دوختۇرى مىجىستەرگە ئوخشاش يۇسۇپ سەككاكىمۇ چاغاتاينىڭ ئىلمىي مەسلىھەتچىسى بولىدۇ. ئۇنىڭ ئىجتىھات كۆرسەتكەنلىكى ئارقىسىدا چاغاتاينىڭ ئوردىسى جايلاشقان ئالمىلىق (ئىلى) تا ھەر خىل مەكتەپلەر ۋە ئالىي بىلىم يۇرتلىرى تەسىس قىلىنىپ، مائارىپ ئىشلىرى زور تەرەققىي قىلىدۇ. قەشقەر، بۇخارا‌غا ئوخشاشلا ئالمىلىقمۇ ئاسىيا بويىچە ئىلىم - پەن مەركەزلىرىگە ئايلىنىدۇ.

سەككاكى ئوردا خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغان مەزگىللەردە بىر تەرەپتىن مەشھۇر ئالىملار، داڭلىق ئوقۇتقۇچى

لارنى ئالسملىققا توپلىنسا، يەنە بىر تەرەپتىن مەكتەپ ئېچىشقا پائال يېتەكچىلىك قىلىدۇ. ئوقۇتقۇچى، دەرسلىك مەسىلىسىدە بىر تەرەپتىن ئالىملار ۋە ئوقۇتقۇچىلارغا تايانسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزى دەرس ئۆتىدۇ ۋە دەرسلىك تۈزىدۇ. ئۇنىڭ «مۇقىتا ھۇل ئۇلۇم» (ئىلىملەر ئاچقۇچى) ناملىق يېرىك ئەمگىكى ئەنە شۇ خىلدىكى دەرسلىك بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇر مەكتەپلىرىدە دەرسلىك قىلىنغان. بۇ كىتاب ئۆز ئىچىگە تىل - ئەدەبىيات، لوگىكا، پاسالەت (ئىستېتىكا)، پەلسەپە، ئىلمىي نۇقتۇم (ئاستروميە)، ماتېماتىكا، تارىخ، جۇغراپىيە، تەبابەت ئىلمى، مۇزىكا ئىلمى قاتارلىق 13 تۈرلۈك ئىلىمنى ئالغان بولۇپ، ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇنلىرىنىڭ ھەم چوڭقۇرلۇقى، قايىل قىلىش كۈچىنىڭ ئۈستۈنلۈكى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە ئۇيغۇر ماتارىپى تارىخىدا كەم تېپىلىدىغان ئومۇمەتىلىك مەدەنىي مىراس بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ چاغاتاي دەۋرىدىكى مەرىپەت يۇلتۇزى، ھەققانىيەتچى، خەلق بىلەن تەقدىرداش ئالىم يۈسۈپ سەككاكى گەرچە ئۆز خەلقىنىڭ مەنىۋى ئازادلىقى يولىدا تەر ئاققۇزغان، خانغا دۆلەت باشقۇرۇش، ۋەتەننى گۈللەندۈرۈش يولىدا باخشى مەسلىھەت بەرگەن بولسىمۇ، ئوردىدىكى مەرىپەت دۈشمەنلىرى بولغان ھەسەتخور مەنسەپدارلارنىڭ چېقىمچىلىقى بىلەن چاغاتاي تەرىپىدىن زىندانغا تاشلىنىپ، ئۆچ يىل زىندانىدا يېتىپ ئۆلۈپ كەتتىدۇ. بۇ مەشھۇر ئالىم، داھىلىق پىداكوگىنىڭ مازىرى ھازىرقى ئىلى ئوبلاستىنىڭ چاچال ناھىيىسىدە ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان.

چاغاتاي دەۋرى كەسپىي مائارىپىنىڭ مەشھۇر ۋەكىلى مەجىت

مەجىت — XII — XIII ئەسىرلەردە ئۆتكەن چاغاتاي دەۋرى كەسپىي مائارىپىنىڭ مەشھۇر ۋەكىلى، ئاتاقلىق دوختۇر.

مەجىتنىڭ ھاياتى، ئىجتىمائىي پائالىيىتى ھەققىدە تولۇق مەلۇمات يوق، پەقەت ئۇنىڭ چاغاتايىنىڭ باش دوختۇرى بولغانلىقى ھەمدە ئالملىق (ئىلمى) تا سۇنۇق كېسەللىكلىرىنى داۋالاش مەكتىپىنى ئاچقانلىقى ھەققىدىلا مەلۇمات بار.

چىڭگىزخان ئىستىلاسى نەتىجىسىدە چىڭگىزخانىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاي (1179 — 1242) ئالماليق (قورغاس ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا بولۇپ، قورغاسقا تەخمىنەن 15 كىلومېتر كېلىدۇ) نى پايتەخت قىلغان ھالىدا شەرقتە قۇمۇلدىن، غەربتە ئامۇ دەرياسىغىچە، شىمالىدا قورغاستىن، جەنۇبتا دېھلىنىڭ شىمالىغىچە (پاكىستاندىكى مولتان، لاھور، ئافغانىستاندىكى بەلىخ، ھىرات ۋە ھىندىستاندىكى بىرقانچە شەھەرلەر) بولغان جايلارنى ئىدارە قىلىپ ئۆز خانلىقىغا «چاغاتاي ئۇلۇسى» دەپ نام قويدى.

فېئودالىزمنىڭ ئەڭ تۆۋەن باسقۇچىدا تۇرغان موڭغۇللار بۇ دەۋردە كۈچ - قۇدرەت جەھەتتە ھەرقانچە ئۈستۈن بولغىنى بىلەن، ھاكىمىيەت باشقۇرۇش، مەدەنىي ھاياتنى جانلاندۇرۇش، دىپلوماتىيە ئىشلىرىنى يۈرگۈزۈشتۇرۇش قاتارلىق جەھەتتە كۆپ ئىقتىدارسىز ئىدى. شۇڭا ئۇلار بۇ جەھەتتە ئۆزىدىن ئۈستۈنرەك بولغان بىرەر مىللەتنىڭ ياردىمىگە موھتاج ئىدى. تارىخىي تەجرىبە - ساۋاقلارنى يەكۈنلىگەن ۋە ئەمەلىي ئېھتىياجنى كۆزدە تۇتقان چاغاتايخان ئۆزى ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان مەزگىلدە باشقا ساھەلەرگە ئوخشاش مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە ساھەلىرىدىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈردى. ھەتتا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى ئۆزىنىڭ دۆلەت يېزىقى سۈپىتىدە قوبۇل قىلدى. ئۆز پەرزەنتلىرىنى ئۇيغۇر ئوقۇتقۇچىلىرى ۋە ئۇيغۇر تىلى ئارقىلىق ئوقۇتتى. بۇنىڭ بىلەن چاغاتاي خانلىقى مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە ئىشلىرىدا زور يۈكسەلدى. بۇ كەڭچىلىك سىياسەت نەتىجىسىدە چىڭگىزخان زامانىسىدا پۈتۈنلەي ۋەيران بولۇپ يوقىلىش ھالىتىگە كېلىپ قالغان ئۇيغۇر مائارىپىمۇ بۇرۇنقى ئورنىنى تولدۇرالمىسىمۇ، ھەر ھالدا چېكىنىشتىن ئالغا قاراپ تەرەققىي قىلدى.

مەجبۇرىي يۇقىرىقى ئېھتىياج تۈپەيلى چاغاتايخان ئوردىسىغا تەكلىپ قىلىنغان ۋە چاغاتايىنىڭ باش دوختۇرى بولغان.

مەجبۇرىي ئۆز دەۋرىدە ئەترپلىق بىلىم ئالغان، تىبابەتچىلىك ئىلمىدە زور شۆھرەت قازانغان مەشھۇر دوختۇر

بولۇپلا قالماي، تالانتلىق ئۇيغۇر كەسپىي ماتارىپچى ئىدى. ئۇ ئالمىلىقتا سۇنۇق كېسەللىكنى داۋالاش مەكتىپىنى ئېچىپ، داۋالاش ئىلمى، دورا ـ دەرمان ياساش ئۇسۇلى، شپالىق دورىلارنى يىغىش، ئوپېراتسىيە قىلىش قاتارلىق كەسىپ ۋە مەزمۇنلاردا دەرس ئۆتۈپ ئۆز دەۋرى ئۈچۈن نۇرغۇنلىغان ۋىراچلارنى، دوختۇرلارنى يېتىشتۈرۈپ بەرگەن، چاغاتاي دەۋرىدىكى كەسپىي ماتارىپىنىڭ راۋاجلىنىشىنى كۆچلۈك ئىلگىرى سۈرگەن.

مىجىت ئاچقان بۇ مەكتەپكە چاغاتاي خانلىقىغا تەۋە بولغان جايلارنىڭ ھەممىسىدىن دېگۈدەك ئوقۇغۇچىلار كېلىپ ئوقۇغان ۋە ئۇلار ۋىراچ، دوختۇر دەرىجىسىگە يېتىپ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋادىلىرىدا ھەتتاكى ئوتتۇرا تۈزلەڭ لىك (ئىچكى ئۆلكىلەر) تە ۋىراچلىق ۋە تېڭىقچىلىق قىلغان.

يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەشھۇر ئۇقۇتقۇچى، تارىخشۇناس ساراباڭ

ساراباڭ يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر ئوقۇتقۇچى، تارىخشۇناس ۋە داڭلىق خەتتات.

ساراباڭنىڭ ھاياتى، ئىجتىمائىي پائالىيىتى توغرىسىدا تولۇق مەلۇمات يوق. خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇ تەخمىنەن XIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا يۇەن سۇلالىسى ئوردىسىدا خىزمەت قىلغان مەشھۇر ئۇيغۇر ئوقۇتقۇچىسى ۋە ئەدىب ئالىملىرىدىن دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ دادىسى ئەلى تۆمۇر يۇەن سۇلالىسى ئوردىسىدا ئۇزۇن يىل ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان ۋە دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرغان يۇقىرى مەلۇماتلىق، ئابرويلۇق كىشى بولۇپ، ئوغلى ساراباڭنى كىچىكىدىن باشلاپلا ئەقىللىق، زېرەك قىلىپ تەربىيىلىگەن. ساراباڭ كىچىك ۋاقتىدا ئوردىدىكى مەكتەپتە ۋە ئالىي بىلىم يۇرتى گوزىجيەندە ئوقۇپ ھەر خىل پەنلەرنى پۇختا ئۆگىنىشتىن سىرت موڭغۇل ۋە خەنزۇ تىل ـ يېزىقلىرىنى مۇكەممەل ئىگىلىگەن. تارىخىي كىتابلارنى كۆپ ئوقۇپ تارىخ بىلىمىنى كاشۇرغان. ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىنمۇ داۋاملىق تىرىشىپ ئۆگىنىپ، دەۋرىنىڭ يۇقىرى مەلۇماتلىق كىشىلىگە ئايلانغان. قۇرامىغا

يەتكەندە يۈەن سۇلالىسى ئوردىسىغا ئوقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلىنىپ خېلى بىر مەزگىل ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. ئوقۇتقۇچىلىق مەزگىلىدە ھەرخىل پەنلەر ۋە تىللاردا دەرس ئۆتۈپ، ئۇيغۇر، موڭغۇل، خەنزۇ زىيالىيلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان نۇرغۇنلىغان دۆلەت ئەربابلىرى، ئۇقۇمۇشلۇق زاتلارنى يېتىشتۇرگەن. بۇ ۋاقىتلاردا ئۇ ھۆسن خەت ساھەسىدىمۇ ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنۈپ، ئوردا ئىچى - سىرتىدا داڭ چىقارغان. داۋاملىق تۇرده دادۇ (بۈگۈنكى بېيجىڭ) ئەتراپلىرىدىكى ئىبادەتخانا، مەدرىس ۋە باشقا ئاممىۋى سورۇنلارغا ھۆسن خەت يېزىپ بېرىشكە تەكلىپ قىلىنىپ تۇرغان.

سارابانىڭ ئوقۇتقۇچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان مەزگىللەردىكى تالانتى، ئەقىل - پاراسىتى ۋە شۆھرىتى يۈەن سۇلالىسى ئوردىسى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىپلا قالماي، بەلكى پادىشاھنىڭ دۆلەت ئىشلىرىنى يۈرگۈزۈشىدىكى قورالغا ئايلانغان. شۇڭا، پادىشاھ دۆلەتنىڭ كېيىنكى ھاكىمىيەت باشقۇرغۇچىسىغا ئەقىل ئۆگىتىش مەقسىتىدە سارابانىنى كەلگۈسى تەخت ۋارىسى توغات تۆمۈر (خەنزۇچە ئىسمى يۈەن شۇندى) نىڭ ئۇستازى قىلىپ تەينىلىگەن. سارابان دۆلەت ئۇستازى بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە توغات تۆمۈرگە ھاكىمىيەت باشقۇرۇش ۋە دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ھەققىدە مەخسۇس تەلىم بەرگەن. زىيالىيلارنى ئىشقا قويۇش، ئالىي بىلىم يۇرتى گوزىجيەننى كېڭەيتىپ، ياش زىيالىيلارنى كۆپرەك تەربىيىلەش قاتارلىق مەسىلەردە بىر يۈرۈش تەكلىپلەرنى بەرگەن. مىلادى 1333 - يىلى توغات تۆمۈر

تەخت ۋارىسى بولغاندىن كېيىن ئۇستازى سارابانىنى ئالاھىدە ھۆرمەتلەپ ئوردىدىكى ئىلمىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بارلىق قەلەمكەشلەرنىڭ ئۇستازى قىلغان.

1343 - يىلى توغان ئۆمۈر سارابانغا «جەننامە» نى يېزىپ چىقىشنى تەۋسىيە قىلغان. سارابان شاگىرتلىرى بىلەن ماتېرىيال توپلاش ئارقىلىق بىر يېرىم يىل يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلىپ 135 جىلدلىق «جەننامە» نى مۇۋەپپەقىيەتلىك يېزىپ پۈتتۈرگەن.

بىر ئۇيغۇر زىيالىيسىنىڭ بۇگۈنكى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كېلىپ، جەن سۇلالىسىنىڭ بىردىنبىر مۇكەممەل ۋە سىستېمىلىق رەسمىي تارىخى ھېسابلىنىۋاتقان بۇنداق زور ھەجىملىك كىتابنى يېزىپ چىقىشى ئەينى ۋاقىتقا نىسبەتەن ئېيتقاندا ناھايىتى زور ئىش ئىدى. سارابانىنىڭ كېيىنكى دەۋرلەردە يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئالاھىدە ئىززەت - ھۆرمىتىگە ئېرىشىپ، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ دىۋان مۇئەككىلى، ئوردا باش تەپتىش بېگى ۋە ئوردا مەسلىھەتچىسى قاتارلىق مەنسەپلىرىنى ئۈستىگە ئېلىشىمۇ ئۇنىڭ بىلىملىك ۋە تالانتلىق دۆلەت ئەربابى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

كەسپي تېخنىكا مائارىپىنىڭ ئاساسچىسى
تۆمۈر تۈبرۈك (لومېكشەن)

تۆمۈر تۈبرۈك — XIII ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر يېزا ئىگىلىك ئالىمى، كەسپي تېخنىكا مائارىپىنىڭ ئاساسچىسى، ئاتاقلىق جامائەت ئەربابى.

تۆمۈر تۈبرۈكنىڭ ھاياتى، ئىجتىمائىي ۋە ئىجادىي پائالىيىتى ھەققىده تولۇق مەلۇمات يوق. «جۇڭگونىڭ ئاتاقلىق ئەربابلىرى» ناملىق كىتابتا: «لومېكشەن — ئۇيغۇر، ئەسلى ئىسمى تېيجۇ① دېيىلگەن.» ھەمده ئۇنىڭ «دېھقانچىلىق، پىلىچىلىك، يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك ھەققىده قىسقىچە بايان» دېگەن 208 ماددىلىق زور ھەجىملىك كىتابنى يازغانلىقى قەيت قىلىنغان. بۇنىڭدىن بىلىشكە بولىدۇكى، ئالىمنىڭ ئەسلى ئىسمى تۆمۈر تۈبرۈك بولۇپ، لومېكشەن ئۇنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسى. «قىسقىچە بايان» دا تونۇشتۇرۇلغان مەلۇمات ۋە تېخنىكىۋى بىلىملەردىن بىز تۆمۈر تۈبرۈكنىڭ XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر رايونلىرىنىڭ بىرىده تۇغۇلۇپ، ھەر

---

① تېيجۇ خەنزۇچە سۆز بولۇپ، تېي — تۆمۈر، جۇ — تۈبرۈك، تېيجۇ — تۆمۈر تۈبرۈك دېگەن مەنىگە ئىگە.

تەرەپلىمە بىلىم ئېلىپ ۋە يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئەمەلىي ئېشى لەپچىقىرىش قانۇنىيەتلىرى بىلەن چوڭقۇر تونۇشۇپ بەل گىلىك تەجرىبە ھاسىل قىلغان، ھەرىيە بىلەن ئەمەلىيەتنى زىچ بىرلەشتۈرۈش ئارقىلىق يېزا ئىگىلىك ئىلمى جەھەتتە ئۆز دەۋرىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ئالىمىغا ئايلانغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

قۇبلەيخان باشچىلىقىدىكى موڭغۇللار تەرىپىدىن قۇرۇلغان جۇڭگونىڭ يۈەن سۇلالىسى چاغاتاي خانلىقىغا ئوخشاش كۆپلىگەن ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنى دۆلەت ئاپپاراتىدا مۇھىم ۋەزىپىلەرگە قويغان، ئۇيغۇرلارمۇ يۈەن سۇلالىسىنىڭ گۈللىنىشىدە غايەت زور رول ئويناغان. تارىخىي ماتېرىياللاردا كۆرسىتىلىشىچە، تۆمۈر ئۆبرۈكمۇ قۇبلەيخاننىڭ ئوردىسىدا مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۆتەپ، XIII ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا موڭغۇل قوشۇنلىرى بىلەن بىرگە خەنزۇ رايونلىرىغا بارغان. ئۇ ئاۋۋال جەجۇ ۋىلايىتى (ھازىرقى خۇنەن ئۆلكىسىنىڭ جېڭشەن ناھىيىسى) ۋە ئەنپىڭلۇ ۋىلايىتى (ھازىرقى ئەنخۇي ئۆلكىسىنىڭ شۇشىيەن ناھىيىسى) دە ئامبال بولغان. كېيىن يۈەن سۇلالىسىنىڭ خان ھۇزۇرىدىكى ئەدلىيە ۋازارەت مەھكىمىسىگە ئۆستۈرۈلۈپ قانۇن ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان.

مۇشۇ مەزگىللەردە تۆمۈر تۆبرۈك موڭغۇللارنىڭ جۇڭگوغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشتا يېزا ئىگىلىكىنى باشقۇرۇشقا چۈشكەن ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇزۇن يىل توپلىغان مول بىلىمىگە ۋە تەجرىبىسىگە ئاساسەن ئاشلىق، مېۋە، سەي، ياغلىق دان، يېشىل ئوغۇت، دورا ماتېرىياللىرى، چارۋە

چىلىق، ھاۋا كىلىماتى، يەر ئاغدۇرۇش ئۇسۇلى قاتارلىق لاردىن تارتىپ، ھەسەل ھەرىسى بېقىش، پىلىچىلىك، ئۆي قۇشلىرىنى بېقىش تېخنىكىسىغىچە بولغان ناھايىتى باي مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «دېھقانچىلىق، پىلىچىلىك، يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك ھەققىدە قىسقىچە بايان» ناملىق يېزا ئىگىلىكىگە دائىر بۇ دەرسلىك كىتابنى يېزىپ چىققان.

بۇ كىتاب مەزمۇنىنىڭ ھوللۇقى، ئىلمىي قىممىتىنىڭ زورلۇقى بىلەن ئەينى زامانداىكى قالاق يېزا ئىگىلىكى ۋە چارۋىچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشتىلا ئەمەس، كەسپىي تېخنىكا مائارىپىنى يولغا قويۇش، ئىلمىي ئۇسۇلدا تەربىيىلەش ۋە چارۋا كۆپەيتىش جەھەتلەردە ئىجابىي تەسىر كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، 1314 - يىلى نەشر قىلىنىپ كەڭ جاماەتچىلىكىنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا سازاۋەر بولغان. تۆمۈر تۆبە رۈكمۇ بۇ ئىلمىي ئەمگىكى بىلەن داڭ چىقىرىپ، خان ئوردىسىغا تەكلىپ قىلىنىپ يۈەن سۇلالىسى ئوردىسىدا يېزا ئىگىلىك ۋە قانۇن ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا قويۇلغان. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە «قىسقىچە بايان» يېزا ئىگىلىكىنىڭ دەستۇرى دەپ قارىلىپ كۆپ قېتىم نەشر قىلىنغان ھەمدە ئەينى ۋاقىتلاردىن تارتىپ تاكى يېقىنقى يىللارغىچە ئىلىمىزدىكى خەنزۇ مەكتەپلىرىدە ئوقۇلىدىغان مۇھىم دەرسلىك كىتاب بولۇپ كەلگەن. بۇ كىتاب ئازادلىقتىن كېيىنمۇ يەنە قايتىدىن نەشر قىلىنغان.

«قىسقىچە بايان» نىڭ ئەڭ زور ئالاھىدىلىكى شۇكى،

ئۇ خەلىزۇلار رايونىغا ماس يېزا ئىگىلىك تەلىماتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپلا قالماي، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەينى زاماندىكى پاختا ۋە باغۋەنچىلىك جەھەتتىكى ئىلغار تەجرىبىلىرىنىمۇ ئالاھىدە تونۇشتۇرغان. شىنجاڭدىن ئىچكى ئۆلكىلەرگە كىرگۈزۈلگەن بىدە، زىغىر، ئانار، ياڭاق، يۇمغاقسۈت، پىياز، سەۋزە، زاراڭزا قاتارلىق ئېسىل مېۋىلەر ۋە دورا ئۆسۈملۈكلىرىنى ئۆستۈرۈش - پەرۋىش قىلىش جەھەتلەردە مول مەلۇمات بېرىلگەن. مۇسەللەس ياساش، سېرىق ماي چىقىرىش، قېيىتق ئۇيۇتۇش، قۇرۇت ياساش جەھەتتىكى تەجرىبىلەرنىمۇ تونۇشتۇرغان. بۇ مەلۇمات ۋە تەجرىبىلەر ئەينى ۋاقىتتا ئىچكى ئۆلكىلەر ئۈچۈن يېڭىلىق ئىدى. «قىسقىچە بايان» دا ئوتتۇرىغا قويۇلغان مېۋىلەرنى ئۆلاش ئۇسۇلى، ئىسىق ئۆي ۋە كۆڭگەي جايدا كۆچەت يېتىشتۇرۇش، ئۇزۇم تۈرلىرىنى كۆپەيتىش؛ چارۋا ماللاردىكى قوتۇر هەم قېچىشقاقنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش، تىبابەتچىلىك دورا ماتېرىياللىرىنى تېرىپ ئۆستۈرۈش ۋە زىرائەتكە چۈشىدىغان زىيانداش ھاشاراتلارنى يوقىتىش جەھەتتە ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلىلەرمۇ ئىنتايىن ئەمەلىي هەم ئىلمىي مەسىلىلەر بولۇپ، شۇ دەۋر يېزا ئىگىلىكى ئۈچۈن زۆرۈر مەسىلىلەر ئىدى. ئۇلىرىڭ بۇ ئەمگىكى ھازىرمۇ قەدىرلەشكە تېگىشلىك.

داڭلىق ئوقۇتقۇچى، دوختۇر يەھيا

يەھيا — (XIII — XIV ئەسىرلەر) ئۇيغۇر ماتارىپىنىڭ راۋاجلىنىشى، يۈەن سۇلالىسى كەسپىي ماتارىپىنىڭ يۈك سىلىشىگە ئۆچىمەس تۆھپە قوشقان داڭلىق ئوقۇتقۇچى، مەشھۇر دوختۇر.

زورلۇق ئۈستىگە قۇرۇلغان ئىمپېراتورلۇقنى زورلۇق بىلەنلا ئىدارە قىلغىلى بولمايدىغانلىقىنى ئېنىق چۈشەنگەن موڭغۇللار (بولۇپمۇ چاغاتاي، قۇبلەيخان ۋە ئۇلار ۋەكىللىكىدىكى موڭغۇللار) ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن دۆلەت باشقۇرۇش نىزامى ۋە مەدەنىيەت، ماتارىپ جەھەتتە ئۆزلىرىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان تۈرك (ئۇيغۇر) خەلقىنىڭ قانۇن - نىزاملىرى، مەدەنىيىتى ۋە ماتارىپ تەجرىبىلىرىنى ئۆگىنىش، كېڭەيتىپ قوللىنىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى چىددىي ھېس قىلىشتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئۇيغۇرلار ئىچىدىن چىققان تالانلىق ئوقۇتقۇچىلار، ئالىملار، زىيالىيلار، ئۇقۇمۇشلۇق كىشىلەر ۋە يۇقىرى تەبىقە زاتلىرىنى ئۆز يېنىغا تارتىپ، ئۆزلىرىنىڭ دۆلەت ئاپپاراتلىرىدا مۇھىم خىزمەتلەرگە قويدى. بۇ ھەقتە پروفېسسور مالوۋ مۇنداق دېگەن: «موڭغۇللار ئارىسىغا مەدەنىيەت

تارقاتقان، ئۇلارغا ئۇستاز بولغان ۋە ئۇلارنىڭ ئوردىسىدا هاكىمىيەت يۈرگۈزگەنلەر ئۇيغۇرلار ئىدى...» ئۇيغۇرلارنىڭ تەسىر كۈرسىتىشى بىلەن موڭغۇل هاكىمىيىتى بەرپا قىلىنغانلىقى رايونلاردا يەرلىكلەشكەن، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلاردىن قوبۇل قىلىنىپ موڭغۇللار تەرىپىدىن يولغا قويۇلغان مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە ۋە دۆلەتنىڭ باشقا ئىشلىرى يۈكسىلىشكە باشلىغان.

خانبالىق (بېيجىڭ) نى بايتەختە قىلغان هالدا يۈەن سۇلالىسى (1279 — 1368) نى قۇرۇپ پۈتۈن جۇڭگونى ئىدارە قىلغان چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى قۇبلەيخان تېخىمۇ شۇنداق قىلغان. ئۇنىڭ ۋەزىرى هەسەن ئەيياز، چەت ئەللەر بىلەن ئالاقە باغلاش ۋەزىرى ۋە دېڭىزچىلىق ئالىمى يەكمش، ئىلمىي مەسلىھەت ۋەزىرى چولپان سالى، بۇددا ئىشلىرى ۋەزىرى ساقى، كېرەك، لاتىن... قاتارلىق كۆپ تىللارنى بىلىدىغان ئالىم ۋە خرىستىئان دىنى ۋەزىرى رەببانى، جەنۇبىي جۇڭگو ۋەزىرى ئۆمەر، باش ئادۇوكات ۋەزىرى بۇرۇل ئەيياز، هەربىي سەركەردە چاغان تۆمۈر، كۆك تۆمۈرلەر، ئاستىرونومىيە ئالىمى جامالىدىن، ئاتاقلىق ئەدىب يۈنۈس هەيياز، يېزا ئىگىلىك ئالىمى، كىتەسپىي تېخنىكا مائارىپىنىڭ پېشۋاسى تۆمۈر تاۋبۇك (لومېڭشەن)، تارىخچى سارابان، يالىسارى، مەھمۇر كومپوزىتور مۇھەممەت چولپان، كۆپ تىللارنى پىششىق بىلىدىغان تىلشۇناس، تەرجىمان ئەلسارى، داڭلىق ئوقۇتقۇچى ۋە دوختۇر يەهيا... قاتارلىق ئۇيغۇرلار ئەنە شۇلارنىڭ جۈملىسىدىن ئىدى.

يەهيانىڭ هاياتى، ئىجتىمائىي، ئىجادىي پائالىيىتى

هەقىدە تولۇق ماتېرىيال يوق. تولۇقسىز مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، يەھيا كىچىكىدىن تارتىپلا ھەر خىل ئىلىملەرنى تىرىشىپ ئۆگەنگەن، خۇسۇسەن تىبابەت ئىلمىنى تىرىشىپ ئۆگەنگەن. كۆپ ئۆگىنىش، كۆپ ئىزدىنىش ۋە ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ھېكىملارنىڭ ئىلغار تەجرىبىسىنى قوبۇل قىلىش ئارقىلىق تىبابەتچىلىكتە ئۆز دەۋرىنىڭ داڭلىق كىشىسىگە ئايلانغان. شۇڭا، قۇبلەيخان ئۇنى ئۆزىنىڭ باش دوختۇرلۇققا تەكلىپ قىلغان ۋە ئۆزى بىلەن دائىم بىرگە ئېلىپ يۈرۈپ، پايتەختنى خانبالىق (بېيجىڭ) قا يۆتكىگەندە ئۇنىمۇ شۇ يەرگە ئەكەتكەن.

يەھيا خانبالىقتا تۇرۇش جەريانىدا يالغۇز ئوردا دوختۇرلۇقى بىلەن شۇغۇللىنىپلا قالماستىن، يەنە مال دوختۇرلۇق كەسپىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تىببىي مەكتەپ ئىچىپ ئۇيغۇر كەسپىي - تېخنىكا ماتېرىيالىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە يۈەن سۇلالىسى كەسپىي تېخنىكا ماتېرىيالىنى يۈكسىلىشىگىمۇ ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان. ئۇ ئاچقان بۇ مەكتەپكە خۇاڭخې ۋادىسىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىن ئۇرغۇنلىغان ئوقۇغۇچىلار كېلىپ ئوقۇغان. مەكتەپتە ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى، ھەر خىل كېسەللەر ئوپېراتسىيىسى، مال دوختۇرلۇق، جىددىي كېسەللەرنى داۋالاش ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ھەرخىل دورىلارنى ياساش قاتارلىق پەنلەر ۋە تېخنىكىلار ئۆگىتىلگەن. «جۇگېڭلۇ» نامىلىق تىببىي ئەسەردە يەنە يەھيانىڭ ئېچىتقۇ دورىسىنى كەشىپ قىلىپ سىچۈەن ئۆلكىسىدە پەيدا بولغان قورقۇنچلۇق ۋابا كېسىلىنى ساقايتقانلىقى تەزكىرە قىلىنغان. شۇ كىتابنىڭ 22 - تومىدا يەنە مۇنداق تەسۋىرىي پاكىتلار بېرىلغان:

زېن زىجاۋ دېگەن كىشى ئېيتىدۇ: «ئۆيگە قايتىۋاتسام قوشنامنىڭ ئوغلىنىڭ بېشى قاتتىق ئاغرىپ، ئالەمدە پەرياد قىلۋېتىپتۇ. بىر ئۇيغۇر تېۋىپ كېلىپ، يېنىدىكى ئۇستىرا بىلەن بالىنىڭ پېشانىسىنى يېرىپ، بىر كىچىك قۇرتنى ئېلىۋەتتى. ھېلىقى قۇرت قاتتىق، تاشتەك ئىدى. قۇرت بىرنەچچە ھەرىكەت قىلىپ، ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆلۈپ قالدى. بالىمۇ دەرھال ساقايدى».

يۇقىرىقى پاكىتلىق مىسالدىن قىياس قىلىشقا بولىدۇكى، بۇ ئۇيغۇر تېۋىپ بەلكى يەنىلا (ئېھتىمالغا يېقىن) ياكى ئۇنىڭ شاگىرتلىرى بولۇش مۇمكىن. شۇنداق بولىدىغان بولسا ئېنىق يەھىيانىڭ تەبابەت ئىلمىدىكى تەجرىبىسىنىڭ ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ئىنتايىن ئۇستۇن ئىكەنلىكىنى، خەلقنىڭ تەن ساغلاملىقىنى ئاشۇرۇش، خەلقنى ئۆلۈمدىن قۇتۇلدۇرۇش يولىدىكى تۆھپىسىنى، مەڭگۈ ئۇنتۇلماس ئىكەنلىكىنى تولۇپ يېتەلەيمىز.

داڭلىق پىداگوگ جامال قارىشى

جامال قارىشى — (1230 — ؟) داڭلىق مۇدەررىس، پىداگوگ، مەشھۇر ئالىم ۋە تىلشۇناس.

جامال قارىشىنىڭ ھاياتى، ئىجتىمائىي، ئىجادىي پائالىيىتى توغرىسىدا تولۇق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. تولۇقسىز مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، ئۇ 1230 - يىلى ئالمىلىق (ئىلى) تا تۇغۇلغان. باشلانغۇچ، ئوتتۇرا ۋە ئالىي مەلۇماتىنى ئالمىلىقتىكى مەكتەپلەردە ئوقۇرىنىڭ مەشھۇر ئوقۇتقۇچىلىرىدىن ئالغان. تىلشۇناسلىق، ئەدەبىيات، لوگىكا، پەلسەپە (ئارستوتېل، سوقرات، فارابى، ئىبىن سىنا پەلسەپىلىرى)، تارىخ، جۇغراپىيە پەنلىرىنى تىرىشىپ ئۆگەنگەن. ھەر تەرەپلىمە تەھسىل قىلغان بىلىملىرى ئۇنى ئۆز دەۋرىنىڭ كاتتا ئالىمى دەرىجىسىگە يەتكۈزگەن. ئۇ يەنە ئۆز ئانا تىلى — ئۇيغۇر تىلىنى مۇكەممەل، پىششىق ئۆگىنىپلا قالماي ئەرەب، پارس، ئوردۇ تىللىرىنىمۇ مۇكەممەل ئۆگىنىپ، ئۆز دەۋرىنىڭ مەشھۇر تىلشۇناسى ۋە تەرجىمانىغا ئايلانغان.

جامال قارىشى يېقىن دوستى، چاغاتاي دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ ۋالىيسى، مەشھۇر پىداگوگ مەسئۇتبەگ ئىنىڭ مەسلىھەتى ۋە تەشەببۇسى بىلەن 1254 — 1260 -

يىللار ئەتراپىدا قەشقەرگە كېلىپ، قەشقەردىكى «مەسئۇدىيە» مەدرىسىدە ئۇزۇن يىل ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان ۋە چاغاتاي دەۋرىدىكى قەشقەر مائارىپىنىڭ گۈللەپ ياشنىشى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشقان.

ئۇ قەشقەردە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان مەزگىللەردە، بىر تەرەپتىن ئىخلاسمەنلىك بىلەن دەرس ئۆتسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئەدەبىي ئىجادىيەت ۋە تىل تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، چاغاتاي دەۋرىدىكى ئۇيغۇر مائارىپى ۋە ئىلمىۋناسلىق، مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىنى كۆچلۈك ئىلگىرى سۈرگەن. مەھمۇت قەشقەرى تىلشۇناسلىق ئىلمىدە باشلاپ بەرگەن ئىجادىيەت ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەرەب، پارس تىللىرى ئۈستىدە ئۇزۇن مۇددەت تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقات ئېلىپ بارغان ۋە ئاشۇ تەكشۈرۈش، تەتقىقات نەتىجىسى سۈپىتىدە «سوراھۇل لۇغەت» ناملىق زور ھەجىملىك ئەسىرىنى يېزىپ چىققان. ئۇ بۇ ئەسىرىدە ئەرەب تىلىنى پارس تىلىغا ئاغدۇرغاندا، پارس تىلىنىڭ ئىپادىلەش جەھەتتىكى ئاجىزلىقلىرىنى كۆزدە تۇتۇپ، سۆزلۈكلەرنىڭ ئەك نازۇك جايلىرىغا ئۇيغۇرچە سۆز - ئىبارىلەرنى كىرگۈزگەن. بۇ ئەسەرنى تېخىمۇ تولۇقلاش ۋە ئېنىق شەرھلەش ئۈچۈن كېيىنراق «سوراھ لۇغىتىگە ئىلاۋە» دېگەن ئەسىرىنى يېزىپ چىقىپ، ئۇنىڭغا قاراخانىلار دەۋرىگە ئائىت قوشۇمچە تارىخىي مەلۇماتلارنى كىرگۈزگەن.

ـ ئىجامال قارىشى 1273 — 1274 - يىللىرى «سايياھەت خاتىرىسى» نامىلىق ئەسەرنى يېزىپ چىققان.

بۇ ئەسەر بىزگە ئۇيغۇر ماتارىپ تارىخى ھەققىدە مول مەلۇماتلارنى بېرىدۇ. ئەسەردە ئۇ ئۆزى ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان قەشقەردىكى ئالىي بىلىم يۇرتى «مەسئۇدىيە» مەدرىسى ھەققىدە شۇنداق يازىدۇ:

«بۇ مەكتەپكە ھەممە ئىقلىمدىن ھەر يىلى مىڭلاپ ئوقۇغۇچىلار كېلىپ تۇرىدۇ. بۇ يەردە يالغۇز دىنىي ئەقىدە ۋە ئىلاھىي تەلىماتلارلا ئەمەس، بەلكى ئەڭ مۇھىمى ئارىستوتېل، سوقرات ھەكىم، خارازمى، فارابى، ئىبىن سىنا پەلسەپىلىرى... تەتقىق قىلىنىدۇ، ئەرەب، پارس، ئوردۇ تىلى قاتارلىق چەت ئەل تىللىرى ئوقۇلىدۇ.»

يەنە بەزى تارىخىي مەنبەلەردە جامال قارىشىنىڭ «ئەل جەۋھىرى» ناملىق لۇغەتنى ئەرەبچىدىن پارسچىغا تەرجىمە قىلغانلىقى ۋە بۇ لۇغەتكە «مۇلىخەقەت» قوشۇمچىسىنى يازغانلىقى قەيت قىلىنغان.

مائارىپچى شائىر مەۋلانە ئەبەيدۇللا لۇتفى

مەۋلانە ئەبەيدۇللا لۇتفى — (1366 — 1465) ئۆز زامانىسىنىڭ مەشھۇر مائارىپچى، شائىرى، ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر ۋە ئەللامەسى.

لۇتفىنىڭ ھاياتى، ئىجتىمائىي ئىجادىي پائالىيىتى توغرىسىدا تولۇق مەلۇمات يوق. «تارىخىي مۇسقىييۇن» دا ئۇنىڭ مۇغۇلىستان① لىق دەپ كۆرسىتىلىشى بولسىمۇ، ئەمما، تۇغلۇقلىغان يۇرتى ئېنىق يېزىلمىغان. بەزى رىۋايەتلەرگە ئاساسلانغاندا، لۇتفى قەشقەردە ياكى ئۆزبېكنىڭ بىر قىسىم غەزەللىرىنى خوتەنلىك كۆپ قېتىم چوڭقۇر مۇھەببەت بىلەن تەرىپلەپ تىلغا ئالغانلىقىغا ۋە خوتەنلىك گۈزەللىرىنى مەدھىيىلىگىنىگە قارىغاندا، خوتەندە تۇغۇلغان بولۇپ ئىجتىمائىي، تارىخىي شارائىتلار تۈپەيلى باشلىق دەۋرىنى ماۋرەئۇننەھىر② دە، كېيىنكى ھاياتىنى شۇ

---

① مۇغۇلىستان — تار مەنىدە شىجاڭغا قارىتىلىدۇ؛ يەتتەسۇ، ئىلى ۋە جەنۇبىي شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالغان رايونلارنىمۇ مۇغۇلىستان دەيدۇ.

② ماۋرەئۇننەھىر — ئامۇ ۋە سىر دەريا ئارىلىقىدىكى جايلار.

زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كاتتا مەدەنىيەت مەركىزى هېسابلانغان هىرات ① تا ئۆتكۈزگەن.

پۈتۈن هاياتىنى ئىلىم ـ مەرىپەتكە بېغىشلىغان لۇتفىنىڭ قەشقەر ياكى خوتەنلىك هىراتقا كېتىشىنى مۇنداق پەرەز قىلىشقا بولىدۇ، بىرى، هىرات XIV ئەسىردىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت، مائارىپ مەركىزىگە ئايلانغان بولغانلىقتىن، ئۇمۇ ئىلىم ئىزدەپ ۋە ئۆز بىلىمىنى قەدىرلەپ شۇياقلارغا كەتكەن بولۇشى؛ يەنە بىرى، ئەينى زامانداشلىرى شىنجاڭ خانلىقلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۇزۇلمەي داۋام قىلغان هوقۇق، ئىمتىياز تالىشىش كۈرەشلىرى سەۋەبلىك كېلىپ چىققان ماجىرالار شائىرنىڭ مەدەنىيەت يولىدا ئىزدىنىش ۋە مەرىپەت ئۇرۇقىنى چېچىش ئىدىيىسىگە بەرهەم بېرىپ، ئۇنى بۇرۇقتۇرۇم هالغا چۈشۈرۈپ قويغان بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا ئۇ، بۇ ئۇرمۇشتىن بىزار بولۇپ كېتىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن.

لۇتفى دەسلەپتە ماۋرائۇننەهىر، ئالتۇن ئوردا (سەمەرقەنت)، قىرىم، ئەزەربەيجان قاتارلىق جايلارنى كېزىپ، ئاخىر هىراتقا بېرىپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرغىچە شۇ جايدا ياشاپ، 99 يېشىدا هىراتتا ۋاپات بولغان.

لۇتفى ئۆسمۈرلۈك ۋە ياشلىق دەۋرىدىن باشلاپ بىلىم ئېلىش يولىدا زور تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن ۋە ئۆز زامانىسىدا مەۋجۇت بولغان بىلىملەرنىڭ هەممىسىنى تىرىشىپ ئىگىلەپ كامالەتكە يەتكەن. ئەرەب، پارس

① هىرات — هازىرقى ئافغانىستاننىڭ غەربىي شىمالىدىكى شەهەر. XV ئەسىردە ئۆمۈرلەرنىڭ پايتەختى بولغان.

تەللىسۇمۇسۇ تولۇق ۋە پۈختا ئىگىسلەپ ئۆز دەۋرىنىڭ «ئەللامە» سىگە ئايلانغان، كىشىلەر ئۇنى «پاساھەتلىك ئەدىب»، «ئەڭ تەۋەررۈك زات» دەپ قوش نام بىلەن ھۆرمەتلىگەن. ئەلىشىر ناۋائىمۇ ۋىنى «مەلىكۇل كالام» (سۆز پادىشاھى) ۋە «تەۋەررۈك ئۇستاز» دەپ مەدھىيىلىگەن.

لۇتفى چاغاتاي دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئۇيغۇر ماتارىپىغا ئىنتايىن زور تەسىر كۆرسەتكەن ماتارىپ چى، شائىر بولۇپ، مىڭلارئۇننەھەر، سەمەرقەنت، ئەزەربەيجان، خۇراسان، ھىرات قاتارلىق ئايلاردىكى چوڭ مەدرىسىلەرنى پۈتكۈزگەن. لىكسىيىسى سۆزلىگەن، ئەدەبىيات نەزەرىيىسى، ئەرۇزىدىن چارسۇ ئىلىملىرى گرامماتىكىسىدىن دەرس ئۆتكەن. ئۇنىڭ ئىجادىيىتىدە سالماق ئورۇن تۇتقان 280 غەزەل، ئىككىنچى قېتىمدا ۋە بىرقانچە ئونلىغان قىتئە، تۇيۇق، رۇبائىيلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «دىۋانى لۇتفى» بىلەن 2400 مىسرالىق «گۈل ۋە نۇرۇز» داستانى يېقىنقىچە، بىرقىسىم شېئىرلىرى تاكى ھازىرغىچە ئۇيغۇر مەكتەپلىرىدە تىل - ئەدەبىيات ئوقۇشلۇقى بولۇپ كەلمەكتە.

لۇتفى ئىككى خىل تىل (ئۇيغۇر تىلى ۋە پارس تىلى) دا شېئىر يازغان بولۇپ، بىزگە ئۇنىڭ ئۇيغۇر تىلىدا يازغان شېئىرلىرىلا يېتىپ كېلىلىگەن. بەزى مەنبەلەر لۇتفىنىڭ يىگىرمىدىن ئارتۇق يىل ئەسەر يازغانلىقىنى قەيت قىلماقتا. كېيىنكى تەتقىقاتلار بۇ ئۇقتىنى چوقۇم ئىسپاتلاپ چىقىدۇ.

ئۇلۇغ ماتارىپچى شائىر ئەلىشىر ناۋايى

ئەلىشىر ناۋايى — (1441 — 1501) ئۇيغۇر شېئىرىيىتى ۋە ماتارىپىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئالتۇن دەۋرىنى ياراتقان ئۇلۇغ ماتارىپچى شائىر، ئالىم، مۇتەپەككۇر، دۆلەت ۋە جامائەت ئەربابى.

ئەلىشىر ناۋايى مىلادى 1441 - يىلى 2 - ئاينىڭ 9 - كۈنى خۇراساننىڭ مەركىزى ھىرات شەھىرىدە ئۇقۇمۇشلۇق، مەرىپەتپەرۋەر ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. ناۋايىنىڭ ئاتا - بوۋىسى ئىلى ۋە يەتتەسۇ بويىدىكى موڭغۇل - چاغاتاي قەبىلىلىرىدىن تۈركلەشكەن بارلاس قەبىلىسىدىن بولۇپ، ئۇنىڭ ئاتىسى غىياسىدىن بارلاس سەبزاۋار شەھىرىنىڭ ھاكىمى ئىدى. غىياسىدىن بارلاس ئەلىشىرنى تۆت ياش چېغىدا مەكتەپكە بەرگەن. ئەلىشىر زېھنىنىڭ ئۆتكۈرلۈكى بىلەن سەككىز - توققۇز ياشقا كىرگەندە، سەئىدىنىڭ «گۈلىستان»، «بوستان»، فەرىدىدىننىڭ «مەنتىقۇت تەير» (قۇشلار تىلى) قاتارلىق داستانلىرىدىكى پەلسەپىۋى چۈشەنچىلەرنى، سىرلىق، كىنايىلىك مەنىلەرنى باشقىلارنىڭ ياردىمىسىز چۈشىنىۋالغان ۋە ئاشۇ داستانلارنى باشتىن - ئاياغ يادلىۋالغان، 11 - 12 ياشلارغا كىرگەندە «ناۋايى» تەخەللۇسى بىلەن

تۇيغۇرچە، «پانى» تەخەللۇسى بىلەن پارسچە شېئىرلارنى يېزىشقا باشلىغان. ئەلىشىر 12 - 13 ياشلارغا كىرگەندە (1453 — 1454 - يىللىرى ئارىلىقىدا) تۇنۇقى ئاتىسى ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئۇ خۇراسانىنىڭ پادىشاھى ئوبۇلقاسىم بابۇرمىرزىنىڭ تەربىيىسىگە قالىدۇ ۋە مەرىپەتپەرۋەر بابۇر- نىڭ شەرت - شارائىت يارىتىپ بېرىشى بىلەن پىردەۋىسى، نىزامى، خىسراۋ دېھلىۋى، ئاتايى، سەككاكى، لۇتفى قاتار- لىق شائىرلار ۋە ماتارىپچىلارنىڭ دىققىتىگە ئېرىشىپ ئۆگىنىش بىلەن بىرگە يەنە لوگىكا، پەلسەپە، ماتېماتىكا، تىبابەتچىلىك، ئاستىرونومىيە ۋە تارىخ ئىلمى (شېئىر ئۆلـ چمى مەقسەدىكى ئىلىم) قاتارلىق بەزىي بىلىملەرنى ئىگـ لەيدۇ. ئەلىشىرنىڭ خان ساريىدا تۇرۇپ بىلىم ئېلىشى ۋە بىلىم ئىگىلىرىدا باشقىلاردىن ھەسسىلەپ ئارتىپ كېتىشى ئۆز زامانىسىنىڭ ئاتاقلىق ئالىم، بازغۇچى ۋە شائىرلىرىنى خۇشاللاندۇرسا، ئىلىم ۋە پەن دۇشمەنلىرى بولغان ھاكىمىـ يەت بېشىدىكى مۇتەئەسسىپ كۆچەرنى قاتتىق قايغۇغا سالىدۇ. شۇڭا، ئەلىشىر 1464 - يىلى ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىنىڭ ئورنىغا خۇراسانغا پادىشاھ بولغان ئەبۇسەئىد تەرىپىدىن سەمەرقەنتكە سۈرگۈن قىلىنىدۇ.

ئۇنىڭ سەمەرقەنتتىكى تۇرمۇشى ئىنتايىن قىيىنچىلىق ۋە موھتاجلىقتا ئۆتۈشىگە قارىماي، ئىجادىيىتىنىڭ يۈكـ سىلىشىگە زور تۈرتكىلىك كۈچ بېغىشلىغان مەنبەك، ئەھـ مىيەتلىك ھايات بولىدۇ. ئۇ بۇ يەردە بىر قانچە مەرتىۋە زامانـ داشلىرىنىڭ مەشھۇر ئالىملىرى بىلەن بىۋاستە ئۇچرىشىپ، ئۇلارـ نىڭ تەربىيىسىنى ئالسا، يەنە بىر تەرەپتىن مەشھۇر شائىر،

يازغۇچىلار بىلەن بىرگە ئەدەبىيات نەزەريىسى ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەت توغرىسىدىكى مۇھاكىمە ۋە مۇنازىرىلەرگە قاتنىشىپ ئۆز دەۋرىنىڭ مەشھۇر ئالىمى، مۇتەپەككۇرى ۋە شائىرىغا ئايلىنىدۇ. 1469 - يىلى يەنە ھىراتقا قايتىپ كېلىدۇ (بۇ چاغدا ئەبۇ سەئىد ھالاك بولۇپ، ھۈسەيىن بايقارا تەختكە چىققانىدى) ۋە ھۈسەيىن بايقارا تەرىپىدىن مۇھۇردارلىق ۋەزىپىسىگە تەيىنلىنىدۇ. 31 يېشىدا (1472 - يىلغا كەلگەندە) ۋەزىرلىككە بەلگىلىنىدۇ. 1476 - يىلى مەدرەسىيەت مۇستەبىتلىرىنىڭ چېقىمچىلىقى بىلەن ۋەزىرلىك خىزمىتىدىن ئىستېپا بېرىپ، ئون يىلدەك ۋاقىتنى تۆۋەن قاتلام ئامما بىلەن ھەمنەپەس بولۇش، ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن ئۆتكۈزىدۇ. ناۋائىينىڭ دۈشمەنلىرى بۇنىڭ بىلەن جىم ياتماي ئۇنى يەنە ھىراتتىن قوغلىۋېتىپ ئۆزلىرىنىڭ مۇستەبىت سىياسىتىنى دەخلى - تەرۇزسىز ئىشقا ئاشۇرۇش كويىدا بولىدۇ ۋە بۇ مۇددىئاسى يولىدا جىددىي سۈيىقەست پىلانلايدۇ. 1487 - يىلغا كەلگەندە ھۈسەيىن بايقارا بىرىنچىدىن، ناۋائى دۈشمەنلىرىنىڭ تەلىپىنى قانىدۇرۇش، ئىككىنچىدىن، ناۋائىينىڭ يۈكسەك ئابروي - ئىناۋىتىدىن پايدىلىنىپ، چېگرىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ئۇنى چېگرا شەھەر ئاستراباتقا ھاكىم قىلىپ ئەۋەتىدۇ.

ناۋائى ئاستراباتتا ئىلىم - پەن ئەھلىلىرىنى قوللاپ ۋە ھىمايە قىلىپ، خەلقە ئارتۇقچە سېلىق سېلىپ، خەلقنى قاقشاتقان بىر قىسىم ئەمەلدارلارنى ئىشتىن بوشتىدۇ، ئىلىم - پەن، ماارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، خەلقنىڭ ئىجتىمائىي ئېڭىنى ئاشۇرۇش يولىدا زور تىرىشچانلىق

كۆرستىدۇ. بۇنىڭ بىلەنلا قالماي، يەنە مەملىكەتنىڭ ئىستىقبالى ۋە تەقدىرىگە كۆڭۈل بۆلۈپ، داۋاملىق تۇردە ھۆسەين بايقاراغا مەكتۇپ يوللاپ، ھۆسەين بايقارادىن دۆلەتنىڭ ئىنساپ ۋە ئادالەت بىلەن ئاشقۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ ھەمدە ۋەزىپىسىگە سۇسلۇق بىلەن قارىغان، پارىخور-لۇق قىلغان ئەمەلدارلارنى ئىشتىن بوشىتىش ھەققىدە تەكلىپ بېرىدۇ. ناۋايىنىڭ بۇ خىل مەكتۇپلىرىدىن خەۋەر تاپقان ئۇنىڭ دۈشمەنلىرى ئاستراباتتا جاسۇسلارنى ئەۋەتىپ ئۇنى زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈشكە ئۇرۇنغان بولسىمۇ، ناۋا-يىنىڭ زېرەكلىكى بىلەن بۇ سۇيىقەست ئەمەلگە ئاشمايدۇ. كېيىنكى يىللاردا، ناۋايى ھىراتقا قايتىپ كېلىش ھەققىدە ھۆسەين بايقاراغا بىر قانچە قېتىم ئىلتىماس قىلىپ (بۇ چاغدا ئۇنىڭ سالامەتلىكى ناچارلىشىپ كەتكەنىدى)، ئاخىر ھىراتقا قايتىپ كېلىدۇ ۋە 1501 - يىل 1 - ئاينىڭ 3 - كۈنى ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئىلىم - پەن خادىملىرى، ئەدەبىيات - سەنئەت ئەھلىلىرى ۋە خەلق ئاممىسى قاتناش-قان دەپنە مۇراسىمىدىن كېيىن ئۇنىڭ جەستى ھىراتقا قويۇلىدۇ.

ناۋايى ئۇيغۇر ماتارىپى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتكەن ماتارىپشۇناس بولۇپ، ئۇزىدىن كېيىن ئۆتكەن ماتارىپچىلار ۋە شائىرلار ئۇنى ئۇزىنىڭ «پىر ئۇستازى» دەپ قاراپ، ئۇنىڭدىن ئۈلگە ئالغان. ئۇ ھىراتتا مۇھۇردار ۋە ۋەزىر بولۇپ تۇر-غان مەزگىللەردە ئالىم، ئىلىشۇناس، ئەدىب، تارىخچى، مۇزىكانت، خەتتات، شائىر، سازەندە ئوقۇتقۇچىلارنى ھىراتـ

قا توپلاپ ۋە ئۇلارنى ئۆز همايىسى ئاستىغا ئېلىپ، مائا-
رىپ، مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا زور ياردەم
كۆرسىتىدۇ. مەكتەپ، مەدرىسەلەرنى تەسىس قىلىپ، كاتتا
بىنالارنى سالدۇرىدۇ. ئاستراباتتا ھاكىملىق قىلغان مەز-
گىللەردىمۇ بۇ ئىشىدىن قالمىچە قول ئۈزمەيدۇ، ئەدەبىي
ئىجادىيىتىدىمۇ ئوقۇشلۇقتا باب كېلىدىغان ئەسەرلەرنى
يېزىپ مەكتەپلەر، مەدرىسەلەرنىڭ دەرسلىك مەسلىسىنى
ھەل قىلىشقا زور تۆھپە قوشىدۇ.

ناۋايىنىڭ تاللانغان شېئىرلار توپلىمى — «ناۋايى»
ۋە ئۇنىڭ باشقا ئەسەرلىرى XIV ئەسىردىن باشلاپ
ئۇيغۇر مەكتەپلىرىنىڭ مۇھىم ئەدەبىيات دەرسلىكى بولۇپ
كەلمەكتە. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كلاسسىك مۇزىكىسى «12
مۇقام» نىڭ مۇتلەق كۆپ سانىدىكى مۇقام كۈيلىرى ناۋا-
يىنىڭ شېئىرلىرىنى تېكىست قىلغان بولۇپ، مۇزىكا مەك-
تەپلىرى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكا، ناخشا تېكىستى ئوقۇش
لۇقىغا ئايلانغان. ناۋايىنىڭ ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي كۆز
قاراشلىرىنى ئىپادىلەيدىغان ئىلغار پىكىرلىك نۇرغۇن
شېئىر - داستانلىرى كەڭ ئاممىغا تارىلىپ، ئائىلە ئىچى-
دىكى ئوقۇش كىتابىغا ۋە سۆھبەت تېمىسىغا ئايلانغان.

ناۋايى ئەدەبىي ئىجادىيەتتە ناھايىتى زور ئۆتۈق
قازانغان ۋە ئىنتايىن مول ئەسەر يازغان شائىر بولۇپ،
ئۇنىڭ ئىجادىيىتىدىكى ئەڭ يېرىك نەمۇنىلەر «خەزايىنۇل
مەئانى» (مەنالار خەزىنىسى) دېگەن شېئىرلار دىۋانى بىلەن
«خەمسە ناۋايى» ناملىق داستانلار توپلىمىدىن ئىبارەت
ئىككى توپلامغا مەركەزلەشكەن.

«خەزاينۇل مەئانى» ــ ئاساسەن 16 خىل يېرىك ژانىردىن تەركىب تاپقان 44 مىڭ 803 مىسرالىق 3130 پارچە شېئىرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۆت تومۇق غەزەللەر توپلىمىدىن ئىبارەت. «خەمسە ناۋايى» ــ «ھەيرەتۇل ئەبرار» (پاخشى كىشىلەرنىڭ ھەيرانلىقى)، «پەرھات ـ شېرىن»، «لەيلى ـ مەجنۇن»، «سەبئى سەييارە» (يەتتە سەييارە)، «سەددىي ئىسكەندەر» (ئىسكەندەر سېپىلى) دىن ئىبارەت بەش داستاننى ئۆز ئىچىگە ئالغان داستانلار توپلىمىدىن ئىبارەت. بۇ توپلاملاردىمۇ ئەلىشىر ناۋايىنىڭ مائارىپ ئىدىيىسى ناھايىتى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلۇپلا قالماي، مائارىپنىڭ ئەھمىيىتى، بىلىمنىڭ زۆرۈرلۈكى ۋە بىلىم ئېلىشنىڭ ئۇسۇل ـ چارىلىرىمۇ كونكرېت ئوبراز ۋە تەمسىللەر ئارقىلىق ئېچىپ بېرىلگەن.

مەشھۇر ماتارىپچى سەئىد قەشقەرى

سەئىد قەشقەرى — (XV ئەسىر) مەشھۇر ئۇيغۇر ماتارىپچىسى، ئالىم ۋە مۇتەپەككۇر.

سەئىد قەشقەرىنىڭ ھاياتى، ئىجتىمائىي پائالىيىتى ھەققىدە تولۇق مەلۇمات يوق. تولۇقسىز مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، ئۇ XV ئەسىردە قەشقەردە تۇغۇلغان ۋە بالىلىق، ئۆسمۈرلۈك ۋە ياشلىق دەۋرلىرىنى قەشقەردە ئۆتكۈزگەن. قەشقەردە ياشىغان مەزگىللەردە قەشقەردىكى بىلىم يۇرتلىرىدا ئوقۇپ — پۇتۇن زېھنى ۋە ئەقىل - پاراسىتىنى بىلىم ئىلىشقا سەرپ قىلىپ ئەرەب، پارس تىللىرىنى، ئەدەبىيات، پەلسەپە، لوگىكا، تارىخ، جۇغراپىيە ۋە تەبىئىي پەنلەرنى پۇختا ئىگىلەپ ئۆز دەۋرىنىڭ كامالەتكە يەتكەن مۇتەپەككۇر ئالىمى سۈپىتىدە زور شۆھرەت قازانغان.

سەئىد قەشقەرى ياشىغان دەۋرلەردە تارىخىي، ئىجتىمائىي سەۋەبلەر تۈپەيلى پەن - مەدەنىيەت مەركىزى شىنجاڭ دائىرىسىدىن ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچۈپ، خۇراسانىڭ مەركىزى ھىرات قاتارلىق شەھەرلەر ئۆزىنىڭ چوڭ مەدرىس - مەكتەپلىرى، ئالىم - مۇدەررىسلىرى، ھۈنەر - سائىتى ۋە سودا - سېتىق ئىشلىرى بىلەن داڭ چىقىرىشقا باشلىغانىدى. باشقا يۇرتلار ۋە ئەللەرنىڭ ماتارىپچىلىرى،

مۇتەپەككۇرلىرى، ئالىملىرى، ۋە تەدبىلىرى دەۋر ئېتىبارى بىلەن شۇ جايغا توپلانغانىدى. شۇڭا، سەئىد قەشقەرىمۇ مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن ھىراتقا بېرىپ ئۇ يەردىكى ئالىي بىلىم يۇرتى بولغان چوڭ مەدرىسىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدۇ ۋە باشقا ئىلمىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

سەئىد قەشقەرى پۈتۈن ھاياتىنى ماتارىپقا بېغىشلاپ، ئۆمرىنى ئوقۇتقۇچىلىق بىلەن ئۆتكۈزگەن ۋە بۇ ئىشى بەدىلىگە كاتتا ئابروي قازانغان مەشھۇر پېداگوگ بولۇپ، ئۆز ھاياتىدا نۇرغۇنلىغان ئالىملارنى يېتىشتۈرگەن. مەشھۇر پارس شائىرى ئابدۇراھمان جامى (1414 — 1492) ئۇنىڭ شاگىرتلىرىنىڭ بىرى ئىدى. ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى، مەشھۇر شائىر، مۇتەپەككۇر ئەلىشىر ناۋايىمۇ سەئىد قەشقەرىنى ئۇستاز تۇتقان ۋە ئۇنىڭ نۇھىسىگە ئالاھىدە يۇقىرى باھا بەرگەن.

سەئىدىيە خانلىقى دەۋرى ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ تۇنجى ئاساسچىسى سۇلتان سەئىدخان

سۇلتان سەئىدخان — (1466 — 1533) سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى، سەئىدىيە خانلىقى دەۋرى ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ تۇنجى ئاساسچىسى، تالانتلىق شائىر.

XIV ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمى، XV ئەسىردە مۇغۇلستاندا ھۆكۈم سۈرگەن چاغاتاي ۋارىسلىرى ئىچىدە جىددىي پارچىلىنىشلار يۈز بەردى. بىر يېرىم ئەسىردەك داۋام قىلغان قالايمىقانچىلىق باشقا ساھەلەرگە ئوخشاش ئۇيغۇر مائارىپىنىمۇ زور ۋەيرانچىلىققا ئۇچراتتى. پەقەت يەكەن مەركەز قىلىنغان سەئىدىيە خانلىقى (1514 — 1678) دەۋرىگە كەلگەندىلا مائارىپ ئىشلىرىنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن بىرقەدەر تىنچ مۇھىت يارىتىلدى. بۇ دەۋردىكى مائارىپ نىڭ تۇنجى ئاساسچىسى سۇلتان سەئىدخان ئىدى.

سۇلتان سەئىدخان تەخمىنەن 1466 - يىلى مۇغۇلىستانىنىڭ دەسلەپكى پايتەختى ئاقسۇدا تۇغۇلدى. ئۇنىڭ ئاتىسى نەخمەتخان ئاقسۇنىڭ قازىسى ۋە ۋالىيسى بولۇپ، مەرىپەتپەرۋەر كىشى ئىدى. ئانىسى خىدىيە سۇلتان ئاغىچا

خېنىممۇ ئۇقۇمۇشلۇق ئايال بولۇپ، تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئوغلى چىن تۆمۈرخاننىڭ نەۋرىسى ئىدى. ياخشى مۇھىتتا تۇغۇلغان سۇلتان سەئىدخان تەربىيىسىنىڭ زامانىسىنىڭ ھەممە بىلىملىرىدىن تولۇق خەۋەردار بولغان ھەمدە مەرىپەتپەرۋەر كىشىگە ئايلانغان.

سەئىدخان تەخمىنەن 16 - 17 ياشلارغا كىرگەندە، دادىسىغا ئەگىشىپ تۇرپانغا بارغان. دادىسى ۋاپات بولغاندىن كېيىن مۇغۇلىستانغا كېلىپ قىرغىزلارغا خان بولغان. كېيىنچە يەنە بەدەخشان، كابۇل، ئەنجان قاتارلىق جايلارغا بېرىپ ئەنجاندا سۇلتان جانىبەگنىڭ ئورنىغا خان بولغان. تەختكە ئولتۇرۇپ ئۇچ يىل ئۆتكەندىن كېيىن يەكەن خانلىقىغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، پادىشاھ مىرزا ئابابەكرىنى مەغلۇب قىلىپ، 1514 - يىلى 8 - ئايدا تارىختىكى مەشھۇر خانلىق سەئىدىيە دۆلىتىنى قۇرغان.

سۇلتان سەئىدخان 1533 - يىلى تىبەتكە قىلغان ھەربىي يۈرۈشىدە ئىس ئۇرۇپ كېتىپ، شۇ يىلى ئەتىيازدا يەكەندە ۋاپات بولغان.

سۇلتان سەئىدخان كىچىكىدىن باشلاپ مۆتۈەر، ئالىملارنىڭ قولىدا بىلىم تەھسىل قىلىپ، تۈركىي تىللارنى پىششىق ئىگىلەپلا قالماي، پارس تىلىنىمۇ پىششىق ئۆگىنىپ ئۆز دەۋرىنىڭ بىلىملىك كىشىسىگە ئايلانغان. تارىخىي خاتىرىلەردە ئۇنىڭ ئادالەتپەرۋەر، خەلقپەرۋەر، شىجائەتلىك، مەرىپەتپەرۋەر ۋە خۇش تەبىئەتلىك كىشى ئىكەنلىكى قەيت قىلىنغان. «تارىخى رەشىدى» ناملىق كىتابتا يەنە ئۇنىڭ شائىر ئىكەنلىكى بايان

قىلىنىش بىلەن بىرگە ئىككى پارچە شېئىرى خا
سۇلتان سەئىدخان ئىلىم - پەننى قەدىرل
ئەدەبىيات - سەنئەتكە قىزىقىدىغان كىشى بولغاچقا،
قاتار ئىلغار سىياسەتلەرنى قوللىنىپ ئىلىم - پەن، مەدەنـ
يەت - ماۋارىپ خادىملىرى، ئالىم - پەيلاسوپلارنى ئۆز
ئەتراپىغا توپلاپ، مەدرىس - مەكتەپلەرنى ئېچىپ، ئۇلارنىڭ
پائالىيىەت ئېلىپ بېرىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىپلا
قالماي، ماۋارىپ ئىشلىرىنىڭ يۈكسىلىشىنىمۇ كۆچلۈك
ئىلگىرى سۈرگەن.

سۇلتانا سەئىدخان باشلاپ بەرگەن سەئىدىيە خانلىقى
دەۋرى ئۇيغۇر ماۋارىپى ئۇنىڭ ئوغلى سۇلتان ئابدۇرېشىتخان
دەۋرىگە كەلگەندە تېخىمۇ راۋاجلانغان.

سۇلتان ئابدۇرېشىتخان ئۆزىنىڭ مەرىپەتپەرۋەر ئىدە
يىسى ۋە مەرىپەت ئوچاقلىرىنى تەسىس قىلىشتەك ئەمەلىي
ھەرىكىتى بىلەن ئۇيغۇر ماۋارىپ تارىخىدا سالماق ئورۇنغا
ئىگە تارىخىي شەخس ھېسابلىنىدۇ.

سەئىدىيە خانلىقى مائارىپىنىڭ ئاساسچىسى سۇلتان ئابدۇرېشىتخان

سۇلتان ئابدۇرېشىتخان — (1510 — 1570) مەشھۇر دۆلەت ئەربابى، ئاتاقلىق مائارىپچى ۋە شائىر.

ئابدۇرېشىتخان 1510 - يىلى مۇغۇلىستان خانلىقىغا تەۋە پەرغانە شەھىرىدە مەرپە تېپەرۋەر ئائىلىدە تۇغۇلغان. تۆت ياشقا كىرگەندە دادىسى سۇلتان سەئىد بىلەن قەشقەرگە كېلىپ، يەتتە يېشىدىن باشلاپ قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلاردا ئىلىم - پەننىڭ ھەرقايسى تۈرلىرى بويىچە ئەتراپلىق بىلىم تەمسىل قىلىپ، ئۆز دەۋرىگە لايىق قابىلىيەت ئىگىسى شائىر، سازەندە ۋە ئۇستا خەتتات بولۇپ يېتىشىپ چىققان. 16 يېشىدىن باشلاپ دادىسىغا ئەگىشىپ ئۇرۇش قىلىپ «ئۇسا قىلىچۋاز»، «مەشھۇر مەرگەن» دېگەن نامغا ئىگە بولغان. بىر مەزگىل بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى (يەتتەسۇ رايونىدىكى) جايلارغا ۋاقىلىق قىلىپ 1533 - يىلى (سۇلتان سەئىدخان ۋاپاتىدىن كېيىن) خانلىق تەختىگە ئولتۇرغان.

سۇلتان ئابدۇرېشىتخان ئۆز ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە (1533 — 1570) خەلقنىڭ ئىلىم - پەن، مەدەنىيەت - مائارىپ، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىنى زور دەرىجىدە

ئىلگىرى سۈرگەن. ئۇنىڭ يېتەكچىلىك قىلىشى
قەشقەردە «خاقانىيە مەدرىسى» (خانلىق مەدرىسى)
قىلدۇرۇلغان. يەكەندىمۇ ئالىي بىلىم يۇرتلىرى، مۇزىكا
مەكتەپلىرى تەسىس قىلىنغان. ھەرقايسى جايلاردا ئوتتۇرا
ۋە باشلانغۇچ مەكتەپلەر قۇرۇلغان. قەشقەر ۋە يەكەندە
قۇرۇلغان ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدا تىلشۇناسلىق، تارىخ، ئەدەبىيات، ئاسترونومىيە، تىبابەتچىلىك، ماتېماتىكا، مۇزىكا، ئەرەب،
پارس، ئوردۇ تىللىرى، يېزا ئىگىلىك، قول سانائەت ئىلىملىرى
قاتارلىق پەنلەر تەسىس قىلىنغان. ئىران، ئىراق، ئافغانىستان،
كەشمىر ۋە ئەينى ۋاقىتتىكى سەئۇدىيە خانلىقىغا تەۋە
ھەرقايسى جايلاردىن كەلگەن ئوقۇغۇچىلار ئوقۇغان.

سۇلتان ئابدۇرېشىتخان ئۆز دەۋرىدە «ئالىملار نىڭ
ھىمايىچىسى» دەپ نام ئالغان بولۇپ، ئۆز ئەتراپىغا
داڭلىق ئالىم، مەشھۇر ئوقۇتقۇچى، سازەندىلەرنى توپلاپ،
ئۆز ئوردىسىدا «دىۋانخانا» (خانلىق كاتىباتخانا) قۇرغان.
«دىۋانخانا» ئۇيغۇر ئالىملىرى، ماتارىپچىلىرى، شائىرلىرى
ۋە يازغۇچىلىرىنىڭ ھەرخىل ئەسەرلىرىنى كۆچۈرۈپ، كۆپەيتىپ تارقىتىپ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش، ئالىي، ئوتتۇرا
دەرىجىلىك بىلىم يۇرتلىرىنى دەرسلىك ـ قوللانما
بىلەن تەمىنلەش رولىنى ئويىنىغان. بۇنىڭ بىلەن
سەئۇدىيە خانلىقىدا (ئابدۇرېشىتخان دەۋرىدە) نۇرغۇن
ئالىملار، ئوقۇتقۇچىلار، تارىخچىلار، ئەدىبلەر، مۇزىكىشۇناسلار يېتىشىپ چىقىپ، مەدەنىي ھايات زور دەرىجىدە
جانلانغان. كېيىنكى مەزگىللەرگە كەلگەندە سۇلتان ئابدۇرېشىتخان يەنە تاش مەتبەئەچىلىك، خەتتاتلىققىمۇ ئالاھىدە

ئەھمىيەت بېرىپ، بۇ ساھەنىمۇ ئالاھىدە تەرەققىياتقا ئىگە قىلغان. فارابى، لۇتفى، ناۋايى، سەككاكى، بابۇر قاتارلىق ئالىم، ئوقۇتقۇچى ۋە شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىنى كۆپلەپ بېسىپ تارقاتقان. بۇنىڭ بىلەن ماتارىپ ئىشلىرى تېخىمۇ يۇكسىلىپ، چاغاتاي ئۇرۇقلىرى ئىچىدىكى پارچىلىنىش قالايمىقانچىلىقى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئۇيغۇر ماتارىپىنىڭ ۋەيرانچىلىقى يەنە قايتىدىن كۈللىنىشكە قاراپ يۈز تۇتقان.

ئابدۇرېشىتخاننىڭ يەنە بىر ئۆچمەس تۆھپىسى شۇكى — ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە ئۇنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كلاسسىك مۇزىكىسى «12 مۇقام» رەتلىنىپ چىقىلغان.

ئابدۇرېشىتخان 1570 - يىلى ۋاپات بولغان.

ئاتاقلىق مۇزىكا ئوقۇتقۇچىسى، ئايال شائىر ئامانىنساخان

ئامانىنساخان — (1534—1567) سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە ياشىغان مەشھۇر مۇزىكانت، كەسپىي ئوقۇتقۇچى، ئايال شائىر.

ئامانىنساخان 1534 - يىلى دولان (ھازىرقى مەكىت ناھىيىسى) نىڭ تىزئاپ دەريا‌سى (ھازىرقى تىزناپ دەريا‌سى) بويىدىكى قومۇش مەھەللە (شاھ تاتا) يېزىسىدا كەمبەغەل مۇزىكانت مەخمۇت ئاكا ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ ئاتىسى مەخمۇت ئاكا قالۇن ۋە ساتارنى ياخشى چالاتتى. ئۇز زامانىسىنىڭ مەشھۇر سازەندىلىرىدىن قىدىرخان يەركەندى قاتارلىقلار مەخمۇت ئاكىدىن دەرس ئالاتتى. مۇشۇنداق بىر ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن ئامانىنساخان ئاتىسىنىڭ يېتەكلىشى بىلەن سەككىز يېشىدىن باشلاپلا ساتار، تەمبۇر چېلىشنى مەشق قىلىدۇ. 14 ياشقا كىرگەندە مۇزىكىنى ماھىرلىق بىلەن چالىدىغان بولۇپلا قالماي، بىرقانچە مۇقامنى تولۇق ئۆزلەشتۈرۈۋېلىپ، شۇ مۇقاملاردىكى تېكىستلارنى مۇلاھىزە قىلىشقا باشلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ناۋايى، فۇزۇلى، بابۇر قاتارلىق شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىنى زور ئىجتىھات بىلەن ئۆگىنىپ،

«نەفسە» تەخەللۇسدا شېئىر يېزىپ، ئۇ شېئىرلىرىنى مۇقام تېكىستى قىلىپ ئوقۇشقا باشلايدۇ.

هارماي ئۆگىنىش، تىرىشىپ تەتقىقات ئېلىپ بېرىش نەتىجىسىدە ياش ئاماننىسا كامالەتكە يەتكەن مۇزىكانت، ماهىر خەتتات ۋە تالانتلىق شائىر بولۇپ يېتىشىدۇ.

مۇقام ۋە ئۇنىڭ تېكىستلىرىنى ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىش ئاماننىسادا مۇقامنى يېڭى بولغا سېلىش — رەتلەش، ئىجادىي بېيىتىش ئارزۇسىنى ئويغىتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇ دادىسى ۋە قىدىرخان يەركەندى قاتارلىق مۇزىكانتلارغا تەكلىپ بېرىدۇ. ئۇنىڭ تەكلىپى مۇنداق ئىدى: مۇقامنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ئۇنىڭ ئەدەبىياتى (تېكىستى)نى تۈزىتىپ، ئۇنى خەلقنىڭ قەلبىگە ياقىدىغان قىلىش كېرەك. مۇقام ئاھاڭلىرىنىمۇ تەرتىپكە سېلىپ، ئاددىي قىسىم، بۆلەكلەرگە ئاجرىتىپ ئۇسسۇل شەكلى بىلەن بىرلەشتۈرۈش كېرەك. مۇقامنى يەنە نەغمە قىسىملىرىغا، نەغمىسى بولسا سەنەم، سەلسقە، مەرغۇل قاتارلىق بۆلەكلەرگە بۆلۈش كېرەك. مۇشۇنداق قىلغاندا، كۆپ ئۆزگىرىشلىك ئەلنەغمە رەتلىنىپ چىقىدۇ — دە، مۇقام خەۋپتىن قۇتۇلۇپ قالىدۇ. ئۇ خەلقنىڭ قورالىغا ئايلىنىپ، ئەۋلادتىن — ئەۋلادقا مىراس قالىدۇ ۋە تېخىمۇ راۋاج تاپىدۇ.

ئاماننىسا مۇشۇ ئارزۇسى يولىدا تىرىشچانلىق كۆرسىتىۋاتقان كۈنلەردە سەئىدىيە خانىمغىنىڭ پادىشاھى ئابدۇرېشىتخانغا ياتلىق قىلىنىپ، خان ئوردىسىغا كېلىدۇ. خان ئوردىسىغا كەلگەندىن كېيىن ئۇ ھەشىمەتلىك تۇرمۇش بىلەن ياشىتىراق زىبۇ زىننەتلەرگە بېرىلمەي، ئېرى

ئابدۇرېشىتخانىنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئوردىغا دادىسى مەخمۇت، مەشھۇر مۇزدكانت قىدىرخان يەركەندى قاتارلىق داڭلىق مۇزىكانتلارنى تەكلىپ قىلىدۇ ھەمدە ئۆزىنى ئايالالار ئازادلىقىنىڭ كۈيچىسى ھەم جەڭچىسى قىلىپ تونۇتۇپ، ئوردىدىكى مۇزىكا مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدۇ.

ئۇ يەنە قىدىرخان يەركەندى بىلەن بىرلىشىپ ئوردىدىكى شاگىرتلارنى يېتەكلەپ كىشىنى ھەيران قالدۇرارلىق شىجائەت بىلەن ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى تەسەۋۋۇرى بويىچە «12 مۇقام»نى رەتلەش، تەرتىپكە سېلىش خىزمىتىنى باشلايدۇ. ئوردىغا توپلانغان ئوقۇتقۇچى مۇزىكانت ۋە ئەدىبلەرنىڭ ئەقىل - پاراسىتى، تەتقىقات ئېلىپ بېرىشى ئارقىسىدا ئامانىنىساخان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇزىكا بايلىقى بولغان «12 مۇقام» نى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا رەتلەپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇزىكا ئىشلىرىدا يېڭى سەھىپە ئاچىدۇ ۋە بۇ ئۇلۇغ خىزمىتى بەدىلىگە ئوردا ۋە خەلق ئاممىسى ئىچىدە ناھايىتى يۇقىرى ھۆرمەتكە ئېرىشىدۇ.

ئامانىنىساخانىنىڭ يۇقىرى ئىناۋىتىدىن ئەنسىرىگەن ۋە ئوردا تەختىنى تارتىۋېلىشنى قەستلەپ يۈرگەن سۇيىقەستچىلەر ئامانىنىساخاننى ئوردىدىن قوغلاش مەقسىتىدە ئۇنىڭغا تۆرلۈك بەتنام ۋە سۇيىقەستلەرنى قىلىدۇ، ئەمما، بۇ بەتنام ۋە سۇيىقەستلەر زېرەك ئامانىنسا ۋە مەرىپەتپەرۋەر، شۇنداقلا ئۆز خوتۇنىغا سادىق ئابدۇرېشىتخان تەرىپىدىن پاش قىلىنىدۇ.

ئامانىنساخان فېئودالىق تۈزۈمىنىڭ ئاساسىتلىك

تۇمانلىرىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، «12 مۇقام» نى رەتلەپ قېلىپلاشتۇرغاندىن كېيىن، ئۇنى تېخىمۇ بېيىتىش نىيىتىدە «ئىشرەت ئەنگىز» (كۆڭۈل ئاچقۇچ) ناملىق يېڭى مۇقام ئىجاد قىلىدۇ. «ئەخلاقى جەمىلە» (كۆزەل ئەخلاق) ناملىق شېئىرلار توپلىمى ۋە «سۇرۇل قۇلۇب» (قەلبلەر كېڭىشى) ناملىق ئىلمىي ئەسەرنى يېزىپ قالدۇرىدۇ. 1567 - يىلى بەختكە قارشى تۇغۇتتا ۋاپات بولىدۇ.

مەشھۇر مۇزىكا ئوقۇتقۇچىسى
قىدىرخان يەركەندى

قىدىرخان يەركەندى — (؟ — 1572) سەنىدىيە خانلىقى دەۋرىدە ياشىغان مەشھۇر مۇقامشۇناس، مۇزىكا ئوقۇتقۇچىسى، شائىر ۋە دۆلەت ئەربابى.

قىدىرخاننىڭ ھاياتى، ئۇغۇلغان ۋاقتى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق. تولۇقسىز مەلۇماتقا قارىغاندا، ئۇ يەركەندە ئۇغۇلغان. ياش ۋاقتىدىن باشلاپلا تىرىشىپ ئۆگىنىپ ئەتراپىغا بىلىم ئالغان. ئەدەبىيات، مۇزىكا، لوگىكا، پەلسەپە، تارىخ پەنلىرىدە ئۆز دەۋرىنىڭ تالانتلىق كىشىسىگە ئايلانغان. ئۇنىڭ مۇزىكا، مۇقامشۇناسلىق ساھەسىدىكى تالانتى ئالاھىدە يۇقىرى بولۇپ، ئالىملىق دەرىجىسىگە يەتكەن.

قىدىرخان تالانتى ئۇرغۇپ تۇرغان ياش ۋاقتىدا ئامانىساخانىڭ تەكلىپ بېرىشى ۋە ئابدۇرېشىتخانىنىڭ چاقىرتىشى بىلەن ئوردىغا كېلىپ، ھاياتىنىڭ كۆپ قىسمىنى سەئىدىيە خانلىقى ئوردىسىدا ئابدۇرېشىتخانغا ئىلىم-پەن، مەدەنىيەت - ماارىپ ئىشلىرى بويىچە ۋەزىرلىك قىلىش ۋە مۇزىكا مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىش بىلەن

ئۆتكۈزگەن. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ بىرلىكى، تەرەققىياتى، مەدەنىيەت، ماتارىپ ئىشلىرىنىڭ جانلىنىش يولىدا ئابدۇرەشىتخانغا پايدىلىق مەسلىھەت ۋە تەكلىپلەرنى بەرگەن. جامائەت قۇرۇلۇشى، خەلق تۇرمۇشى، قانۇن - تۈزۈمگە دائىر ئىشلارنىڭ كۆپىنچىسى قەدىرخاننىڭ تەكلىپى بىلەن يۈرگۈزۈلگەن.

قەدىرخان مۇزىكا ئىلمىدە ناھايىتى قابىلىيەتلىك كىشى بولۇپ، ئۇنىڭ داڭقى چەت ئەللەرگىمۇ تارالغان. سەئىدىيە خانلىقى ئوردىسىدا قۇرۇلغان مۇزىكا مەكتىپى ئۇنىڭ داڭقى ۋە شۆھرىتىنى نامايان قىلىدىغان بىر سورۇنغا ئايلانغان. ئىراق، ئىران، تەبرىز، خارازم، سەمەرقەنت، ئەنجان، ئىستامبۇل، كەشمىر، بەلىخ، شىراز قاتارلىق جايلاردىن مۇزىكا ئۆگىنىشكە كەلگەن كىشىلەر ئۇنىڭ نەزەرىيىۋى بىلىمى بىلەن ئەمەلىي ئىقتىدارىنى پۈتۈن شەرق ئالىمىگە تاراتقان.

قەدىرخان مۇزىكا ئوقۇغۇچىلىرىغا دەرس ئۆتۈش جەريانىدا «ۋۇسال» ناملىق بىر مۇقامنى ئىجاد قىلىپ، ئۆز شاگىرتلىرىغا ئۆگەتكەن. ئۇ يەنە مۇزىكا ئوقۇتۇشىنىڭ سۇپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن مۇزىكا پەنىنى ھەققىدە بىرقانچە نەزەرىيىۋى ئەسەرلەرنى يازغان.

قەدىرخان ئابدۇرەشىتخانىنىڭ شەرت - شارائىت يارىتىپ بېرىشى ۋە ئىلھام - مەدەت بېرىشى ئارقىسىدا، ئامانىنساخان ۋە ئۇنىڭ ئاتىسى مەخمۇت ئاكا ھەمدە ئۆز شاگىرتلىرى بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قىممەتلىك مەنىۋى بايلىقى بولغان «12 مۇقام» نى رەتلەپ نوتىغا ئالغان.

ئۇنىڭ تېكىستلىرىنى قايتىدىن ئىسلاھ قىلىپ، ناۋايىنىڭ لىرىك شېئىرلار توپلىمى بولغان «چاھار دىۋان» دىكى مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن ئەڭ يارقىن ۋە نەپىس شېئىرلىرى بىلەن بېيىتقان. بۇنىڭ بىلەن ناۋايىنىڭ ۋە ئۇنىڭ غەزەللىرىنىڭ داڭقىنى جاھانغا تونۇتۇش، «12 مۇقام» نى زامانىمىزغىچە يەتكۈزۈشتىن ئىبارەت قوش ۋەزىپىنى ئورۇندىپ، خەلق ئارىسىدا زور ئالقىشقا ئېرىشكەن.

ئۇ يەنە، راۋاب، خۇشتار قاتارلىق سازلارنى ئىجاد قىلىپ، «مۇزىكىنىڭ 13 - پەردىسى» دەپ نام ئالغان. شېئىرىي ئىجادىيىتى بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىپ «دىۋان قەدىرى» ناملىق توپلامنى تۈزۈپ چىققان.

سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر مائارىپى، مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلىرىنى قوشقان ئالىم، مائارىپچى، دۆلەت ئەربابى قەدىرخان يەركەندى 1572 - يىلى يەكەندە ۋاپات بولغان.

داخلىق پىداگوگ موللا ئەخمەت باقى (قىسۇرى)

موللا ئەخمەت باقى غوجامنىياز ئوغلى (قىسۇرى) — (1717—1827) مەشھۇر پىداگوگ، كۆزگە كۆرۈنگەن شائىر.

موللا ئەخمەت باقى 1717 - يىلى پىچان ناھىيە سىنىك لۇكچۇن رايونى بازار مەدرىسى ئالدى مەھەللىسىدە مەرىپەتپەرۋەر تېۋىپ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ ئاتىسى غوجامنىياز ئۇقۇمۇشلۇق كىشى بولۇپ، موللا ئەخمەت باقىنىڭ ساۋاتى شۇ كىشىنىڭ تەربىيىسىدە چىققان. ئىلىم - پەنگە، جۈملىدىن ئەدەبىياتقا چوڭقۇر ئىشتىياق باغلىغان موللا ئەخمەت باقى ساۋاتىنى چىقىرىپ بولغاندىن كېيىن، لۇكچۇن ۋاڭلىق مەدرىسى، قەشقەردىكى ئالىي بىلىم يۇرتى خانلىق مەدرىسى قاتارلىق جايلاردا ئوقۇپ، ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن يۇقىرى مەلۇماتقا ئىگە بولغان. ئۇ ئەرەب، پارس تىلى ۋە ئەدەبىياتىنى چىنىرقىنىپ ئۆگىنىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەلىشىر ناۋايى قاتارلىق ماتارىپچى ۋە شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرى ۋەھ ئىدىيىسى بىلەن پۈختا تونۇشۇپ، ئوقۇغۇچىلىق دەۋرىدىن باشلاپلا ئۇيغۇر ماتارىپى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان ھەمدە قىسۇرى

تەخەللۇسى بىلەن ئەدەبىي ئىجادىيەتكە كىرىشكەن. ئۇ يەنە تىببىي ئىلمىنى ئۆگىنىشتىمۇ ئالاھىدە تىرىشچانلىق كۆرسەتىپ، يۇقىرى ماھارەتكە ئىگە بولغان.

موللا ئەخمەت باقى قەشقەر خانلىق مەدرىسىنى پۈتتۈرۈپ ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، پىچان ناھىيىسىدىكى بىلىم يۇرتى ۋاقىلىق مەدرىسىگە باش مۇدەررىس ۋە ئەلەم بولغان. شۇندىن تارتىپ تاكى 1827 - يىلى ۋاپات بولغۇچە بولغان ئۆزۈن يىللار جەريانىدا، ئۆمرىنى ئوقۇتقۇچىلىق بىلەن ئۆتكۈزگەن.

موللا ئەخمەت باقى ئوقۇتقۇچىلىق قىلىش جەريانىدا. ئوقۇتۇش ماتېرىيالى، ئوقۇتۇش مەزمۇنى ۋە ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ئۈستىدە كۆپلەپ ئىزدەنگەن. گونا ئوقۇتۇش ماتېرىيالى، ئوقۇتۇش مەزمۇنى ۋە ئۇسۇلىغا قارىتا بىر يۈرۈش ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بارغان.

ئەينى ۋاقىتتا مەدرىسىلەرنىڭ ئاساسلىق ئوقۇشلۇقى پارس، ئەرەب تىلىدىكى كىتاب - رىسالىلەر بولۇپ. ئوقۇغۇچىلار ئاشۇ تىلىلارنى پۈختا ئۆگەنمىگۈچە دەرس مەزمۇنىغا چۈشىنەلمەيتتى، بۇ خىل دەرسلىك ماتېرىيالى بىلەن ئۆز دەۋرىنىڭ بىلىملىرىنى كىشىلىرىنى يېتىشتۈرۈش تولىمۇ قىيىنغا چۈشەتتى، ۋاقىتمۇ كۆپ ئىسراپ بولاتتى. موللا ئەخمەت باقى ئوقۇتۇش سۇپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش كە توسالغۇ بولىدىغان بۇنداق دەرسلىككە قارىتا جىددىي پوزىتسىيە تۇتۇپ، ئالدى بىلەن ئاشۇ پارس، ئەرەب تىللىرى دەرسلىكلىرىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ چىقتۇ. ئۇندىن كېيىن ئۆزى شېئىر يېزىپ يازغان شېئىرلىرىنىڭ

مائارنىڭ، ئوقۇتۇشقا بولۇپ كېلىدىغانلىرىنى تالـلاپ ئۇنى شېئىرنى ئەرسلىك قىلىپ تۇرۇپ چىقىدۇ. تالانتلىق پېدا- گوگ، تەجرىبىلىك ئوقۇتقۇچى مولا ئەخمەت باقى ئوقۇ- تۇشتا مۇشۇ ئىسلاھات بىلەن چەكلىنىپ قالماي، يەنە ئىلمىي ئىداكتىك ئەسەرلەرنى ئوقۇغۇچىلارنىڭ پىكىر قىلىش ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈشكە ئايدىلىق بولغان شېئىرنى تېپىشماقلارنى يېزىپ چىقىپ، بىر تەرەپتىن ئوقۇغۇچىلارغا بولغان ئىدىيىۋى تەربىيىنى كۈچەيتسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئوقۇغۇچىلار ئىچىدە زېھىن سىناش خاراكتېرىدىكى پائالى- يەتلەرنى كۆپلەپ ئېلىپ بارىدۇ.

موللا ئەخمەت باقىنىڭ ئۇيغۇرلار تېخى ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى دەۋرىگە قەدەم قويمىغان، يەنىلا كونا ئوقۇتۇش مەزمۇنى ۋە ئۇسۇلى بويىچە ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىۋاتقان،

هەتتا «چىراغسىز جاھالەت دەۋرى» دە تۇرۇۋاتقان مەز-
گىللەردە كۆكرەك كېرىپ ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئوقۇتۇش
مەزمۇنى، ئوقۇتۇش ئۇسۇلى جەھەتتە چوڭقۇر ئىزدىنىپ،
يېڭىچە ئوقۇتۇشقا ئاساس سېلىشى دەۋر بۆلۈگۈچ بىر ئىش
بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئىش ئەينى ۋاقىتتىكى پىچان
رايونىنىڭ ئۇيغۇر يېڭى ماارىپ قەدىمىنى تېزلىتىشتە بەل-
گىلىك رول ئوينىغان، بەلكى ھازىر يۇرگۇزۇلۇۋاتـ
قان ماارىپ ئىسلاھاتى، ئوقۇتۇش ئىسلاھاتىدىمۇ خېلى
ئۇنۇملۇك ئەھمىيەتكە ئىگە.

موللا ئەخمەت باقى يەنە ئۇز ئۆمرىدە كۆپلىگەن
لىرىك شېئىرلارنى، 3000 مىسرادىن تۇزۇلگەن «دەۋزە
تىل زىھرا» ناملىق ئۇچ پارچە ئەسەرنى ئۆز ئىچىگە
ئالغان چوڭ ھەجمدىكى داستاننى يازغان. تىبابەتچىلىك
بىلەنمۇ شۇغۇللانغان.

مەشھۇر شائىر، ئۇقۇتقۇچى
ھۈسەينخان تەجەللى

ھۈسەينخان تەجەللى — (1850—1930) ئۇيغۇر كلاسسىك مائارىپى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ ئاخىرقى مەشھۇر ۋەكىللىرىنىڭ بىرى، ئاتاقلىق ئوقۇتقۇچى، مەشھۇر شائىر ۋە تىبابەتچى.

تەجەللى 1850 - يىلى قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ كاسكى يېزىسىدا مەرىپەتپەرۋەر تېۋىپ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەلۇماتنى ئاتىسى قۇتبىدىن دېگەن كىشىدىن ئالغان. كېيىن ئاتىسىغا ئەگىشىپ ھىندىستانغا بېرىپ ھىندىستاندىكى ئالىي بىلىم يۇرتى «دېھلى دارىلئۇلۇمى» دا ئوقۇپ ئەرەب، پارس، ھىندۇ تىللىرىنى ئۆگىنىپلا قالماي، يۇقىرىقى تىللاردا ئوقۇلىدىغان ئەدەبىيات، پەلسەپە، ئاسترونومىيە، ھەندەسە، ھېساب، تىبابەتچىلىك قاتارلىق ئىلىملارنىمۇ پىششىق ئۆگەنگەن. بولۇپمۇ ئۇ، دۇنيا ئەدەبىياتى ھەم شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتى بىلەن تولۇق تونۇشۇپ چىققان. ھۈسەينخان تەجەللى «مەۋلۇدى» ئىلمىي ئۇنۋانىغا ئېرىشىپ، ئالا نەتىجە بىلەن ئوقۇش تاماملىغاندىن كېيىن يەنە كابۇلدىكى ئالىي بىلىم يۇرتىدا بىر دەرىجە يۇقىرى مەلۇمات ئالغان. بۇ مەكتەپتىمۇ زور

تەرىشچانلىق كۆرسىتىپ ئەلا نەتىجە بىلەن ئوقۇش پۈتتۈرگەن.

ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئۆز يۇرتى قاغىلىققا كېلىپ ئوقۇتقۇچىلىق، تېبابەتچىلىك ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن ئۇزۇن يىل شۇغۇللىنىپ، 1930 - يىلى قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ «كاسكى» دېگەن جايىدا ۋاپات بولغان.

ھۈسەينخان تەجەللى ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان مەزگىللەردە كۆپلىگەن كىشىلەرگە ئىلىم ئۆگىتىپ مەدەنىيەت، مەرىپەت ئۇرۇقىنى ھەممە يەرگە دېگۈدەك چاچىدۇ. ئۇنىڭ ئىلمىي پەزىلىتى، پىداكارلىقى شۆھرىتىدىن خەۋەر تاپقان قەشقەر، يەكەن، خوتەن، پوسكام قاتارلىق يىراق - يېقىن جايلاردىكى بىر قىسىم تالىپلار (شاگىرتلار، ئوقۇغۇچىلار) ئۇنىڭ تەربىيىسىنى ئېلىش ئۈچۈن قاغىلىققا كېلىپ ئۇنىڭدىن ئىلىم - مەرىپەت ئۆگەنگەن. ئۆز دەۋرىنىڭ خېلى يۇقىرى مەلۇماتلىق كىشىلىرى دەپ سانالغان پېشقەدەم ئالىملار ۋە پروفېسسورلارمۇ ئۆز بىلىمىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش، ئىلمىي ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن ھۈسەينخان تەجەللىنى ئۇستاز تۇتۇپ ئۇنىڭدىن دەرس ئالغان. ھۈسەينخان تەجەللى ئوقۇتۇش ئەمەلىيىتى جەريانىدا ئۆز شاگىرتلىرىنىڭ مەزمۇنلارنى توغرا چۈشىنىش، توغرا شەرھەلەش ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈش ئۈچۈن بىر قىسىم دەرسلىك كىتابلارنى قايتا ئىشلەپ تولۇقلىغان، بەزىلىرىگە شەرھ يازغان. ئۇ يازغان «تەجەددى كەششاپ» (كەشتىچىنى يېڭىلاش) دېگەن ئەسىرى ئەنە شۇ مەقسەتتە يېزىلغان

ئىجادىي ئەمگەكلىرىنىڭ بىرىدۇر.

تەجەللىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىقتىن كېيىنكى ھاياتى ئاساسەن ئەدەبىي ئىجادىيەت ۋە تەبابەتچىلىك بىلەن ئۆتكەن بولۇشىغا قارىماي ئۇ يەنىلا مەرىپەت، ئاقارتىش يولىدا ئۇرغۇن قان - تەرلەرنى سىڭدۈرگەن. ئۇ يازغان «بەرق تەجەللى» ناملىق شېئىرلار توپلىمى ئۇيغۇر مەدرىس مەكتەپلىرىنىڭ نىسبەتەن يۇقىرى سەۋىيىلىك ئەدەبىيات دەرسلىكى بولۇپ قالغان. ئۇ يەنە ئۆز دەۋرىنىڭ مەشھۇر پىدائىي گوگلىرى، ماتارىپچىرۇھىر ئۆلىمالىرىدىن ئابدۇقادىر داموللام، شەمسىدىن داموللام، مەخمۇت داموللام، ئابدۇجىلىل داموللام قاتارلىق كىشىلەر بىلەن يېقىن دوستلۇق ئورنىتىپ، ئۇيغۇر يېڭى ماتارىپىنىڭ بارلىققا كېلىشى ئۈچۈن بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتكەن.

ھۈسەينخان تەجەللى زور شۆھرەت قازانغان شائىر بولۇپ، ئۇنىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئەسەرلىرىدىن «بەرق تەجەللى»، «دىۋان تەجەللى» قاتارلىق توپلاملىرى مەشھۇردۇر. ئۇنىڭ نۇرغۇن ئىجادىي ئەمگەكلىرى مەرىپەت دۇشمەنلىرى تەرىپىدىن شائىرنىڭ كىتابخانىسىغا نوت قويۇۋېتىلگەن چاغدا كۆيۈپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن.

ئۇيغۇر يېڭى ماۋارىپىنىڭ تۇنجى ئاساسچىلىرى ئاكا ـ ئۇكا موسابايلار

ئاكا ـ ئۇكا (ھۈسەينباي، باھاۋىددىنباي) موسابايلار (1844 — 1926، 1851 — 1928) كونا ئادەت كۈچ لىرىنىڭ كىشەنلىرىنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئۇيغۇر يېڭى ماۋارىپىنى بەرپا قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش يولىدا ئۆچمەس تۆھپە ياراتقان ئۇيغۇر يېڭى ماۋارىپىنىڭ تۇنجى ئاساسچىلىرى ۋە مەرىپەتپەرۋەر زاتلاردۇر.

XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىدە جاھالەت ھۆكۈم سۈرۈۋاتاتتى. بولۇپمۇ قەشقەردەك مۇھىم مەرىپەت مەركەزلىرىدە ئەينى زاماندا ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى، مەشھۇر تىلشۇناس مەھمۇت قەشقەرى، ئۇيغۇر كلاسسىك ماۋارىپىنىڭ بۈيۈك ئۇستازى يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاتارلىق مەرىپەتپەرۋەر زاتلارنى يېتىشتۈرگەن «مەدرىسەئىي ساجىيە» ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇرغۇنلىغان ئالىملارنى يېتىشتۈرۈپ داڭ چىقارغان «مەسئۇدىيە»، «ھامىدىيە»، «خانلىق مەدرىسى» قاتارلىق ئالىي بىلىم يۇرتلىرىنىڭ مۇنارلىرى يىقىلىپ، پۈتۈن تارىم ۋادىسى زۇلمەت ئىچىدە ھالىدىن كەتكەلىدى. ئەكسىچە، بۇ چاغدا ياۋروپا ئەللىرىدە يېڭى

مائارىپ يۇكسىلىپ، يېڭى تېخنىكا راۋاجلىنىپ، غەپلەت ئۇيقۇسىدا ياتقان غاپىللار دۇنياسىنى ھەيران قالدۇرۇۋاتاتتى. بۇ تارىم ۋادىسىغمۇ تەسىر قىلدى.

ئاكا ـ ئۇكا موسابايلار ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۆز يۇرتى ۋە قەشقەردىكى بىلىم يۇرتلىرىدا ئوقۇپ، بىرقەدەر يۇقىرى مەلۇمات ئالغان ھەمدە تىجارەتنىڭ سودا ئىشلىرىغا يارەملىشىپ سودىگەرچىلىك بىلەن شۇغۇللانغان. ئاتىسى ۋە بوۋىسىنىڭ مەرپىەتپەرۋەر ئىدىيىسىنى چوڭقۇر سىڭدۈرگەن باھاۋىدىنباي ئۆز بىلىمىنى يەنمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈش ئۈچۈن، 1870 ـ يىلى روسىيىنىڭ ياركەنت شەھرىگە چىقىپ، تاتار يېڭىچە مەكتىپىدە ئوقۇپ، ئۆز دەۋرىنىڭ خېلى مەلۇماتلىق كىشىسىگە ئايلانغان.

موسابايلارنىڭ بوۋىسى ئابدۇرۇسۇلبای ئۆز زامانىسىدا قەشقەردىكى ئالىي بىلىم يۇرتى خانلىق مەدرىسىدە ئىلىم تەھسىل قىلغان ۋە بۇ ئاتا مەكتىپىگە ئىزچىل يارەم بېرىپ جامائەتچىلىكنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان. ئۇلارنىڭ دادىسى موساھاجىمۇ شۇ ئالىي بىلىم يۇرتىدا ئوقۇغان ۋە XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا زور بىر قىسىم مەبلەغ ئاجرىتىپ خانلىق مەدرىسىنى ئىسلاھ قىلىش چوڭ رېمونت قىلدۇرۇپ بېرىپ، پۈتۈن قەشقە ئاھالىسى ئىچىدە كاتتا ئىززەت ـ ئابروي قازانغان. ئۇ يەنە ئۆز بايلىقىنىڭ بىر قىسمىنى ۋە ئۆشرە ـ زاكاتلىرىنى مەكتەپ ـ مەدرىسە ئۈچۈن سەرپ قىلغان. موساھاجىنىڭ «بايلىقىنىڭ بىر قىسمىنى، ئۆشرە ـ زاكاتنى مەكتەپ ۋە مەدرىسكە تەسەرۇپ

قىلىش زۆرۈر» دېگەن ۋەسىقىسى ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

ياۋروپادا پارتلىغان ئىلىم - پەن مۆجىزىلىرىنى بىۋاسىتە كۆزەتكەن، يېڭى ماتېرىيالنى گۇۋاھلىغان مەنزىرىلىرىنى ئۆز كۆزلىرى بىلەن كۆرۈپ قايىل بولغان ئاتۇشلۇق مەرىپەتپەرۋەر بايلاردىن موساھاجى، تاشئاخۇن، باھاۋىدىن بايلار يېڭى سانائەت بىلەن يېڭى ماتېرىيالنىڭ زىچ مۇناسىۋىتىنى ھېس قىلىشقانىدى. شۇڭا، ھۈسەينباي بىلەن باھاۋىدىنباي ئىلىدا خۇرۇم زاۋۇتى قۇرۇشنى پىلانلاش بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ زاۋۇتقا كېرەكلىك بولىدىغان تېخنىك ۋە مەلىكلىك ئىشچىلارنى ئويلاشقان. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر يېڭى ماتېرىيالنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە ئىدىيىۋى ھازىرلىق شەكىللەنگەن.

چەت ئەلنىڭ يېڭى ماتېرىيالدىن تەسىرلەنگەن، ئاتا - بوۋىسىنىڭ مەرىپەتپەرۋەر ئىدىيىسىگە ۋارىسلىق قىلغان باھاۋىدىنباي ئاكىسى ھۈسەينباينى يېڭى ماتېرىيالنى يولغا قويۇش ئۈچۈن ھەمكارلىششقا كۆندۈرۈپ، ئىككىيلەن ئۆزئارا شەخسىي تاپاۋىتىدىن بىر بۆلۈك ئىقتىسادنى ئاجرىتىپ ئۆز يۇرتى ئېكىساقتا ئۇيغۇر يېڭى ماتېرىيال تارىخىدىكى ئىلگىرى سىنىپلىق تۇنجى مەكتەپنى قۇرۇپ چىقىپ، 1885 - يىلى رەسمىي ئوقۇش باشلىغان. بۇ مەكتەپ كېيىنچە «ھۈسەينىيە مەكتىپى» (بۇ مەكتەپنى گەرچە باھاۋىدىنباي تەشەببۇس قىلىپ قۇرغان بولسىمۇ، ئاكىسىنىڭ ياردىمى ۋە مەسلىھەتىنى ئالغانلىقى، ئاكىسىنىڭ ئۆزىدىن چوڭ ھەمدە ئۆزىگە ئىلىم ئۆگەتكەنلىكىدىن ئىبارەت بىرقانچە

تەرەپنى كۆزدە تۇتۇپ، بۇ مەكتەپكە ئۆز نامنى ئەمەس، بەلكى ئاكسىنىك نامنى قويغان) دەپ ئاتالغان.

1898 - يىلغا بارغاندا، بۇ مەكتەپ ئىلىچ يىل قۇرۇلۇش قىلىش ئارقىلىق كاربىدورلۇق، سەككىز سىنىپنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوقۇتۇش بىناسى، 32 ئېغىزلىق ئوقۇغۇچىلار ياتىقى، زال، ئىكىكى ئېغىزلىق ئاشخانا، مۇلازىمەت دۇكىنى، مۇنچا، ئېسكىلات، خۇمدان، ئون ئەچچە مو كەڭلىكتىكى باغ ۋە ئورمانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ناھايىتى ئىلغار زامانىۋى مەكتەپكە ئايلانغان.

ھۆسەينباي، باھاۋىدىنبايلارنىڭ يېڭى مائارىپ بازىسى ئاتۇشتىلا قۇرۇلۇپ قالماستىن، ئىلگى ۋادىسىدىمۇ قۇرۇلغان. ئۇلار يىراقنى كۆزلىگەن مائارىپ پىلانىغا ئاساسەن، 1889 - يىل ئىلىدىمۇ ئونىجى يېڭى مەكتەپ «ھۆسەينىيە مەكتىپى» نى تەسىس قىلغان. گېرمانىيىدىن سېھتىۋالىغان كونا خۇرۇم زاۋۇتىنى ماڭدۇرۇش ئۈچۈن، 1907 - يىلى ھازىرقى ئىلى پېداگوگ ئىنستىتۇتىنىڭ ئورنىدا بىر تېخنىك ئۇستىلارنى يېتىشتۈرۈش مەكتىپى ئاچقان. بۇ مەكتەپكە بۇخارادا ئوقۇغان داڭلىق ئوقۇتقۇچىلار ۋە گېرمانىيىدىن زاۋۇت بىلەن بىرگە كەلگەن تېخنىكلارنى ئوقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلىپ، ئىككىي يۈزدىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىپ، تىل-ئەدەبىيات، ھېساب، فىزىكا قاتارلىق پەنلىي دەرسلەر، ئېرە پېريوم قىلىش، ئۇچەي ئايرىش، مويىچىلىق، ئېگىر - جابدۇق ياساش، ئەنجۈمەنسازلىق، شورنىكىچىلىق قاتارلىق كەسپىي دەرسلەر تەسىس قىلىنغان. ئاكا - ئۇكا موسابايلار ئېكىساق ۋە ئىلىدىكى دەۋ-

مەينىيە مەكتىپى» قۇرۇلۇشىنىڭ ئالدى - كەينىدە ئوقۇتقۇچى مەسلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ئاتۇش ۋە ئىلىدىن ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ئەللىكتىن ئارتۇق ئوقۇغۇچىنى روھىيە، تۇرمۇشىيە قاتارلىق دۆلەتلەرگە ئوقۇشقا ئەۋەتكەن، تۇرمۇشىدىن ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ئابابەكرى، ئەھمەت كامال قاتارلىق ئون نەچچە نەپەر ئوقۇتقۇچىنى تەكلىپ قىلىپ ئەكەلگەن. چەتئەل كىرگەن، چەتكە چىقىپ ئوقۇپ كىرگەن ئوقۇتقۇچىلار بۇ مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئىشلىرى ئۈچۈن جان كۆيدۈرۈپ ئىشلەپ، سانسىزلىغان كىشىلەرنىڭ قەلبىگە ئىلىم ئۇرۇقىنى چاچقان. ئېكىتاقتىكى يېڭى مەكتەپنىڭ قۇرۇلۇشى جەنۇبىي شىنجاڭدا، ئىلىدىكى يېڭى مەكتەپنىڭ قۇرۇلۇشى شىمالىي شىنجاڭدا ئۈيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ قۇرۇلۇۋاتقان يېڭى مەكتەپلەرگە ئوقۇتقۇچى يېتىشتۈرۈپ بېرىش ئاكا - ئۇكا مۇسابايلارنىڭ ئالدىغا قويۇلغان جىددىي مەسىلە بولۇپ قالغانىدى. شۇڭا ئۇلار بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشنىڭ ئەڭ ئۈنۈملۈك چارىسى ئۆز ئىچىمىزدىن ئوقۇتقۇچى يېتىشتۈرۈش دەپ قاراپ، 1907 - يىلى ئېكساقتا «ھەبىبزادە دارىلمۇئەللىمىن» مەكتىپىنى قۇرۇپ چىقتى. بۇ مەكتەپكە ئاتۇش، قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جايلاردىن 40 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىدى، ئىككى يىلدىن كېيىن (1909 - يىلى) بۇ ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش پۈتتۈرۈپ، ئاتۇش، قەشقەر، قاغىلىق، خوتەن، كۇچا، كۆچۈك قاتارلىق قاتارلىق جايلارغا ئوقۇتقۇچىلىققا تەقسىم قىلىنىدى.

ئاكا ـ ئۇكا موسابايلارنىڭ ئىشى مەكتەپ قۇرۇش ئىشى بىلەنلا چەكلىنىپ قالمىغان. ئۇلار مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ياخشى ئوقۇشىنى، خاتىرجەم ئوقۇشنى ئۈچۈن ماددىي ۋە مەنىۋى شارائىتلارنىمۇ تېرىشىپ يارىتىپ بەرگەن. ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەرسلىك مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، بىز تەرەپتىن ئابدۇقادىر داموللام قاتارلىق مەنىۋى يېتەكچىلەرنىڭ دەرسلىك تۈزۈشىگە ياردەم بەرسە، يەنە بىز تەرەپتىن سىرتتىن تاش مەتبەئە سېتىۋېلىپ، ئۇ دەرسلىكلەرنى مەتبەئىدە بېسىپ تارقاتقان. مەرىپەت دۈشمەنلىرى يىلەن تىنغىۋىتىغ كۈرەش قىلمىدىغان «ئاڭ گېزىتى» نىڭ چىقىرىلىشى ئۈچۈن ئىقتىسادىي جەھەتتىن ياردەم بەرگەن. ئۇلار بۇنىڭ بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي يەنە داۋاملىق تۇرده مەكتەپلەرگە بېرىپ، سىنىپلارغا كىرىپ دەرس ئاڭلاپ تۇرغان. ئوقۇشتا نەتىجىسى ياخشىلارغا ئۆز قولى بىلەن مۇكاپات تارقىتىپ بەرگەن.

ئاكا ـ ئۇكا موسابايلارنىڭ ئۇيغۇر يېزىسى مائارىپىنى يارلىقاش كەلتۈرۈش يولىدا سەرپ قىلغان ئىقتىسادىي مەبلىغى ھەرقانداق دۆلەت، ھەرقانداق مىللەت كىشىلىرىنىڭ مائارىپىغا سالغان مەبلىغى بىلەن سېلىشتۇرۇپ بولمايدىغان دەرىجىدە كۆپ بولۇپ، مەكتەپ سېلىشتىن تارتىپ ئوقۇتقۇچى ئالدىرىتىپ كېلىپ قىلىش، سىرتقا ئوقۇغۇچى ئەۋەتىش، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مائاشى، تارقىتىش، تاش مەتبەئە سېتىۋېلىش، ئوقۇغۇچىلار تەمناتى تارقىتىش، گۈرە قويۇلغانلارنى سېتىۋېلىپ ئوقۇتۇشقىچە بولغان تۇرلەرنىڭ ھەممىسىگە دېگۈدەك شەخسىي تاپاۋىتىدىن پۇل چىقارغان. بۇ قانداقتۇر موسابايلار-

نىڭ بايلىقىدىن ياكى سانائەت بازىسىنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىدىن ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ مەربىەتپەرۋەرلىكىدىن بولغان. بىز بۇنى تۆۋەندىكى پاكىتتىن ئېنىق كۆرۈۋالالايمىز.

باھاۋىدىنباي 1870 - يىلى روسىيىنىڭ ياركەنت شەھىرىدىكى تاتار مەكتىپىنى پۈتتۈرۈپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئىلىدىكى بەيتۇللا مەسچىتى يېنىدىكى مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسى ناسىر ئەلەم ئاخۇنۇمغا تەكلىپ بېرىپ، مەدرىسە، تىل - ئەدەبىيات، ھېساب، جۇغراپىيە، تەبىئەت، فىزىكا، ماتېماتىكا، تارىخ، تەنتەربىيە قاتارلىق پەنلىي دەرسلەرنى كىرگۈزگەن.

ئۇ يەنە ئابدۇقادىر دامولللامدىن، شۆبدلارنىڭ خوتەن ۋىلايىتىدە ئوتتۇزغا يېقىن كۆدەك ئۇيغۇر بالىلىرىنى كۆرە ئېلىۋالغانلىقىنى ئاڭلاپ، شۆبدلارغا ئاشۇ بالىلارنى قايتۇرۇپ بېرىش توغرىسىدا تەكلىپ بەرگەن. شۆبدلار بۇ بالىلارنى ئۆزلىرى تەلەپ قىلغان ئۆلچەمدە ھەق بېرىلسە ئاندىن قايتۇرۇپ بېرىدىغانلىقىنى ئېيتقان. بۇ ھەق ناز پۇل ئەمەس ئىدى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي باھاۋىدىنباي بۇ شەرتكە ماقۇل بولۇپ، قارشى تەرەپنىڭ تەلىپى بويىچە ھەق تۆلەپ، ئاشۇ بالىلارنى قۇتۇلدۇرۇۋالغان ھەمدە ئۇلارنى «ھۈسەيىنىيە مەكتىپى» گە ئەكىلىپ ئوقۇتقان.

باھاۋىدىنباي ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەتراپلىق تەرەققىي قىلىشى، ئېكسكاقتىكى دېھقانلارنىڭ چېنىقىشى ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، مەكتەپنىڭ شەرق تەرىپىدىن بىر پارچە

پۇتبول مەيدانى ياسايدىغان يەرنى سىتسۇبلىپ، پۇتبول مەيدانى ياسىتىپ بەرگەن. پۇتبول ئويناسغۇچىلارنىڭ ئاق تۇماق ئىچىگە پاختا، لاتا قاتارلىق نەرسىلەرنى تىقىپ ئۇنى توپ قىلىپ تېپىشۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ چەت ئەلدىن پۇتبول توپىنى ئەكەلدۈرۈپ بەرگەن. ھەتتا ناسوس يوقلۇقىدىن كىشىلەرنىڭ ئېغىز بىلەن يەل بېرىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، يەنە چەت ئەلدىن ناسوس ئەكەلدۈرۈپ بەرگەن.

يۇقىرىقىلاردىن چۈشىنىشكە بولىدۇكى، ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايلار ئېكساق ۋە ئىلىدىكى بىگى مەكتەپلەرنىڭ ئاساسچىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ ئاساسچىسى، ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ مادداي، مەنىۋى جەھەتتىكى باشپاناھى. ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ بۈگۈنكى تەرەققىياتى ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايلارنىڭ ئاساس سېلىشى بىلەن قولغا كەلگەن.

ئۇيغۇر يېڭى مەكتەپ مائارىپىدىكى
تۇنجى مەكتەپ مۇدىرى
كېرىمئاخۇن

كېرىمئاخۇن (1860 — 1888 - يىللار) ئۇيغۇر يېڭى مەكتەپ تەلىم - تەربىيە ئىشلىرىغا ئاساس سالغۇچى ئۇيغۇر يېڭى مەكتەپ مائارىپىدىكى پارلاق مەشئەل «ھۈسەينىيە مەكتىپى» نىڭ تۇنجى مۇدىرى.

كېرىمئاخۇن 1860 - يىلى ئاتۇشنىڭ ئېكىاق كەنتىدە مەرىپەتپەرۋەر ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا دەرىجىلىك مەلۇماتنى ئۆز يۇرتىدىكى كونىچە مەكتەپتە سەيناجىم (بۇ كىشى كېرىمئاخۇندىن كېيىن «ھۈسەينىيە مەكتىپى» گە مۇدىر بولغان)، چوڭ غوجىكام سادىن موللام قاتارلىق يۇقىرى سەۋىيىلىك ئىقتىدارلىق ئوقۇتقۇچىلاردىن بىلىم ئالغاندىن كېيىن ئۆز بىلىمىنى تېخىمۇ كېڭەيتىش ئۈچۈن قەشقەردىكى ئالىي بىلىم يۇرتى «خانلىق مەدرىسى» گە ئوقۇشقا كىرىپ، ئاتاقلىق مەدرىسەسىلەردىن بىلىم ئالغان.

1883 - يىلى باھاۋىدىنباي تەرىپىدىن روسىيىنىڭ قازان شەھىرىدىكى دارىلمۇئەللىمىگە ئوقۇشقا ئەۋەتىلىپ ئىككى يىلدىن كېيىن ئوقۇش پۈتتۈرۈپ ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەن ۋە 1885 - يىلدىن 1888 - يىلغىچە «ھۈسەينىيە مەكتىپى» نىڭ مۇدىرى بولغان. 1888 - يىلى كېسەلـ لىك سەۋەبى بىلەن 28 يېشىدا ئاتۇشنىڭ ئېكساق كەنـ تىدە ۋاپات بولغان.

كېرىمئاخۇن كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپلا بىلىمگە ئىشتىياق باغلىغان ئۆتكۈر زېھنىلىق ياش بولۇپ، ئوقۇتقۇ- چىنىڭ ئوگەتكەن دەرسلىرىنى ياخشى ئۆگىنىپلا قالماي ئوقۇتقۇچى دەۋر، شارائىتىتا ۋە سەۋىيە ئېتىبارى بىلەن ئۆگىتەلمەي كېلىۋاتقان مەزمۇن ۋە مەسىلەرنىمۇ ئۆگـ نىشكە تىرىشاتتى. ئوقۇتقۇچىلىرىغا «نېمە ئۈچۈن...» دېگەن سوئاللارنى دائىم دېگۈدەك قويۇپ تۇراتتى. ئوقۇتقۇچىلىرىغا يارەملىشىپ ساۋاقداشلىرىنىڭ دەرسىنى ياخشى ئۆگىنىشكە ياردەم قىلاتتى. «خانلىق مەدرىسى» دە ئوقۇغان چاغلىرىدا ھەر خىل پەنلەرنى تىرىشىپ ئۆگىنىشتىن سىرت، ئەرەب، پارس تىللىرىنى پىششىق ئىگىلەپ ئىسلامىيەت ماتارىخىنىڭ كلاسسىكلىرى بىلەن تونۇشۇپ ۋە ئىسلامىيەت ماتارىخىنىڭ مەزمۇنى، ئوقۇتۇش ئۇسۇلى قاتارلىقلارنى ئىنچىكە تەتقىق قىلغان.

كېرىمئاخۇننىڭ روسىيىگە ئوقۇشقا چىقىشى ئۇنىڭ تارىخىدا دەۋر بۆلگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان.

بۇ دەۋردە ئۇ ھەر خىل پەننىي دەرسلەرنى تىرىشىپ ئۆگىنىش بىلەن بىر ۋاقىتتا رۇس، تۈرك، تاتار تىللىرىنى تىرىشىپ ئۆگىنىپ كىچىك ۋاقىتىدا ئوقۇتقۇچىلىرىدىن جاۋاب ئالالمىغان «نېمە ئۈچۈن...» لەرزىلىك جاۋابىنى تاپقان، يەنى ئۇ بۇ دەۋردە مىللەتنى مەنىۋى كىشەندىن ئازاد قىلىشنىڭ بىردىنبىر چارىسى يېڭىچە مەكتەپ ئېچىپ كىشىلەرگە ئىلىم - پەننى ئىگىلىتىش ئارقىلىق ئىشقا ئاشىدىكەن دېگەن قاراشنى شەكىللەندۈرگەن ۋە بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ۋەزىپىسىنى ئېغىرلىقىنى ھېس قىلغان. شۇڭا ئۇ ئالدى بىلەن ئىشنى ياۋروپا يېڭى مائارىپىنى پۈختا ئۆگىنىشتىن باشلىغان. بولۇپمۇ يېڭى مەكتەپ مائارىپىنى يولغا قويغاندىن كېيىنكى مەكتەپ باشقۇرۇش مەسلىسىنى ئالاھىدە تەتقىق قىلغان.

كېرىمئاخۇن ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ ئۆگىنىش ئەھۋالى ۋە چەت ئەل دىكى يېڭىلىقلارنى باھاۋىدىنباي ۋە يۇرتداشلىرىغا دوكلات قىلىدۇ ھەمدە چەت ئەلدە تۇرۇپ يېڭى مەكتەپ ئېچىش ۋە باشقۇرۇش جەھەتتە كۆڭلىگە پۈككەن پىلانلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇنىڭ ئەقىل - پاراسىتىگە قايىل بولغان باھاۋىدىنباي ۋە يۇرت مەرىپەتپەرۋەرلىرى شۇ مەيداندىلا ئۇنى «ھېسەينىيە مەكتىپى» نىڭ مۇدىرلىقىنى ئۆتەشكە بېكىتىدۇ.

كېرىمتاخۇن مەكتەپ مۇدىرى بولغاندىن كېيىن بىرىنچى بولۇپ بۇ مەكتەپتە بەش كىشىلىك «مۇدىرىيەت ھەيئىتى» قۇرۇپ چىقىپ باھاۋىدىنباينىڭ مۇدىرىيەت ھەيئىتىنىڭ مەسئۇلى قىلىپ بېكىتىدۇ. يەنە يۇرت باي لىرى ۋە مۇئەللىملىرىدىن تەركىب تاپقان توققۇز كىشىلىك «ئاتا - ئانىلار ھەيئىتى» نى قۇرۇپ چىقىدۇ (دۇلەتتىن مەبلەغ ئاجراتمىغان، ھەتتا دۇلەت ئىگە بولمىغان بۇنداق مەكتەپنى يۇقىرىقىدەك ھەيئەتلەر قىزغىنلىقماي تۇرۇپ ياخشى باشقۇرغىلى بولمايدىغانلىقىنى ئۇ چەت ئەلدە تۇرۇپلا كۆڭلىگە پۈككەندى). بۇ غەرىبنىڭ يېڭىچە مائارىپىنىڭ شىنجاڭنىڭ كونكرېت ئەھۋالىغا بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈلۈشى ئىدى.

كېرىمتاخۇن «ھۇسەينىيە مەكتىپى» نىڭ دەرسلىك مەسىلىسىنى ھەل قىلىشتا ھەم يېڭى مەكتەپ مائارىپىنىڭ كونكرېت تەلىپىگە ماس كېلىدىغان، ھەم ھەممىدە چەتكە چوقۇنمايدىغان، ئىلمىزلىققا ئەسىرىگەن ئوقۇتۇشنىمۇ بىرلا چەتكە قايرىۋەتمەيدىغان ئەقىلغە مۇۋاپىق مەزمۇننى تاللىغان. ئۇنىڭ قېتىم: ھېساب، تىل، ئىسلا، ئوقۇشلۇق (ئەدەبىياتى)، ئەرەب، پارس تىلى، تارىخ، جۇغراپىيە، ئىلمىي ھال (تەبىئەت)، ئىلمىي تەجۈىد، تەنتەربىيە قاتارلىق دەرسلەرنى كىرگۈزگەن بولسا، ئېكىسكىنچى قېتىم بۇنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرگەن. كېيىن تۈزۈلگەن دەرس سىتكىسى مۇنداق:

«هۇسەينىيە مەكتىپى» لىك 1888 - يىلدىكى دەرس ىېتكىسى

قارار / سائەت / كۈنلەر	1	2	3	4	چۈشتىن كېيىن
شەنبە	ئانا تىلى	ئانا تىلى	ناخشا	ھېساب	ئەمگەك، تەنتەربىيە، مۇزىكا - سەنئەت ياكالىيە تىلىرى
يەكشەنبە	تەبىئەت	تارىخ	جۇغراپىيە	تەجۋىد	
دۈشەنبە	تارىخ	ھېساب	تەنتەربىيە (گەزمە)	تەبىئەت	
سەيشەنبە	تەجۋىد	جۇغراپىيە	شپاھىيە	رەسىم	
چارشەنبە	نەرەپ - پارس تىلى	نەدەبىيات	رۇس تىلى	تارىخ	
پەيشەنبە	ئاقايىدى زۇرۇرىيە		(نەقىدە ۋە ئەخلاق)		
ئازنا (جومە)	دەم ئېلىش				

كېرىمئاخۇن «ھۇسەينىيە مەكتىپى» نى مۇنتىزىم مەكتەپ قىلىپ قۇرۇپ چىقىش يولىدا زور تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ مەكتەپ ئىنتىزامى، ئوقۇتۇش تۈزۈمى، ئىمتىھان ئېلىش، نەتىجىنى باھالاش، مۇكاپاتلاش چارىسى قاتارلىق بەلگىلىمىلەرنى تۈزۈپ چىققان. ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئالنە سائەت، ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن بەش سائەت مەشغۇلات

ئورنىتىپ، ئوقۇتقۇچىلار دىجورنى بولۇش، سىنىپ مۇدىرى بولۇشنى يولغا قويغان. ئىمتىھان نەتىجىسىنى ئەلىۋىلىلا (بىرىنچى دەرىجە)، ئەلا (ئىككىنچى دەرىجە، ياخشى)، ئەۋسات (تۆتىنچى دەرىجە، ئوتتۇرا)، ئەدنا (ئۆتەلمىگەن، نىيوت) تىن ئىبارەت تۆت دەرىجە بويىچە باھالاشنى، ئوقۇش پۈتتۈرگەنلەرنى «تەھسىلنامە» «ئايرىلىنامە» «تەقدىرنامە»، «شاھادەتنامە» قاتارلىق تۆت دەرىجە بويىچە مۇكاپاتلاشنى يولغا قويغان.

كېرىمئاخۇن ئاران ئۈچ يىل مەكتەپ باشقۇرغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ «ھۈسەينىيە مەكتىپى» نىڭ يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىشى، كىچىكلىكتىن چۆچىيىشى، مەھەللىۋى دائىرىدىن پۈتۈن شىنجاڭغا قاراپ تەرەققىي قىلىشىدا سىڭدۈرگەن ئەجرى، ياراتقان تۆھىسىنى ھەرگىز كىچىك چاغلىغىلى بولمايدۇ، ئۇنىڭ ۋاپاتىنىڭ 100 يىللىقى بولۇۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە خەلقىمىز بۇ مەنىۋى بايلىقىنى چىنى چوڭقۇر سېغىنىدۇ. ئۇنىڭ نامى ئۇيغۇر مائارىپ تارىخى سەھىپىسىدىن مەڭگۈ ئورۇن ئالغۇسى.

ئۇيغۇر يېڭى مەكتەپ مائارىپىنىڭ تۇنجى ئايال ئوقۇتقۇچىسى راھىلە خانىم

راھىلە خانىم (1860 — 1917 - يىللار) ئۇيغۇر يېڭى مەكتەپ مائارىپىغا ئاساس سالغان «ھۈسەينىيە مەكتەپى» نىڭ ھەمدە ئۇيغۇر يېڭى مەكتەپ مائارىپىنىڭ تۇنجى ئايال ئوقۇتقۇچىسى، ئايالالار ئازادلىقىنىڭ تەشۋىقاتچىسى ۋە يېتەكچىسى.

راھىلە خانىم 1860 - يىلى ئاتۇشنىڭ ئېكىساق كەنتىدە مەرىپەتپەرۋەر، تەرەققىپەرۋەر ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ ئاتىسى مۇھەممەت سۇلتان خەلىپىتىم بىلىملىك، مەرىپەتپەرۋەر كىشى بولۇپ، ئۇز يۇرتى ئېكساق ۋە قەشقەر، بۇخارا قاتارلىق جايلاردا بىلىم ئالغان ۋە ئەرەب، پارس تىللىرىنى پۇختا ئىگىلىگەن. كېيىن ئۇز يۇرتىدىكى كونا مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. 1885 - يىلى «ھۈسەينىيە مەكتىپى» قۇرۇلغاندىن كېيىن شۇ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان.

كىچىكىدىن باشلاپلا بىلىمگە ئىشتىياق باغلىغان گۈزەل راھىلە ئائىلىسىدە دادىسى مۇھەممەت سۇلتان خەلىپىتىمدە ساۋاتىنى چىقارغاندىن كېيىن، ئۇز يۇرتىدىكى

كونا مەكتەپكە كىرىپ ئابدۇلماناپ دامـوللا، چوڭ غوجىكام. قاتارلىق ئۆلىما مۇدەرىسلەردىن بىلىم ئېلىپ، قۇرئاننى. تەپسىر قىلالايدىغان دەرىجىگە يېتىپلا قالماي گرامماتىكا، ئەدەبىيات، تارىخ، جۇغراپىيە، ئىسلامي ھال، ئالگىبرا قاتارلىق پەنلەرنىمۇ پىششىق ئۆگەنگەن. راھىلەنىڭ زېھنى ئۆتكۈر، دۇنيا قارىشى ساغلام بولغانلىقتىن ئۇ ئەرەب، پارس تىللىرىنى ياخشى ئۆگىنىپلا قالماي، ئەرەبچە، پارسچە كىتابلارنى تەرجىمە قىلالايدىغان ئىقتىدارنى شەكىللەندۈرگەن، خەتتاتلىقتا كامالەتكە يېتىپ ئۆز دەۋرىنىڭ ئۇستا خەتتاتلىرى سۈپىتىدە ئوتتۇ- رىغا چىققان. ئۇ 22 ياش ۋاقتىدا كۆچۈرۈپ چىققان «قۇرئان» ئۇيغۇر خەتتاتلىقىنىڭ ئۈلگىسى سۈپىتىدە ھازىرغىچە ئېكسپونات كەنتىدىكى نەۋرىسى ئامىنە غوپۇرنىڭ قولىدا ساقلانماقتا.

1880 - يىللارنىڭ بېشىدىلا يېڭى مەكتەپ بەرپا قىلىش كويىدا بولۇۋاتقان باھاۋىدىنباي بۇ مەكتەپكە ئوغۇل ئوقۇغۇچىلارنى قوبۇل قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا قىز ئوقۇغۇچىلارنىمۇ قوبۇل قىلىشنى ئويلاشقان. چوڭقۇر ئويلىنىش، ئەستايىدىل تاللاش ئارقىلىق تۇنجى قەدەمدە نىسبەتەن ئەتراپلىق بىلىم ئالغان، ئىقتىدارى ئۇرغۇپ تۇرغان راھىلەنى 1885 - يىلى بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچى- لىقىغا تەكلىپ قىلغان. سوفىزم جاھالىتى ئەڭ چوڭقۇر بولغان بۇ دەۋردە قىزلارنىڭ ئوغۇللارغا ئوخشاش يېڭى مەكتەپتە ئوقۇشى، ئايال ئوقۇتقۇچىلارنىڭ دەرس مۇنبىرىگە چىقىپ ئوقۇغۇچىلارغا دەرس ئۆتۈشى مەكتەپتىكى ھەرقانداق

توسالغۇ ۋە قىينىچىلىقتىن زوز ئىدى. بىر قىسىم جاھىل مۇتەئەسسىپلەر قىزلارنىڭ ئوقۇشى، ئاياللارنىڭ ئوقۇتقۇچىلىق قىلىشىنى «شەرىئەتكە خىلاپ»، «كۆيۈرلۈق» دەپ ھاقارەتلىگەن ھەمدە يېڭى مەكتەپ مائارىپىغا قارشى تەشۋىقات بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان بىر چاغدا راھىلە خانىم باھاۋىدىنباي بىلەن تەڭ ئوتتۇرىغا چىقىپ: «شەرىئەتتە ئاياللار ئوقۇمىسۇن دېگەن بېشارەت يوق، پەن ئۆگىنىش ئوغۇل - قىزلار ئۈچۈن پەرز دېيىلگەن. سىلەر پەرزەنتلىرىڭلارنى ئوقۇتمىساڭلار بىز ئوقۇتىمىز. بالىلىرىمىزنى دۇنيانى بىلمىدىغان، ھەق - ناھەقنى پەرق ئېتىمدىغان قىلىپ تەربىيىلەيمىز» دەيدۇ - دە، دەسلەپكى قەدەمدە باھاۋىدىنبايىنىڭ ئۇرۇقلىرىدىن ھاجى خېنىم، زەينىسا خېنىم، سىلىمە خېنىم، ساری خېنىم، ئايىم خېنىم، بۇۋىنەجەر خېنىم قاتارلىق قىزلارنى مەكتەپكە تىزىملايدۇ. بۇنى كۆرگەن تەرەققىيپەرۋەر كىشىلەر ئۆزىنىڭ قىز پەرزەنتلىرىدىن سۇلتانخان، ئانىخان، سۇلتان نېسىپخان، زەينىساخان قاتارلىق يىگىرمە گە يېقىن ياشىنى مەكتەپكە بېرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن تۇنجى قېتىمدا بۇ مەكتەپكە 25 قىز تىزىمغا ئالدۇرۇپ راھىلە خانىمنىڭ تەربىيىسىنى ئېلىشقا باشلايدۇ. بۇ جاھالەت كۈچلىرىگە قارىتا ئېلان قىلىنغان بۇ جەڭنامە سوۋېتزامانىڭ ئاياللارغا سالغان كىشەنلىرىنى پاچاقلاپ تاشلاشتىكى بىر مۆجىزە بولۇپ، جەمئىيەتنى زىلزىلىگە كەلتۈرىدۇ.

راھىلە خانىم چوڭقۇر ۋە ئەتراپلىق بىلىمگە، نىسبەتەن مۇكەممەل ۋە يۇقىرى ئوقۇتۇشۇش مېتودىغا ئىگە

ئىقتىدارلىق مۇئەللىم بىنولۇپ «ھۈسەينىيە مەكتىپى» دە ھېساب؛ جۇغراپىيە، تەبىئەت، ئىملا، دىن دەرسى قاتارلىق دەرسلەرنى ئۆتكەن، ئۇ دەرس ئۆتۈپلا قالماي ئوقۇغۇچىلارنى تەربىيىلەشكىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. ئۇ تەربىيىلەپ چىققان قىز ئوقۇغۇچىلاردىن سۇلتانخان، ئانىخان، سۇلتان خېسىپخان، زەينىساخانلار ئۆز دەۋرىنىڭ تۇنجى ئەۋلاد مۇ-ئەللىملىرى ئايال ئوقۇتقۇچىلىرىدىن بولۇپ يېتىشىپ چىقىپ «ھۈ-سەينىيە مەكتىپى» قاتارلىق مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچىلىق بى-لەن كۆپ يىل شۇغۇللىنىپ يېڭى مەكتەپ ماتارىپىنىڭ ئايال ئوقۇتقۇچىلارغا بولغان جىددىي ئېھتىياجىنى مەلۇم دەرىجە-دە قاندۇرغان.

راھىلە خانىم «ھۈسەينىيە مەكتىپى» دە 32 يىل ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ ئىزچىل تۇرۇپ قىزلارنى تەربىيىلەش بىلەن بىللە مەكتەپ ماتارىپىدا بىردىنبىر تۇنجى ئايال ئوقۇتقۇچى بولۇپ كەلگەن، ئۇ ماتارىپنى ھاياتىنىڭ مەزمۇنى قىلغان، ماتارىپنى كەڭ ئاياللارغا يۇزلەندۇرۇشنى ئۆزىنىڭ ئالىي غايىسى قىلغان.

راھىلە خانىمنىڭ ھايات پائالىيىتىدىن بىز شۇنى قىياس قىلالايمىزكى، XIX ئەسىر جاھالەت قاراڭغۇلۇ-قىدا تۇرۇۋاتقان شىنجاڭدا ئەگەر راھىلە خانىم كۆكرەك كېرىپ ئوتتۇرىغا چىقىپ، جاھىل مۇتەئەسسىپ كۆچىلەر بىلەن جەسۇرانە ئېلىشمىغان بولسا ۋە ئاشۇ قىزلارنى يېڭىلىق تەرىپىگە تارتمىغان بولسا، شىنجاڭدا ئاياللار ھازىرلۇكى يەنە بىرقانچە يىل، ھەتتا بىرقانچە ئون يىل

كەينىكە سۇرۇلگەن بولاتتى. ھالقىلىق پەيتتىكى بىر ئۇلۇش كۈچ ئادەتتىكى ۋاقتتىكسى مىك. ھەتتا ئونمىك ئۇلۇش كۈچتىنمۇ مۇھىمراق رول ئويناغان. ئۇيغۇر يېڭى مەكتەپ ماتارىپىنىك بۇ تۇنجى مۇئەللىمى بۇنىڭدىن 70 نەچچە يىل بۇرۇن ھايات بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ، بۇنىك تۆھپىسى ئۇيغۇر ماتارىپ تارىخىدا پارلاق نۇر چاچىدۇ.

ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ مەنىۋى يېتەكچىسى ئابدۇقادىر داموللا

ئابدۇقادىر بىننىي ئابدۇۋارىس قەشقەرى (1862 — 1924) — ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ مەنىۋى يېتەكچىسى، مەشھۇر مائارىپچى، جاھالەتكە قارشى جەڭچى، دىداكتىك شائىر.

ئابدۇقادىر داموللا 1862 - يىلى ئاتۇشنىڭ مەشھەت يېزىسىدا ئابدۇلۋارىس ئىسىملىك مەرىپەتپەرۋەر كىشى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ئۆز يۇرتى ۋە قەشقەردىكى خانلىق مەدرىسىدە خېلى يۇقىرى بىلىم ئېلىپ، ياش ۋاقتىدىلا ئۆز دەۋرىنىڭ ئالدىنقى قاتاردىكى بىلىملىك كىشىسىگە ئايلانغان. ئۆزىگە بىلىمنى ئۆمۈرلۈك دوست تۇتقان، ئىلىم ئارقىلىق خەلقنى قۇتۇلدۇرۇشنى ئالىي ئىستەك قىلغان ئابدۇقادىر داموللا ھامان ئۆزىنىڭ بىلىمنى چەكلىك ھېسابلاپ، ئوتتۇرا ئاسىياغا بېرىپ بۇخارا، سەمەرقەند قاتارلىق جايلاردىكى ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدا ئوقۇپ ئۆز بىلىمنى تېخىمۇ ئاشۇرۇپ، ئۆز دەۋرىنىڭ مەشھۇر ئالىمى دەرىجىسىگە يەتكەن. ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئۆز ئۆزىنىڭ كۆڭلىگە پۈككەن غايىسى بويىچە يۇقىرىقى

جايلارنىڭ مائارىپىغا قارىتا كۆزىتىش ۋە ئۆگىنىش ئېلىپ بارغان ھەمدە ياۋروپادىكى يېڭى مائارىپ ۋەزىيىتىنى پىششىق تەھلىل قىلغان. بىر مەزگىللىك كۆزىتىش، ئۆگىنىش ۋە تەھلىل قىلىشتىن كېيىن ئۇ دەرھال ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەن.

ئابدۇقادىر داموللىنىڭ ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەن ۋاقتى ياۋروپا يېڭى مائارىپىنىڭ تەرەققىياتىدىن تەسىرلەنگەن موسا ھاجى ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى باھاۋىدىن موسابايى، ھۈسەيىن موسابايلار ئاتۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قەشقەردە يېڭى مائارىپ ھەرىكىتى بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىپ، ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ ئاساسىنى شەكىللەۋاتقان ۋاقىتقا توغرا كەلگەن. ئابدۇقادىر داموللا، بۇ يېڭى مائارىپ دولقۇنىنى پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن قوللاپلا قالماي، يەنە ئۆزى بىرىنچى سەپكە ئاتلىنىپ قەشقەردە ئوقۇتقۇچى بولغان.

ئابدۇقادىر داموللىنىڭ قەشقەردە مەرىپەتچىلىك، ئوقۇتقۇچىلىق بىلەن ئۆتكۈزگەن ھاياتى ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ تارىخىدا ئۇنتۇلغۇسىز ھايات بولۇپ، ئۇ ئۇزۇن يىللىق ھاياتىنى مەرىپەتپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر ئالىم، ئۇلۇمالارنىڭ ئوقۇتقۇچى، كىتابخانچى خادىملارنى يېتىشتۈرگەن. ئىلىم - چەللىق قورال قىلىپ، ۋەتەننى، خەلقنى قۇتۇلدۇرۇشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ ئوقۇار لىشان يولىدا ھاياتىنىڭ ئاخىرغىچە كۈرەش قىلغان. ئابدۇقادىر داموللىنىڭ ھەر تەرەپلىمە ئىقتىدارى، قەيسەر ئىرادىسىدىن تەشۋىشكە چۈشكەن ئىچكى - تاشقى كۈچلەر بىرلىشىپ، يوشۇرۇن سۇيىقەست

يىلانلاپ، ئۇنى 1924 - يىل 8 - ئايدا قەشقەر شەھرى «كونا ئوردا» دىكى ئۆيىنىڭ كۈتۈپخانىسىدا جىددىي ئىشلەۋاتقان ۋاقتىدا ۋەھشىيانە ئۆلتۈرۈۋەتكەن.

باھاۋىدىنبايلار يېڭى مەكتەپ ئېچىشتىن بۇرۇنقى شىنجاڭنىڭ ئۇيغۇر مائارىپى كونىچە مائارىپ بولۇپ، ئۇقۇتۇلىدىغان دەرسلەر پۈتۈنلەي ئەرەب، پارس تىلىدىكى دەرسلەر ئىدى. ئوقۇتۇش ئۇسۇلىمۇ كىتاب ئوقۇشتىنلا ئىبارەت بولۇپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىتىدىن - كەچكىچە ئۆلۈك ھالدا يادلىشى تەلەپ قىلىناتتى. دەرس مەزمۇنى دىنىي ئاقىدىلەر ۋە باشقا پەنلەر ئىدى. بۇ خىل تەربىيە ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆگىنىش ۋە ئۆگىنىشتىن ئۇلۇم ھاسىل قىلالمىشىغا ماس كەلمەيلا قالماستىن، دەۋرنىڭ كۈنا ساناپ ئېشىپ بېرىۋاتقان تەرەققىيات ئېھتىياجىنى ۋە تەلىپىنى قاندۇرۇشتىن خېلىلا يىراقتا تۇراتتى. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى كونا مەكتەپلەردە، كونا ئوقۇتۇش ئۇسۇلى بويىچە تەربىيىلىنىپ چىققانلار بولغاچقا، ئۇلارنىڭ دەرس مەزمۇنىنى رېئال ئەھلىيەتكە ماسلاشتۇرۇش ئىقتىدارى كەم ئىدى. ئۇلارنىڭ يېڭى دەرسلىك تۈزۈپ چىقىشى تېخىمۇ مۇشكۈل ئىش ئىدى.

مۇشۇنداق تارىخىي شارائىتتا ئابدۇقادىر دامۇللا ئۆزىنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى جارى قىلدۇرۇپ، چەت ئەللەردە كۆزەتكەن ئەھۋاللىرى ۋە ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ ھازىرقى رېئاللىقىنى ھېسابقا ئېلىپ دەرسلىك ماتېرىياللى، ئوقۇتۇش مەزمۇنى ۋە ئوقۇتۇش ئۇسۇلى قاتارلىق جەھەتلەردە ھەر يۈرۈش ئىسلاھات ئېلىپ بارغان. ئۇ يازغان دەسلەپكى

نەمۇی» (مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس)، «ئەدەبىيات ئاچقۇچى»، «ئىلمىي تەجرۈبە» (ئىلمىي قىرائەت)، «ئىلمىي ھېساب»، «جۇغراپىيە ئىلمى»، «مۇھىم ئەقىدىلەر ساۋاتى»، «كۆزەك لەرگە تەربىيە»، «ئۆسمۈرلەرگە نەسىھەت»، «خەلق ئامما سىغا نەسىھەت» قاتارلىق ئون نەچچە خىل ئەسەرلەر ئەلە شۇ خىلدىكى يېڭى دەرسلىك ماتېرىيالى ۋە زۆرۈرىي ئوقۇشلۇق ھېسابلىنىدۇ. ئابدۇقادىر داموللا بۇلاردىن باشقا يەنە 1910 - يىلى باھاۋىدىنباينىڭ ئىقتىسادىي ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈپ يېڭىسارلىق نۇرھاجى دېگەن مەرىپەتپەرۋەر كىشى بىلەن بىرلىكتە «مەتبەئى نۇر» ناملىق تاش مەتبەئەنى تەسىس قىلىپ، كۆپلەپ كىتاب ۋە دەرسلىكلەرنى بېسىپ تارقىتىپ، ئۇيغۇر يېڭى مائارىنى ۋە مەدەنىي ئاقمارتىش ئىشىنى ماددىي ئاساس بىلەن تەمىنلىگەن. ئېكساق كەشتە قۇرۇلغان يېڭىچە مەكتەپنىڭ تەرەققىياتىغا يېقىندىن كۆڭۈل بۆلۈپ، ئۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى بىلەن كۆپلەپ پىكىر ئالماشتۇرۇپ، ئۆزىنىڭ پىداگوگىكىلىق مەسلىھەتلىرىنى بېرىپ تۇرغان.

ئابدۇقادىر داموللا پۈتكۈل مىللەتنىڭ پەن - مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، مىللەتلەرنىڭ ھەقىقىي باراۋەرلىكىنى ئىشقا ئاشۇرۇش يولىدا يېڭىشىن، جىڭ شۇرېن قاتارلىقلارنىڭ مىللەتلەرنى ئۆچلەشتۈرۈش، مىللىي كەمسىتىش، خۇراپاتلىق بىلەن خەلقنى نادانلاشتۇرۇش سىياسىتىگە قارشى «مىللىي باراۋەرلىك، مىللىي ئىتتىپاقلىق - بىرلىك، ئىلىم - مەرىپەت» ئىزن ئىنبارەت دېموكراتىك شوئارنى ئوتتۇرىغا قويغان.

ئابدۇقادىر داموللا ئۆزىنىڭ «زۆرۈر ئەھۋاللەر» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق دەيدۇ:

ئىنسانىنىڭ خار ۋە زەبۇن بولمىقىغا باشتىن ئېھتىمالدىنمۇ ئىككى نەرسىدىن: بىرى، جاھىللىق ۋە نادانلىقتىن، ئىككىنچىسى، ئەپرىقە ۋە ئىختىلاپتىن. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىززەت، ئابرۇي ۋە كۆچ نەدىن كېلىدۇ؟ مەرىپەتتىن بىلىم، مەرىپەتتىن ۋە ئىتتىپاقلىقتىن.

ئابدۇقادىر داموللا ۋەتەنپەرۋەر، دېموكراتىك زات بولۇپلا قالماستىن تەشكىلەپ چاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ شىنجاڭغا قارا تىقان ئوچۇق - ئاشكارا تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكەتلىرىگە، بولۇپمۇ شۇبھە مىسسىونېرلىرىنىڭ خەلقنىڭ ئېڭىنى زەھەرلىشىگە قارشى كۈرەش قىلىپ، ئۇلارنىڭ جاسۇسلۇق ئورگىنى بولغان «شۇبھە مىسسىونېرلىرى مەتبەئەسى» نى پاچاقلاپ تاشلىغان. مەملىكەت ئىچىدىكى ئىستىبداد تۈزۈمگە، مۇتەئەسسىپ بايلارغا، روھانىيلارغا قارشى كەتمەي كۈرەش ئېلىپ بارغان.

ئابدۇقادىر داموللا ھەر تەرەپلىمە بىلىم ئالغان، ئەرەب، پارس، ئوردۇ ۋە تۈركىي تىللارنى پىششىق ئۆگەنگەن، مەلۇماتلىق، ھەق - ناھالىيەتچى، خەلقپەرۋەر ئالىم ۋە شائىر بولۇپ، شېئىرىيەتتە پۈتۈن ئاسىيا ۋە ئەرەب ئەللىرىدىمۇ داڭ چىقارغان. ئۇنىڭ كۆپ قىسىم شېئىرلىرى قازان «مىللەت» مەتبەئەسىدە بېسىلىپ، كەڭ تارقىتىلغان،

ئابدۇقادىر داموللىنىڭ ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى ۋە مەدەنىيىتىنى گۈللەندۈرۈش، مىللەتنى ئىلىم - پەن بىلەن يۇكسەلدۈرۈش، تىنچ - ئىناق بولغان ۋەزىيەتنى يارىتىش يولىدا ئاققۇزغان تەرلىرى ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش، قالاق، چىرىك ئىجتىمائىي كۈچلەرگە قارشى كۈرەش قىلىش يولىدا ئاققان قانلىرى بىكارغا كەتمىدى. ئۇنىڭ ئەمگىكى ۋە كۈرەشلىرى سانسىزلىغان مىنايسا - كۆچەتلەرنى دان تۇتقۇزۇپ ۋە مېۋە بەرگۈزۈپ، ئۇنى ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ پەخىرلىك ئۇستازى، مەدەنىيەت جەڭچىسىگە ئايلاندۇردى. ئۇنىڭ پاك خاتىرىسى خەلقنىڭ يۈرەك قەلبىدە، سۆھبەتلىرىدە، خىزمەتلىرىدە ۋە نىياخشا - قوشاقلىرىدا ياشاپ كەلمەكتە.

ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ تۇرپان ۋاددىيلىكى ئاساسچىسى مەخسۇت مۇھتى

مەخسۇت مۇھتى (1885 — 1932) ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىغا ئۆچمەس تۆھپە قوشقان مەشھۇر مەرىپەتپەرۋەر ئەدەبىي، مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىنىڭ تەشكىلاتچىسى، دېموكراتىك ئىنقىلابچى.

مەخسۇت مۇھتى 1885 - يىلى تۇرپان ئاستانىدا ھاللىق ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. ياش چاغلىرىدا ئۆز يۇرتىدىكى مەكتەپلەردە ئوقۇپ ئۆز دەۋرىگە يارىشا خېلى مەلۇماتلىق، چوڭقۇر پىكىرلىك كىشىكە ئايلانغان. كېيىنكى چاغلاردا ئۇرۇمچى، چۆچەك ۋە روسىيىنىڭ چوڭ - چوڭ شەھەرلىرىدە سودىگەرچىلىك قىلىش، ئالىملار، يۇقىرى دەرىجىلىك زىيالىيلار بىلەن ئىلىم - مەرىپەت ئۈستىدە ئىلمىي سۆھبەت ئېلىپ بېرىش قاتارلىق پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانغان.

مەخسۇت مۇھتىنىڭ بۇ چاغلاردىكى ھاياتىنى سودىگەرچىلىك ھاياتى، سىياسەت ھاياتى دېگەندىن كۆرە مەرىپەت ئۈستىدە ئىزدەنگەن ھايات دېگەن ئەقىلغە مۇۋا-

پىق. چۈنكى، بۇ چاغلاردا ئۇلىكغا ھەممىدىن كۆپرەك تەسىر قىلغىنى شىنجاڭدا يېڭىچە مەكتەپ ئېچىپ خەلقنى، مىللەتنى مەدەنىيەتكە، تەرىپەتكە باشلاش مەسىلىسى؛ ئۇنىڭ كۆپرەك شوغوللانغىنى مائارىپ، مەكتەپ ئوچۇن ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچى تەشكىللەش ئىشى بولغان. ئۇ پۈتۈن ھايساتىدا شىنجاڭنىڭ يېڭىچە مىللىي مائارىپىنى بەرپا قىلىش، گۈللەندۈرۈش يولىدا ئالاھىدە زور تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتىپ، ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى تارىخىغا ئۆچمەس تۆھپە قوشقان.

مەخسۇت مۇھىتى 1910 - يىلى بىرىسنچى قېتىم خودىكەزچىلىك بىلەن روسىيىنىڭ شەھەي، قازان قاتارلىق شەھەزلىرىگە بارغاندا، بۇ جايدىكى تاتارلارنىڭ مەدەنىيىتىگە ئالاھىدە قىزىققان ھەمدە تاتار زىيالىيلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ خەلقىمىزنى نادانلىق، نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش مەسىلىسى ئۈستىدە ئۇلاردىن پىكىر ئالغان. شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن تاتار زىيالىيلىرىنىڭ تەكلىپى بويىچە خەلقنى ئاقارتىش ئىشى ئۈستىدە ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەر بىلەن كۆپلەپ پىكىر ئالماشتۇرغان ۋە بىرقانچە نەپەر مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەر بىلەن كېڭىشىپ، ئەينى ۋاقىتتىكى نەنجىڭ ھۆكۈمىتىگە ئادەم ئەۋەتىپ، ھۆكۈمەتكە شىنجاڭدا يېڭىچە مىللىي مائارىپنى بەرپا قىلىش يولى بىلەن خەلقنى، مىللەتنى نادانلىق - نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويغان. نەنجىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭ ۋەكىللىرىگە بەرگەن ۋەدىلىرىنىڭ قۇرۇق ئالدامچىلىق ئىكەنلىكى ئايان بولغاندىن كېيىن، مەخسۇت

مۇھىتى ئىلغار، پىكىرلىك كىشىلەر، رەھبەر، ۋەزىر زاتلار، مەزلۇملارنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ مەكتەپ ئېچىپ، بىكىلىق ۋە ئىلىم - مەرىپەتكە يۈزلىنىش قىلىشقا باغلايدۇ. لېكىن بۇ چاغ - دىكى ئۇيغۇر مائارىپى شۇنداق ۋەيران بولغانىدىكى، ئۇيغۇر كلاسسىك. مائارىپىغا ئاساس سالغان قەدىمكى جايلارنىڭ - ئىسمى بولغان، تۇرپان ئاستانىدىلا ئەمەس، پۈتكۈل شەرقىي ھىنجاڭدا، ھەتتا باشلانغۇچ مەكتەپكە ئوقۇتقۇچى بولغۇدەك بىرەر ئادەممۇ تېپىلمايتتى. پەقەت چەت ئەلدىن ئوقۇتقۇچى تەكلىپ قىلىشقا توغرا كېلەتتى.

مانا ئاقۇشۇنداق رېئاللىق ئاستىدا تۇرۇپمۇ ئۆز ئىرادىسىنى بوشاتمىغان قەيسەر ئاچىمىز مەخسۇت مۇھتى 1913 - يىلى يەنە ئۇرۇمچىگە بېرىپ، تاتار زىيالىيسى مەرھۇم ھەيدەر ئەپەندى تايىرانىنى شىنجاڭغا ئوقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلىپ تەكلىدۇ. ھەمدە ئۆز يېنىدىن پۇل چىقىرىپ تۇرپان ئاستانىدىكى ئۆز قورۇسىنىڭ ئالدىدىكى بوشلۇققا بىلىم سىنىپلىق مەكتەپ سالدۇرۇپ تۇرپان، ئۇرۇمچى، گۇچۇڭ قاتارلىق جايلاردىكى ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەرنىڭ 20 نەپەرگە يېقىن بالىلىرىنى يىغىپ ئوقۇتىدۇ. بۇ مەكتەپكە «يېڭىچە مەكتەپ» دەپ نام بېرىلىدۇ. بۇ مەكتەپتە ئۆز ۋاقتىدا ئۆتۈلگەن دەرسلەر كونا مەكتەپلەردىن پۈتۈنلەي ھالدا ئاناتىلى، ھېساب، جۇغراپىيە، تەبىئەت، ئىلىم سىناتادەت ۋەدىن دەرسلىرى بولغاچقا، يېڭى تەرەپتىن تەكلىنىچە تېچى ھۆكۈمەتنىڭ توسالغۇسىغا ئۇچرىمىغان يەنە بىر تەرەپتىن بىر قىسىم مۇتەئەسسىپلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپ،

مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچى مەنبەسى ئىنتايىن تار بولغان. ھەتتا بىر قىسىم كىشىلەر بۇ مەكتەپنى «جېدىتلەر مەكتىپى» دەپ ئاتىشىپ، ئۆز پەرزەنتلىرىنى ئەۋەتىمەيلا قويماستىن، باشقىلارنىڭ بالىلىرىنىمۇ مەكتەپتىن چىقىرىۋېتىشنى خىيال قىلىپ مەخسۇت مۇھىتىغا ۋە ھەيدەر ئەپەندىگە ھۇجۇم قىلغان. مەخسۇت مۇھىتى بېسىمغا تىز پۈكمەي ئىلىم - مەرىپەت تەشۋىقاتىنى تېخىمۇ كۈچەيتكەچكە، ئۇ، ئاچقان بىر سىنىپلىق مەكتەپ كۈندىن - كۈنگە ئويغىنىۋاتقان، ئىلىم شەرىبەتلىرىگە تەشنا بولغان ئۇرغۇن ياشلارنىڭ بىلىم ئېلىش تەلىپىنى قاندۇرالمايدۇ. بۇنداق ۋەزىيەتنىڭ يېتىپ كېلىشىنى تۆت كۆزى بىلەن كۈتۈۋاتقان مەخسۇت مۇھىتى 1917 - يىلى يەنە موسكۋاغا بارىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۆكتەبر ئىنقىلابىنى ئەكسىلگەن سوتسىيالىستىك ئېڭىنچە ھاكىمىيەت ۋە ئىلىم - پەن يېڭىلىقلىرى ئۈنۈمىك مەرىپەت پەرۋەر ئىدىيىسىگە تېخىمۇ زور ئىلھام بېرىدۇ. ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن مۇھەببۇللا ئەپەندى، گۈلەندام ئاۋىستەي، ئەلى ئىبراھىم، ھىسامىدىن ئەپەندى قاتارلىق ئالتە نەپەر ئوقۇتقۇچىنى شىنجاڭغا ئەكىلىپ، تۇرپان ئاستانە، تۇرپان بازىرى، گۈچۈك، ئۈرۈمچى، چۆچەك قاتارلىق جايلارغا ئوقۇتقۇچى قىلىپ ئەۋەتىدۇ. بۇ ئالتە نەپەر ئوقۇتقۇچىنىڭ شىنجاڭغا كېلىش يول راسخوتى ۋە باشقا خىراجەتلىرىنى ئۆز يېنىدىن تولۇق بەرگەندىن تاشقىرى، ئۇلارغا شىنجاڭغا كەلگەن كۈندىن باشلاپ مۇقىم مائاش بەلگىلەپ، ئايمۇ ئايى تولۇق بېرىپ تۇرىدۇ ھەمدە مۇھەببۇللا ئەپەندى بىلەن گۈلەندام ئاۋىستەيگە ئۆز قورۇسىدىن ئۆيى، ئاجرىشىپ بېرىپ،

ئۇلارنىڭ تويىنى قىلىپ قويىدۇ.

تۇرپان ئاستانە بىر يېزا بولۇپ، ئاھالىسىمۇ كۆپ ئەمەس. لېكىن بۇ يەردىن چىققان زىيالىيلار مەيلى ئاپ-ئارىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن بولسۇن، مەيلى ئازادلىقتىن كېيىن بولسۇن، تۇرپان ۋە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ماتارىپ، ھۆكۈمەت تورۇنلىرىدا مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئېلىپ ۋەتەننىڭ، مىللەتنىڭ كۈتكەن ئۈمىدىنى ئاقلاپ كەلمەكتە. ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن جۇملىدىن ئاقلاپ قىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇنىۋېرسىتېتى ۋە ئۈرۈمچىدىكى مەلۇم ھەربىي ئىنستىتۇتنىڭ ئوقۇشقا ئەۋەتىلگەن تالانلىق مەخسۇس مۇھتى قۇرغان بۇ مەكتەپ جەمئىي ئەۋەتىلگەن مەخسۇت مۇھتى قۇرغۇنلىغان مۇنەۋۋەر زىيالىيەت ئۇچۇن، مىللەت ئۇچۇن نۇرغۇنلىغان مۇنەۋۋەر زىيالىيلارنى تەربىيەلەپ بېرىشكە ئاساس سالغان مەكتەپ بولۇپ، بۇنىڭ تەربىيەلىگەن ۋەتەنپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر، خەلقچىل ئىنقىلابچى مەخسۇت مۇھتىنىڭ تۆھپىسى بولۇپ، خەلق ئىنقىلابچى مەخسۇت مۇھتى مەرىپەتپەرۋەر بولۇپلا قالماي، يەنە قەيسەر ئىنقىلابچى ئىدى. ئۇ ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى بىلەن ئىدىيە جەھەتتە تەدرىجىي ئۆزگىرىش قىلىپ، خەلقنى ئادانلىقتىن قۇتۇلدۇرۇشنىڭ ئۇلۇغ چارىسى ئۈستىدە ئىزدىنىپ، ئەكسىيەتچى فېئودال مۇستەبىت ھاكىمىيەتكە قارشى ئىنقىلاب قىلىپ. ئىلىم - مەرىپەتنىڭ تاشلاش يۈزۈش قىلىش يولىدىكى توسالغۇلارنى ئېلىپ تاشلاش

ئۇچۇن قولغا قورال ئېلىپ ھۆكۈمرانلارغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلىش كېرەك، دەپ قارىغان. ئۇنىڭ بۇ قارىشىنى 1931 - يىلى قۇمۇلدا خوجنىياز ھاجى باشچىلىقىدا پارتىلىغان دېھقانلار قوزغىلىڭى رېئاللىققا ئايلاندۇرغان. ئۇ بۇ ۋاقىتتا سوۋېت ئىتتىپاقىدا بولۇپ، بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپلا دەرھال ۋەتەنگە قايتقان ھەمدە خوجنىياز ھاجى بىلەن كۆرۈشۈپ، قوزغىلاڭنى پۈتۈن شىنجاڭ دائىرىسىگە كېڭەيتىش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويغان. كېڭەش ئارقىلىق مەخپىي مۇھىتتى بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭنىڭ سىياسىي ئىشلىرىغا مەسئۇل خادىمى قىلىپ بېكىتىلگەن. 1932 - يىلى ئاخىرى مەخپىي مۇھىتنى يۇزدىن ئارتۇق ئادەمگە قوماندانلىق قىلىپ، پىچاندا ئەكسىيەتچى شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى قوشۇنى بىلەن ئۇرۇش قىلىۋېتىپ، جەڭ مەيدانىدا يارىلىنىپ مەردلەرچە قۇربان بولغان. ئۇ ئارانلا 47 يىل ياشىيالىغان.

ئۇيغۇر يېڭى ماتارىيىنىڭ ئاساسچىسى مەمتىلى ئەپەندى (تەۋپىق)

مەمتىلى ئەپەندى (تەۋپىق) (1091 — 1936) — ئۇيغۇر يېڭى ماتارىيىنىڭ ئاساسچىسى، مەشھۇر پېداگوگ، قەيسەر ئىرادىلىك مەرىپەت جەڭچىسى، دىداكتىك شائىر. ماتارىپ تەتقىقاتچىلىرى ئۇيغۇر يېڭى ماتارىپ تارىخىنى ئۇچ باسقۇچقا بۆلۈپ، 1872 - يىلدىن 1911 - يىلغىچە (شىنجاڭ ئىنقىلابى دەۋرىگىچە) بولغان ۋاقىتنى 1 - باسقۇچ؛ 1911 - يىلدىن 1931 - يىلغىچە (قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابىغىچە) بولغان ۋاقىتنى 2 - باسقۇچ؛ 1931 - يىلدىن 1936 - يىلغىچە (مىللىي ئىرلىسكەچ دەۋرىگىچە) بولغان ۋاقىتنى 3 - باسقۇچ دەپ ئايرىغان.

1 - باسقۇچنىڭ ئاساس سالغۇچىلىرى ئېكىساق ۋە ئىلىدا «ھۈسەينىيە مەكتىپى» نى قۇرغۇچى ئاكا - ئۇكا موسابايلار بولغان بولسا، 2 - باسقۇچنىڭ ئاساسىي ۋەكىلى ئاتۇش، قەشقەر مەركەز قىلىنغان ھالدا جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ كۆپلىگەن جايلىرىدا قۇرۇلغان يېڭى مەكتەپلەرنىڭ مەنسۇبى يېتەكچىسى مەشھۇر پېداگوگ ئابدۇقادىر دامۇللا ئىدى. 3 - باسقۇچنىڭ ئاساسلىق ۋەكىلى ۋە ئا-

ساسچىسى ئاتۇشنىڭ ھەممە جايلىرىدا يېڭىچە مەكتەپ سېلىش، بۇ مەكتەپلەرگە ئوقۇتقۇچى يېتىشتۈرۈشتە جان پىدالىق كۆرسەتكەن، يېڭى ماارىپنىڭ دولقۇنىنى پۈتۈن شىنجاڭ دائىرىسىگە كېڭەيتىپ، ئۇنىڭ ئىلۇزۇلمەي داۋام قىلىشىغا ئاساس سالغان مەشھۇر پىداگوگ ۋە دىداكتىك شائىر مەمتىلى ئەپەندى ئىدى.

مەمتىلى توختاجى 1901 - يىلى ئاتۇشنىڭ بويامەت كەنتىدە دائىلىق تېۋىپ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ ئاتىسى توختاجى تەرەققىپەرۋەر كىشى بولۇپ، ئوغلى مەمتىلىنى كىچىك ۋاقتىدىن تارتىپلا بىلىم ئېلىشقا ئۈندىگەن. مەمتىلى 1910 - يىلى ئاتۇشنىڭ تىجەن كەنتىدىكى تەرەققىپەرۋەر زات قۇۋانھاجىم ئاچقان، تۈركىيىلىك مەشھۇر پىداگوگ، ئېكساق ماارىپىنىڭ تالانتلىق پېتەكچىسى ئەخمەت كامال ئوقۇتقۇچىلىق قىلىۋاتقان «ئاق مەيدان مەكتىپى» گە ئوقۇشقا كىرگەن. زېھنى ئۆتكۈر، ئەقىللىق مەمتىلى ئاھايىتى تېزلا ساۋاتىنى چىقارغاندىن كېيىن، ھەر خىل پەننىي بىلىملەرنى ئۆگىنىشكە كىرىشكەن. ئەپسۇسكى، مۇستەبىت ھۆكۈمەت بۇ مەكتەپنى پېچەتلەپ، ئېچىشقا رۇخسەت قىلمىغان. ئوقۇش پۈرسىتىدىن مەھرۇم قالغان مەمتىلى ئامالسىز ھالدا ئاتىسىغا ئەگىشىپ بىر مەزگىل ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىشقا مەجبۇر بولغان. 1920 - يىلى، ئۇ ئاتىسىغا ئەگىشىپ شىمالىي شىنجاڭغا بېرىپ ئىلى، چۆچەك، بۆرتالا قاتارلىق جايلاردا جۇۋىچىلىق، تېۋىپلىق ۋە ئاشپەزلىك قىلغان. لېكىن، بۇ كەسىپلەر ئۇنىڭ نەزىرىدە ھامان ئەرزىمەس ئىشلار ئىدى. شۇڭا ئۇ، تۇرمۇش

ھەلەكچىلىكى ئىچىدىنمۇ تۆكۈنۈشنى بوشاشتۇرماي شېئىر يېزىش، ساز چېلىش قاتارلىق مەدەنىي بىلىملەرنى ئىشتىياق بىلەن ئۆگىنىۋالىدۇ. نەسما، بۇمۇ ئۇنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك ئىشى ھېسابلانمايدۇ. شۇڭا ئۇ، چۆچەك ئارقىلىق ئوۋۇپت ئىنتىپاقنىڭ بەرىپ موسكۋا شەرق ئۇنىۋېر-سىتېتىغا كىرىپ ئوقۇيدۇ. تۇرمۇش قىينچىلىقى، مۇساپىرلىق ئازابى ئۇنىڭ بۇ جايدىكى ئوقۇشىنى تولۇق تۈگىتىشىگە ئىمكانىيەت بەرمەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ، 1923 - يىلى قارا دېڭىز ئارقىلىق تۇركىيىگە ئۆتۈپ، دەسلەپ ئىستامبۇل-دىكى، بىر ئوقۇتقۇچى يېتىشتۈرۈش كۇرسىغا قارا خىزمەت-چى بولىدۇ. كېيىنچە ئۆز ئەقىل - ئىدراكى ۋە تالانتى بىلەن مەكتەپ مەسئۇللىرىنى قايىل قىلىپ، ئوقۇغۇچىلىققا قوبۇل قىلىنىپ، مەكتەپنى ئەلا نەتىجە بىلەن تاماملايدۇ. ۋە ئىستامبۇلدىكى بىر باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلەيدۇ.

بۇ چاغدا مەمتىلىنىڭ بىلىم دائىرىسى كېڭەيگەن، مۇستەقىل دۇنيا قارىشى شەكىللىنىپ، ياشاشنىڭ قىممەت-لىرىنى چۈشەنگەن ۋاقىتلىرى بولۇپ، ئۇ ئوقۇتقۇچىلىقىنى ئاڭلىق ئۇلۇغلىغان، كىشىلەرنىڭ قەلبىگە بىلىم شەربەت-لىرىنى قۇيۇۋېتىش يولىنى ئىنسان ھاياتىدىكى ئەڭ تۇغرا يول دەپ تاللايدۇ ۋە ئۆزىگە تەۋپىق (ئۇغرا يول ئوقۇ-چى) دەپ تەخەللۇس قويۇۋالغان شېئىرلىرىنى مۇشۇ تەخەللۇسنا يازىدۇ ۋە ئىلان قىلىدۇ. مىللەتنىڭ پەن - مەدەنىيەت سەۋىيىسى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنى يۇكسەلدۇرۇشنى ئۆزىنىڭ ياشاش مەقسىتى ۋە ئۇمۇرلۇك

غايسىكە ئايلاندۇرغان مەمتىلى 1932 - يىلى ئۆز يۇرتى ئاتۇشقا قايتىپ كېلىدۇ.

مەمتىلى ئەپەندى ئىقتىدارلىق ئاتلىق، تەرغىباتچى ۋە تەشكىلاتچى بولغىنى ئۈچۈن، ئاتۇشقا كېلىپ ئۆزۈن ئۆتمەي بىر قاتار خىزمەتلەرنى ئىشلەپ پۈتكۈن ئاتۇش دائىرىسىدە ئىلىم - مەرىپەت دولقۇنىنى قوزغىۋېتىدۇ. ھەمدە ئاھىيىلىك ماۋارىپ مەمۇرىيەت ئاپپاراتى، ئاتا - ئانىلار ماۋارىپ كومىتېتى قاتارلىق تەشكىلاتلارنى قۇرۇپ چىقىدۇ. ماۋارىپ راسخوتى قاتارلىق مۇھىم مەسىلىلەرنى تەدبىرلىك بىلەن ھەل قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئىككى قوللۇق تەييارلىق قىلىش، ئارقىلىق ئالتە ئاي ۋاقىت ئىچىدە ھەم ئوقۇتقۇچىلار يېتىشتۈرۈش كۇرسىنى ئېچىپ ئوقۇتقۇچى مەسىلىسىنى ھەل قىلىش، ھەم ئاتۇشتىكى 24 كەنتتە مەكتەپ قۇرۇپ چىقىش پىلانىنى تۈزىدۇ. بۇنداق ھەم مۇشكۈل، ھەم جاپالىق جىددىي پىلان خەلق ئاقارتىش ئىشى ئۈچۈن پۈتۈن ھاياتىنى، كۈچ - قۇدرىتىنى بېغىشلايدىغان ھەم ئىرادىلىك، ھەم تەدبىرلىك كىشى ئۈچۈن ئېيتقاندا قىلچە مۇبالىغە ئەمەس ئىدى.

مەمتىلى ئەپەندى ئۆز پىلانىغا ئاساسەن بىر تەرەپتىن ئاتۇشنىڭ ئوڭئېرىق كەنتىدە 60 نەپەر ئوقۇغۇچىدىن تەركىب تاپقان «ئوڭئېرىق مۇئەللىملەر يېتىشتۈرۈش كۇرسى» نى ئېچىپ، ئۆزى يالغۇز دېگۈدەك تىل - ئەدەبىيات، ماتېماتىكا، جۇغراپىيە، تارىخ، تەنتەربىيە، ناخشا - مۇزىكا قاتارلىق پەنلەردىن دەرس ئۆتۈش؛ دەرس تەييارلاش، مەكتەپ خىزمىتىگە رىياسەتچىلىك قىلىش قاتارلىق ئېغىر

ۋە جاپالىق خىزمەتلەرنىڭ ھەممىسىنى قالدۇرمايۋ ئىشلەيدۇ.
يەنە بىر تەرەپتىن، ھەرقايسى مەكتەپلەرنىڭ قۇرۇلۇشىنى
چىڭ تۇتىدۇ. ئۇنىڭ ھەرقايسى مەكتەپلەر قۇرۇلۇشى ئۇ-
چۇن سەرپ قىلىنىدىغان ۋاقتى ئاساسەن كەچقۇرۇنلۇق
ۋاقىت بولىدۇ. ئۇ كۇرستىكى مەشغۇلاتلىرىنى تاماملاپ
بولغاندىن كېيىن، ئولگۇرسە تاماق يەپ، ئولگۇرمسە نان
ئېلىۋېلىپ، ئېتىنغا مىنىپ چىقىپ كېتىپ ئاتسلار ھەيئىتى
بىلەن مەكتەپنىڭ قۇرۇلۇشى ئەھۋالىنى ئۇزاكىرە قىلىدۇ، پۈل-
داڭلارنى يىغىپ ئىئانە توپلايدۇ. ئۇ كۈپ ھاللاردا كېچە-
لىرى قاقتۇدەك ئۇخلىمايۋ ھەتتا پۈتۈن كېچىلەپ يىغىن
ئېچىپ، تالاش تارتىشىدا مەكتەپكە قايتىپ كېلىپلا دەرسكە
كىرىدۇ. مۇشۇنداق جاپالىق ئىشلەش ئارقىلىق ئۇ پىلانىنى
ئىشقا ئاشۇرىدۇ. ئاشۇرغاندىمۇ ئالتە ئايدا ئەمەس، بەلكى
مۇددەتتىن بۇرۇن ئاي بۇرۇن ئەملگە ئاشۇرىدۇ.
ئوقۇش پۈتتۈرگەن كۇرسانتلار رەتمۇرەت تىزىلىپ،
بويۇنلىرىغا گالستۇك تاقاپ، مەمتىلى ئەپەندى ئۇزى يازـ
غان ۋە ئاھاڭغا سالغان مۇنۇ مارشنى كۆككە يانگىرىتىپ،
پۈتۈن ئاتۇشنى ئايلىنىپ ماڭارىپ تەشۋىقاتى ئېلىپ بارىدۇ
ۋە ئۇنى مەكتەپلىرىگە بارىدۇ.

بىز مۇئەللىم يۇرتلارىدا مەكتەپ ئاچىمىز،
خەلقىمىزگە يوپيورۇق نۇرلار چاچىمىز.

تالاي يىللار زۇلمەتتە تېنەپ خار بولدۇق،
ئىلىم - ئىرپان يولىغا تەشنا - زار بولدۇق.

خۇراپاتتا قالدۇرۇپ ئەزدى زالىملار،
كۆزلىرىمىز قارىغۇ. كۆپ ناچار بولدۇق.

بىزنىڭ ماڭغان يولىمىز سائادەت يولى،
بىز ۋەتەننىڭ يېڭىدىن ئېچىلغان گۈلى.
ئوقۇتمىز ئەۋلادنى يېڭى پەن بىلەن،
پۈختا بولسۇن مەكتەپنىڭ بېسىلغان ئۇلى.

بۇنىڭ بىلەن ئاممىۋى خاراكتېرلىك ئوقۇ - ئوقۇتۇش ھەرىكىتى باشلىنىپ، ئۆسمۈر - بالىلار مەكتەپلەرگە، چوڭلار كەچ كۇرسلارغا بەس - بەس بىلەن كىرىپ ئوقۇشقا باشلايدۇ. شۇ چاغدا ئاتۇشتىن مەكتەپ قوينىغا كىرگەن بالىلار 10 مىڭدىن ئېشىپ كېتىدۇ.

مەمتىلى ئەپەندى مەكتەپ، ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچى مەسىلىسىنى ھەل قىلغاندىن كېيىن، جامائەتچىلىكنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ۋە جامائەتكە ياخشى ئىش قىلىپ بېرىش يۈزىسىدىن ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدا خالىسانە ئەمگەك تۈزۈمىنى يولغا قويىدۇ ھەمدە ئۆزى باشلامچى بولۇپ ئېتىز - ئېرىق ۋە يول بويلىرىغا 100 مىڭ تۈپتىن ئارتۇق كۆچەت قويۇپ چىقىدۇ. بۇنىڭ بىلەن خەلق ئاممىسىنىڭ مەمتىلى ئەپەندىگە ۋە ئۇ باشلىغان ماۋارىپ ھەرىكىتىگە بولغان ھۆرمىتى ۋە قىزىقىشى بارغانسېرى كۈچىيىدۇ. ئۇنىڭ ئەكسىچە دىنىي، خۇراپىي كۈچلەرنىڭ قارشىلىقى ۋە بېسىمىمۇ ئازىتىپ بارىدۇ. ئىستىبداتلىق تەرەپدارلىرى ۋە مەرىپەت دۈشمەنلىرى

بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ يېڭى مەكتەپلەرنى تاقىۋېتىشكە ئۇرۇنىدۇ، مەمتىلى ئەپەندىنى ھاقارەتلەيدۇ، مەرىپەت ئۈچۈن بەل باغلىغان ياشلار ۋە ئوقۇغۇچىلارنى ھەر خىل يوللار بىلەن باسمدۇ.

ھۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدىمۇ مەمتىلى ئەپەندى ئىرادىسىنى قىلچە بوشاشتۇرماي، زور غەيرەت بىلەن كۈچىنىپ ئىشلەيدۇ. ئۇ ماتارىپ تەشۋىقاتىنى يەنمۇ كۈچەيتىش، ئىستىبدات، جاھىل - ئوتەئەسىپ كۈچلەرنىڭ قارشىلىقىنى يېڭىش ئۈچۈن 1935 - يىلى يازدا 100 نەچچە نەپەر ئۆسمۈرلەرنى تاللاپ «ئىزچىلار» ئەترىتىنى تەشكىللەپ پىيادە يول بىسىپ پەيزىۋات، توققۇزاق، ئوپال، تاشمىلىق، يېڭىسار ۋە قەشقەر ئەتراپىنى ئايلىنىپ چىقىدۇ. «ئىزچىلار» مەمتىلى ئەپەندى يازغان:

بىز ئىزچىلارمىز، پۈت - قوللىرىمىز كاك،
كۆزىمىز نۇرلۇق، قەلبىمىز ساغلام.
خەلق يولىدا كۈرەش قىلىمىز
دۈشمەنگە قارشى ساتلاپ ئىنتىقام.

ئۇزۇن ۋاقىتلار زالىم قولىدا،
ئىشلىيەلمىدۇق خەلق يولىدا.
قوللۇق ئورنىدىن ئەمدى دەس تۇرۇپ،
ئالغا باسىمىز ئىرپان يولىدا.

ئۆگەن، تىرىش ياش ئىزچى بالىلار،
ۋەتەن ئىشقىدا قاينار ۋىجدانلار.

دېگەن مارشنى ياڭرىتىپ مەيدانە قەدەم تاشلاپ ماڭغاندا، مىڭلىغان ئەر-ئاياللار ئاممىسى ھاياجانلىنىپ كۆزلىرىگە ئىسسىق ياشلار ئېلىشقان، شۇ چاغدىكى قەشقەرنىڭ قوماندانى مەھمۇت مۇھىتى (مەھمۇت سىجاڭ) مۇ تەسىرلىنىپ مەتبلى ئېپەندىنى قۇللايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن ھەمدە ئىككى ئەسكەرنى مەخسۇس مەتبلى ئېپەندىنىڭ يېڭى ماتارىپ تەشۋىقاتى ۋە شەخسىي بىخەتەرلىكىنى قوغداشقا تەيىنلەپ، ئاتۇشتىكى يۇرت ئاقساقاللىرىغا ئاگاھلاندۇرۇش خېتى ئەۋەتكەن.

مەتبلى ئېپەندى ئاتۇشقا قايتىپ كېلىپ ھەمھۇت سىجاڭنىڭ ئاگاھلاندۇرۇشىنى يەتكۈزۈش يىغىنىدا 10 مىڭدىن ئارتۇق ئاممىغا مۇنداق خىتاب قىلدى:

«... قېرىنداشلار، ئاتىلار، ئانىلار ۋە ئارقاداشلار! مەن بېشىمدىن، ئېغىر سەرگۈزەشتىلەرنى كەچۈرۈپ، يۇرتۇم ئۈچۈن ئىشلەش مەقسىتىدە، بىلىم ئېلىپ كەلگەن مەن. يۇرت خەلقىنى ئاسارەت كىشەنلىرىدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن مۇئەللىملىك كەسپىنى ئەڭ ئۇلۇغ كەسىپ، ئوقۇتقۇچىلىق يولىنى ئەڭ توغرا يول، دەپ تاللىغانمەن. قاچاندۇر بىر كۈنى مېنى ئالتە پۈتلۈق قوغۇشۇن ئوق ئاخىرەتكە ئۇزىتىشى مۇمكىن. مەن ۋەتەن يولىدا، مەرىپەت يولىدا ئىسسىق قېنىمنى تۆكۈشتىن زادى يانمايمەن...»

مەرىپەت دۈشمەنلىرىنىڭ رەزىل نىيىتىنى سەگەكلىك بىلەن كۆزەتكەن مەتبلى ئېپەندى شۇنىڭدىن كېيىن يېڭى

ماتارىپ يولىدا يەنمۇ ئىجتىهات بىلەن ئىشلەيدۇ. ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىلىم سەۋىيىسى، ئالگ سەزىمنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن دەرسخانا ۋە ماتارىپ تەشۋىقاتىدىن بىر مىنۇتمۇ ئايرىلمايدۇ. قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئۇيغۇر يېڭى ماتارىپىنى ئۈچۈن نۇرغۇن ئىشلارنى قىلىپ بېرىپ، ئۆزى تاللىغان تۇغرا يولدا ھاياتىنىڭ ئاخىرغىچە ئىزدىنىدۇ. مەرپىەت دۇشمەنلىرى ئۇنى 1936 - يىلى دەرسخانا ھۇنبىرى يېنىدىن ئوتتۇپ كېتىندۇ. بۇ مەرپىەتپەرۋەر جەڭچى شۇ يىلى ئىيۇلدا پاجىئەلىك ھالدا بۇ دۇنيا بىلەن خوشلىشىدۇ.

مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئاتۇشتا قوزغىغان يېڭى ماتارىپ مەرىكىتىنىڭ تەسىرى ئاتۇش چېگرىسىدىن ھالقىپ قوشنا ۋىلايەت، ناھىيىلەرگە، ھەتتا پۈتۈن شىنجاڭغا تارقىلىپ، ئۇيغۇر يېڭى ماتارىپى تارىخىنىڭ 3 - باسقۇچىنى شەكىللەندۈردى. مەمتىلى ئەپەندى ئىجاد قىلغان «بىز مۇئەللىم، يۇرتلاردا مەكتەپ ئاچمىمىز»، «بىز ئىزچىلارمىز» دېگەن مارشلار جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭ مەكتەپلىرىدە ياڭراپ شەھەر - قىشلاقلارنى زور ھاياجانغا سالدى.

ئۇيغۇر يېڭى ماتارىپىدىكى مەشھۇر پىداگوگ، ئۇيغۇر هازىرقى زامان تەنتەربىيە هەرىكەتلىنىڭ ئاساسچىسى تۇرسۇن ئەپەندى

تۇرسۇن ئەپەندى (1886—1937) — ئۇيغۇر هازىرقى زامان ماتارىپىنىڭ مەشھۇر ۋەكىلى، داڭلىق پىداگوگ، ئۇيغۇر هازىرقى زامان پۈتبول هەرىكىتىگە ئاساس سالغۇچى.

تۇرسۇن ئەپەندى 1886 - يىلى ئاتۇشنىڭ ئېكساق كەنتىدە دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1894 - يىلدىن 1899 - يىلغىچە ئېكساقتىكى «هۈسەينىيە مەكتىپى» دە ئوقۇپ ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدا «زېھنى ئۆتكۈر، ئىستىقبالى بار» دېگەن هۆرمەتكە سازاۋەر بولغان. 1902 - يىلى ئاكا - ئۇكا موسابايلار تەرىپىدىن تۈركىيىگە ئوقۇشقا چىقىرىلغان. ئۇ ۋەتەننىڭ، خەلقنىڭ، جۈملىدىن ئاكا - ئۇكا موسابايلارنىڭ ئۈمىدىنى هەر دائىم ئېسىدىن چىقارمىغان تۇرسۇن ئىستامبۇلدىكى ئوقۇتقۇچى تەربىيىلەش مەكتىپىدە هەر خىل پەنلەرنى، پىداگوگىكا ئىلمىنى پۇختا ئىگىلەپ ئەلا نەتىجە بىلەن ئوقۇش پۈتتۈرگەن. ئۇ بىلىمگە هېرىسمەن، ئۆزىگە يۇقىرى تەلەپ قويىدىغان ياش بولغاچقا، ئۆگەنگەنسېرى ئۆز بىلىمىنىڭ ئازلىقىنى هېس قىلغان. شۇڭا ئۇ ئىلتىماس قىلىش ئارقىلىق 1905 -

يىلى يەنە تۈركىيەدىكى «سۇلتانەم» ناملىق ئالىي بىلىم يۇرتىغا ئوقۇشقا كىرگەن. بۇ مەكتەپتە يەنىي بىلىملەردىن سىرت تۈرك تىلى، ئىنگلىز تىلى، فرانسۇز تىلىنى پىششىق ئۆگەنگەن. تەلىتەربىيە تۈرلىرىگە زور ئىشتىياق باغلاپ تەلىتەربىيىنىڭ ھەر خىل تۈرلىرىنى ياخشى ئۆگىنىش بىلەن بىر ۋاقىتتا پۇتبول، ئوينىاشتا خېلى يۇقىرى ماھارەت ئىگىلەپ، شۇ مەكتەپنىڭ پۇتبول كوماندا ئەزاسى بولغان. 1909 - يىلى بۇ مەكتەپنى ئەلىيۇلئىلا (بىرىنچى دەرىجىلىك) نەتىجە بىلەن پۈتتۈرۈپ ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەن.

تۈرسۇن ئەپەندى ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئاتا مەكتىپى «ھۈسەينىيە مەكتىپى» گە ئوقۇتقۇچى بولغان ھەمدە بىر يىلدىن كېيىن ئۆزىنىڭ كۆپ تەرەپلىمە بىلىمى، ئوقۇتۇشتىكى يۇقىرى ماھارىتى ۋە تەشكىللەش ئىقتىدارى بىلەن بۇ مەكتەپنىڭ مۇدىرلىقىغا تەينىلەنگەن. ئۇ 1910 - 1933 - يىلدىن يىلغىچە بولغان 23 يىل جەريانىدا، ئىزچىل تۈردە بۇ مەكتەپنىڭ مۇدىرلىق خىزمىتىنى ئىشلىگەن. 1933 - يىلدىن كېيىن قەشقەر ئوردا ئىشكىدە ئېچىلغان ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيىلەش كۇرسىغا تەكلىپ قىلىنىپ، بىر مەزگىل بۇ كۇرستا ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. كېيىن يەنە ئۆز مەكتىپىگە قايتىپ كېلىپ، 1937 - يىلى 11 - ئايدا شېڭ شىسەينىڭ غالچىلىرى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ تۈرمىدە ئۆلتۈرۈلگەن.

ئۇيغۇر يېڭى ماتارىپىدىكى مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى ۋە يېتەكچى تۈرسۇن ئەپەندى پۈتۈن ھاياتىنى خەلقنىڭ مائارىپ ئىشلىرىغا بېغىشلاپ بىر مىنۇت ۋاقتىنمۇ بىكار

ئۆتكۈزمىگەن. ئۇ «ھۈسەينىيە مەكتىپى» نى باشقۇرغان 23 يىل جەريانىدا پىداگوگىكىلىق پرىنسىپلارغا ئەمەل قىلىپ مەكتەپ نىزامى، ئوقۇتۇش پروگراممىسى، ئوقۇتۇش ئىنتىزامى قاتارلىق تەرەپلەردە بىر يۈرۈش قائىدىلەرنى تۈزۈپ چىقىپ ۋە ئۇلى ئەمەلىي ئىجرا قىلىپ ئوقۇتۇش سۈپىتىنى، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ «ھۈسەينىيە مەكتىپى» نىڭ ئىناۋىتىنى زور دەرىجىدە ئاشۇرغان. ئۇ يازغان ۋە مەكتەپنىڭ ئوقۇ-ئوقۇتۇش خىزمىتىدە قوللانغان «ئۈسۈلى تەربىيە» (تەربىيىلەش ئۈسۈلى) نامىلىق پىداگوگىكىلىق رىسالە ناھايىتى زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بولۇپ، «ھۈسەينىيە مەكتىپى» دە قوللىنىلىپ ئۈنۈم ھاسىل قىلغاندىن كېيىن، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تەلىپى ۋە ئوقۇتۇش ئىشلىرىنىڭ ئېھتىياجى بىلەن باھاۋىدىنباي تەرىپىدىن «مەتبەئى نۇر» دا بېسىپ تارقىتىلغان.

تۈرسۇن ئەپەندىنىڭ يەنە بىر مۇھىم تۆھپىسى شۇكى، ئۇ «ھۈسەينىيە مەكتىپى» دە ئەڭ يۇكسەك قىزغىنلىق، يۇقىرى دەرىجىدىكى مەسئۇلىيەتچانلىق بىلەن تەلىم-تەربىيە ئوقۇتۇشى ۋە پائالىيىتىنى قانات يايدۇرغان. ئۇ تەلىم-تەربىيە تۈرلىرىنىڭ ماھىرى بولۇپ، تالانتى كىشىنى قايىل قىلاتتى. ئۇنىڭ رەھبەرلىكىدە مەكتەپتە پۈتبول، بالقان، تامپاس، ۋالىبول، بىلو، يېنىك ئاتلېتىكا، كالتەك، تاش كەتتى، تاش كەلدى، ئەسىر ئېلىش، ياغلىق تاشلاش، ئىلەڭگۈچ، چىغرىق (تورنىك)، ئاغقا چىقىش، لەيزە، دىسكا ئېتىش،

قارىغا تېلىش ۋە دالا يۈگۈرۈشى قاتارلىق 20 خىلغا يېقىن تەنتەربىيە تۈرلىرى ئۆگىتىلىپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەنىۋى ھاياتى ۋە جىسمانىي جەھەتتىن يېتىلىشى كاپالەتكە ئىگە قىلىنىپلا قالماي، بەلكى بۇ ئىش ئاتۇش، قەشقەر رايونلىرىنىڭ تەنتەربىيە ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغمۇ ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتكەن.

تۈرسۇن ئەپەندى ئۇيغۇر يېزىسى ماارىپ تارىخىدا ۋەتەنپەرۋەرلىك بىلەن تەنتەربىيىنى بىرلەشتۈرۈشنىڭ تۇنجى بايراقدارى. ئۇ تۈركىيىدىكى ئوقۇشنى تۈگىتىپ ئېكسپېدىتسىيە قايتىپ كېلىپلا مەكتەپنىڭ پۈتبول ھەرىكىتىنى چىڭ تۇتقان. ئالدى بىلەن پۈتبول ھەرىكىتىنى زامانىۋى ئۇلچەمگە سېلىش ئۈچۈن پۈتبول مەيدانى، كومانىدا ئادەم سانى ۋە پۈتبول ھەرىكىتى ئاتالمىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرگەن. باشلىقى بولۇپ، مەشىق ۋە يېتەكچىلىكىنى كۈچەيتكەن. قابىل يېتەكچىنىڭ كۈچلۈك تەربىسى ۋە ئەمەلىي يېتەكچىلىكىگە ئېرىشكەن «ھۈسەينىيە مەكتىپى» پۈتبول كومانىدىسىنى جاپالىق مەشىق قىلىش ئارقىلىق ماھارەت جەھەتتىن يۇقىرىلىپ ئاتۇش، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا زور ئابروي قازىنىپلا قالماي، 1927 - يىلى مايدا قەشقەر شەھەر رايونىدا ئوتكۈزۈلگەن ئېكىناق «ھۈسەينىيە مەكتىپى» كومانىدىسى بىلەن ئەنگلىيە، شوۋېتسىيە كوللوكتىپلىرى كومانىدىلىرىنىڭ ئېكىسى مەيدان. لەلقارالىق پۈتبول مۇسابىقىسىدە كۆرەڭلىگەن ئەنگلىيە، شوۋېتسىيە كومانىدىلىرىنى ئايرىم-ئايرىم ھالدا بىرگە قارشى ئېكىسى، نۆلگە

قارشى يەتتە نەتىجە بىلەن يېكىسپ، 10 مىڭدىن ئارتۇق تاماشىبىن قاتناشقان مەيداننى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن.

بۇ غەلىبە — جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ باشقا ھەرقايسى مىللەتلەرگە ئوخشاش ھازىرقى زامان تەنتەربىيە مۇنبىرىدە قەد كۆتۈرۈپ تۇرۇش ئىقتىدارىغا ئىگە ئىكەنلىكىنىڭ بېشارىتى ئىدى.